

XXXIV • 1989/1-2

IDRIJSKI

RAZGLEDI

Idrijski razgledi XXXIV, 1989/1-2
Izdal Mestni muzej Idrija
Idrija 1990

Uredniški odbor:

Jože Bavcon, Jurij Bavdaž, Samo Bevk, Jože Čar, Jože Janež, Franjo Jereb, Janez Kavčič, Ivana Leskovec, Jože Pfeifer, Rudi Skočir, Filip Šemrl in Milan Trušnovec

Glavni urednik: Jože Čar

Odgovorni urednik: Samo Bevk

Literarni urednik: Jože Janež

Tehnična urednika: Franjo Jereb in Rudi Skočir

Lektorica: Slavica Bric

Naslov: Idrijski razgledi, 65280 Idrija, p. p. 11. Tekoči račun pri SDK Idrija št. 52020-603-30832

Grafična izvedba: Franjo Jereb

Naklada: 1100 izvodov
Idrija 1990

To številko so finančno omogočili Raziskovalna skupnost Idrija, Kulturna skupnost Idrija, Kolektor Idrija, Lesna industrija Idrija, Mercator Idrija in SGP Zidgrad Idrija.

Naslovnica:

Rudi Skočir, perorisba, 1990

»Poklon vsem idrijskim rudarjem«

»Hommage à tous les mineurs d'Idrija«

Po mnenju Republiškega komiteja za kulturo (št.4210-425/85 z dne 6.9.1985) so Idrijski razgledi oproščeni plačila temeljnega in posebnega davka od prometa proizvodov.

IVICA KAVČIČ

NEKAJ MISLI OB 500-LETNICI IDRIJE

Ob 500-letnici Idrije razmišljamo o naši preteklosti in obujemo naš zgodovinski spomin. S tem ocenjujemo mesto in vlogo našega kraja in naše občine v kulturni in gospodarski zgodovini Slovencev, pa tudi širših skupnosti, v katere je bila Idrija skozi stoletja vključena.

Obujanje zgodovinskega spomina pomeni obnavljanje zavesti o lastni vrednosti, obenem pa nam omogoča, da si razložimo vzroke za naše današnje ravnanje.

In kaj so glavne značilnosti, ki so dajale ton tako dogajanjem skozi stoletja kot tudi značaju ljudi v tem okolju? V prvi vrsti je bil to izjemen gospodarski potencial rudnika, pa geografska zaprtost kraja ter težko in nezdravo podzemno delo, ki so ga opravljali mnogi rodovi naših očetov, dedov, pradedov.

Glede gospodarskega potenciala rudnika pravi znani zagrebški univerzitetni profesor Mijo Mirković v svoji »Ekonomski zgodovini Jugoslavije« naslednje: »Rudnik živega srebra v Idriji je bil več stoletij najvažnejše državno podjetje v t.i. »Notranji Avstriji«. Njegova pomembnost se je merila po tem, koliko dobička je dajal državi **in tega je bilo več kot iz kateregakoli drugega državnega vira.**«

Menim, da je to dejstvo najprimernejša iztočnica za razmišljanje ob naši 500-letnici, kajti to je tudi odgovor na vprašanje, kaj je pogojevalo, da je bila Idrija več stoletij središče strokovnih, tehniških, znanstvenih, kulturnih in proti koncu devetnajstega stoletja tudi političnih dogajanj in kaj je bil razlog, da je bila po številu prebivalstva še v začetku tega stoletja drugo mesto na Kranjskem.

Praznovanje 500-letnice bi zato moralo seči najmaj v celoten slovenski prostor, prav pa bi bilo, da bi se vanjo vključili tudi naši sosedje.

Zgoraj zapisana trditev namreč jasno pove, da je to ogromno podzemeljsko bogastvo vseskozi odtekalo drugam. Dolga stoletja je odtekalo na Dunaj, pa

tudi v Trst in Reko, 25 let je odtekalo v Rim. Po drugi svetovni vojni je bila Idrija še veliko let pomemben vir sredstev tudi za našo državo. Pri ustanovitvi banke je bilo edino večje podjetje na Goriškem. Idriji je od vsega tega ostalo le malo. To, kar pa je ostalo in je nedvomno naše, je naša tradicija, naša kulturna dediščina in je naš zgodovinski spomin. In to je svojevrstno bogastvo, ki se ga ob tem jubileju še posebej skušamo zavedati in posredovati tudi drugim, ki preveč radi hitro pozabljajo iz česa so črpali vir za svoj razvoj. Pa tudi sami, menim, se mnogokrat ustavljamo preveč površno le pri ugotovitvah o pomembnih dogodkih, premalo pa razmišljamo o tem, kaj je bila osnova zanje. Kar preveč radi pozabljamo, da je bilo to predvsem veliko garanje v nezdravih podzemnih razmerah. Prav to garanje je stalnica, je rdeča nit, ki se

Najstarejša upodobitev Idrije. Valvasor, Die Ehre des Herzogtums Krain, 1689

vleče skozi stoletja. To je dalo tudi osnovni pečat značaju našega človeka in s tem posredno tudi nam, ki danes tu živimo. Mislim, da je to najlepše upodobil Nikolaj Pirnat v svojem Rudarju: sključen, izčrpan, v usodo vdan – tak je bil dolga stoletja. O tem beremo tudi v knjigi dr. Jožeta Pfeiferja. Veliko pove o tem izjava, ki jo je ob svojem obisku v Idriji 1879. leta zapisal general Kuhn,

ki pravi, da je tu srečaval ljudi z upadlimi, bledimi obrazi ter udrtimi očmi – revnejšega ljudstva, kakor je idrijsko, da v Avstriji ni videl. Kakšna ironija – največje bogastvo daje državi najrevnejše ljudstvo.

Zato in zaradi poznavanja razmer me zelo moti, da danes upodabljajo rudarja kot silaka. Izraziti bi bilo treba drugo potezo našega rudarja – njegovo bistrost in vseznalost. O tem piše Hacquet, ko hvali rudniške delavce kot najboljše v monarhiji.

Vdanost v usodo ali drugače rečeno – premajhna ambicioznost, je bila kar predolgo ena od osnovnih potez idrijskega značaja. Je pa še druga značilna poteza, ki je prvo dopolnjevala, ji dajala oporo in ravnotežje – to je bila pristna idrijska šegavost, kot svojevrsten odraz bistrosti naših ljudi.

Vsega tega je danes manj, vse te posebnosti so se utopile v drugih, močnejših elementih, bolj ambicioznih, pa manj domiselnih. Da smo bolj ambiciozni, je seveda prav, žal pa mi je, da se izgublja prej omenjena šegavost. Tudi nanjo bi morali misliti ob 500-letnici, predvsem pa kar največ o tem pisati in tako prispevati k ohranitvi te poteze, ki dela življenje prijetno in ki bi lahko dajala kraju posebno privlačnost in gostoljubnost.

In kaj še razmišljam ob 500-letnici?

Razmišljam o Idriji kot o posebnem organizmu, ki je pred 500 leti nastal takorekoč iz nič, se nato razvijal pod različnimi vplivi, ki so bili razlog, da se je zgodilo na tem majhnem koščku zemlje tudi mnogo pomembnega. Veliko je bilo izjemnih dosežkov na področju tehnike, naravoslovja, zdravstva, socialnega skrbstva pa šolstva in kulture. Vse to je v tem prostoru pustilo trajne sledi.

Večina pomembnih dogodkov in stvaritev je povezanih s prisotnostjo učenih mož, ki so prihajali k nam iz tujine (Scopoli, Hacquet in drugi) ali pa iz drugih delov naše dežele (Lipold, Gerbec in drugi). Dela, ki so jih tu ustvarjali, sledi, ki so jih tu pustili, pomenijo za Idrijo posebno vrednoto. Tisto pa, kar menim, da je za nas in našo zgodovino, posebej pa za našo bodočnost bolj pomembno, je kulturni razvoj, ki so ga pod tem, čisto neposrednim vplivom evropskih tokov, dosegli naši ljudje sami. Pri tem mislim na Mraka in njegove klavže in predvsem na prvo slovensko realko. Njena ustanovitev je bila, kot pravi dr. Matjaž Kmecl, veliko vseslovensko narodno dejanje, kulturno in politično. Samo pogledjmo v knjigo Janeza Kavčiča – kdo vse so bili njeni profesorji (od Maksa Pirnata, Engelberta Gangla, dr. Ivana Prijatelja, dr. Andreja Budala, dr. Lava Čermelja in drugih), pa njeni študentje (Zorko Prelovec, Zorko Jelenčič, Božidar Jakac, dr. Kajetan Gantar, dr. Aleš Bebler, dr. Roman Poniž, Nikolaj Pirnat) – sama velika imena slovenskega in širšega kulturnega in znanstvenega sveta. Na to obdobje in na može, ki so nam to ustanovo izbrili, smo resnično lahko ponosni. Sprašujem se, kakšen bi bil ob takem intelektualnem potencialu razvoj Idrije, da ni bilo velike katastrofe, prve svetovne vojne in nato 25 let italijanske okupacije, ko je bilo vse izničeno, rudnik izropan, napredna inteligenca pregnana. Odgovora seveda ni, ker so se razmere tudi v svetu v celoti spremenile.

Idrija iz Hacquetove knjige Oryctographia Carniolica, 1781

Izvirnega najdemo v naši zgodovini še mnogo. Tudi spomeniki naše NOB so nekaj posebnega, obe bolnici Franja in Pavla pa tiskarna Slovenija. Vse te posebnosti so bile pogojene tako s konfiguracijo terena kot tudi s poštenostjo in domoljubjem preprostih ljudi na našem podeželju.

Ob premišljevanju o 500-letnici seveda ne moremo mimo današnje Idrije, saj je ta sestavni del naše 500-letne zgodovine, je njen rezultat. In kako ocenjujemo ta rezultat? Čisto nezadovoljni z njim ne moremo biti, saj smo po zadnjih podatkih, ki jih je objavila ugledna strokovna revija »Ekonomska politika« – na 7. mestu med 65 občinami v Sloveniji in na 8. mestu med 530 občinami v Jugoslaviji.

Mislim, da lahko neskromno rečemo, da gre za to zahvala tudi naši 500-letni tradiciji in pa ponovni neposredni trdni vključenosti vseh treh večjih gospodarskih organizacij (ETE, Iskre Rotomatike in Kolektorja) v Evropo in v razviti svet.

Tudi na kulturnem področju se danes v Idriji marsikaj dogaja. Imamo kar presenetljivo število umetnikov, ki so se uveljavili v slovenskem kulturnem prostoru, nekateri pa tudi širše. Imena, kot so Jože Felc, Aldo Kumar, Rudi Skočir, Rafko Terpin, Jelko Podobnik – bojo ob našem veteranu Ivanu Seljaku – Čopiču nedvomno ostala zapisana tudi za naslednje velike obletnice.

Ponašamo se lahko še z vrsto imen, ki so nam v čast tudi na drugih področjih delovanja – od univerzitetnih profesorjev, gospodarstvenikov, igralcev, arhitektov, zdravnikov, kulturnikov, javnih delavcev, vojaških strokovnjakov – še najmanj imamo politikov, kar pa je tudi v skladu z našim, v povprečju še vedno preskromnim značajem.

S tem, ko se imamo torej s čim pohvaliti, pa ni rečeno, da smo s stanjem danes, ko se pripravljamo na praznovanje 500-letnice, tudi zadovoljni. Največkrat nismo. Sicer se pa tolažimo s tem, da je nezadovoljstvo gibalno napredka.

Moti nas tisoč drobnih stvari, ki vsaka zase vpliva na celoto. Vendar o tem ob 500-letnici ne nameravam razglablјati, saj so obletnice predvsem zato, da se spominjamo tistih stvari, ki so nam za vzgled, ki nas navdihujejo, nam dajejo moči in volje za pogumno pot naprej.

In prav temu, pogumni, čimbolj razumno zastavljeni poti naprej, naj bo posvečen ta naš visoki jubilej. 500 letne izkušnje nam pri tem nedvomno lahko veliko pomagajo.

OB 500-LETNICI IDRIJE

500-letnica je jubilej, ob katerem se je vredno spomniti nastanka in razvoja kraja. Odkritje živega srebra s simboličnim škafarjem pa ni le zanimiva legenda, je vir življenja, v teh grapah in dolinah, ki so dotlej bolj ali manj nedotaknjene samevale. Človek je poln neke notranje napetosti, ko se ozira nazaj, razmišlja o današnjem in vprašujoče zre v jutrišnji dan. Navsezadnje merimo vso našo preteklost in sedanost s tem, kaj so nam predhodni rodovi zapustili in kaj bomo mi prenesli na nove.

Ob vseh tehničnih in kulturnih spomenikih, vsestranski ustvarjalnosti, ki je spremljala razvoj Idrije, se mi vedno sprehajajo pred očmi preprosti idrijski knapi. Od njihove pridnosti in iznajdljivosti je bilo odvisno ne samo njihovo preživetje, pač pa tudi napredek kraja. Koliko stisk pa tudi občasnih radosti je bilo vezanih z njihovim življenjem. Od tu izvirajo vsa znana in tipična ravnanja ljudi v zvezi z ozimnico, vrtovi, drvmi in drvarnicami, čipkami in preprosto prehrano, ki je danes prava posebnost. Mnogokrat se sprašujem, kje je prebivala vsa ta množica ljudi, saj je bilo dosti manj hiš in »prhausov« kot jih je danes. Sam rudarski poklic in te življenjske stiske so naredile ljudi bolj povezane, družabne, soodvisne in pripravljene priskočiti ob vsakem času na pomoč. Tudi šegavost in izredna duhovitost sta bili spremljevalki teh ljudi. Še danes se pri mnogih družinah in hišah identificirajo le s »titlnam«, ki je bil znan od pamtiveka. To pomeni, da ima kraj dušo, da je v njem nek ritem življenja, ki nas bogati in zagotavlja smisel življenja.

Z razvojem kraja in odmiranjem rudarjenja se je mnogokaj spremenilo in se bo tudi v nadalje, nekaj pa smo vseeno dolžni tradiciji in smislu za povezanost s preteklostjo. Mnogo bolj bomo morali biti občutljivi do vsega pomembnejšega, kar le-ta predstavlja in to vse od arhitekture, urbanizacije in entnografskih ter kulturnih vrednot.

Mnogokrat se slišijo pripombe, češ Idrija bi lahko imela dosti več od rudnika, pa ni znala tega izkoristiti. Z vsem tem se sicer strinjam, vendar moramo ob tem objektivno oceniti pogoje, v katerih je v danem trenutku živel in ustvarjal naš krajan. Tudi skromnost, strah pred dolgovi in nerazvito podjetništvo so botrovali takemu stanju. Nikakor tudi ne smemo pozabiti na povojno obdobje, ko se je obnavljala Idrija po desetkratnem bombardiranju, ko so rudarji, organizirani v brigade, ustvarjali čudeže v proizvodnih dosežkih, da je bil rudnik dolgo časa zveznega značaja in se je šele z uveljavitvijo rudarske škode omogočilo večje komunalne ureditve. Nikakor ne smemo pozabiti na čas, ko je rudnik začasno prenehal s proizvodnjo. Zagotovitev socialne varnosti delavcev in družin je zajela celotno Slovenijo in moramo priznati, da nismo bili osamljeni. Uveljavitev druge industrije je omogočila in uveljavila tudi prožnejše kadre, tako da imamo vse pogoje za boljši jutrišnji dan, če se splošna družbena kriza vendarle premaga z bolj smelimi reformami. Ob tem pa

ponovno ne pozabimo na tistega preprostega človeka, ki se tudi danes ubada z golim preživetjem in eksistenco.

500-letnico Idrije vidim torej kot veliko obveznost, da bi današnji trenutek kljub silnim problemom pravilno in ustvarjalno izkoristili.

JOŽE FELC

JAMA MOJEGA SPOZNANJA

Prijaznemu vabilu urednika Idrijskih razgledov, naj napišem kratko razmišljanje o zapiranju idrijskega rudnika živega srebra, se odzivam s precejšnjimi zadržki. Najbolj zaradi tega, ker neko splošno, dejal bi naravno dejanje, izid, povezujem s svojim osebnim življenjem na eni in doživljanja sveta v njegovi materialno – ekološki in kulturni razsežnosti na drugi strani.

Moja oče in ded, oba sta tod rudarila v tem stoletju, ko je idrijsko podzemlje še bilo vir njunega in mojega življenjskega blagostanja – razumljeno seveda z vsemi zadržki – sta vcepljala vame nekakšno zadolžitev spoštovati ta izjemni naravni vir, ki mu je komaj kje na zemeljski krogli še para. In po drugi strani sta ta dva moža s pobožno voljo gojila v meni tudi privrženost do obrazca socialnih odnosov, ki ga pogojno lahko opredelimo z besedo proletarski –proletarska revolucija, osvoboditev delavca, delu čast in oblast itn. Njuna privrženost vsemu, kar je proletarsko, ni bila samo ideološka, saj nobeden od njiju ni bil komunist, oba sta bila navzven liberalna, navznoter pa globoko verna kristjana. S podobnimi čustvi in njuno vednostjo sem tudi sam skoraj še kot otrok odhajal v jamo in med počitnicami tam kopal in v vozičkih prevažal živosrebrno rudo ter se bratil z delavci, tem osvobajajočim subjektom zgodovine – kakor nam je ta razred bil predstavljen v šoli takoj po drugi svetovni vojni.

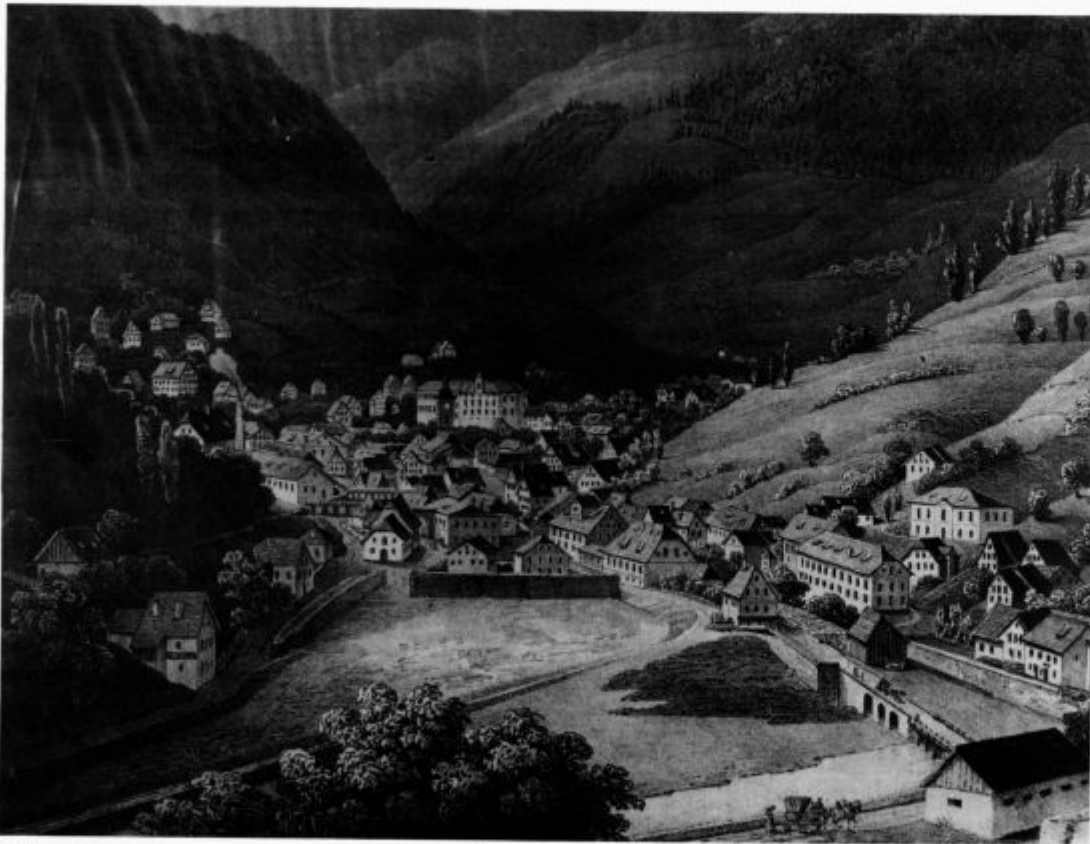
Toda, radoveden kot sem bil, in dvomljivec kot sem še sedaj, sem kaj hitro zaznal razpoke v obeh velikih sistemih – v neizčrpnem zakladu pod zemljo ter v proletariatu, ki da ta zaklad dviga iz nederij v zadovoljstvo in srečo sebe in naroda – skupnosti, socialistične skupnosti.

Najprej sem prišel navzkriž z ideologijo, ki se je tako na široko postavila predme in me poskušala absorbirati. V praktični aplikaciji te, se pravi v družbenih odnosih, v dnevni politiki, sem vse bolj dojemal prav tiste pomanjkljivosti, ki jih je socialistična domovina z besedami, deklaracijami, resolucijami, kongresi preganjala, po drugi strani pa jih izvajala najmanj tako vestno, kot so jih v zgodovini doslej še vse ideologije, izhajajoče iz svoje lastne namišljene nezmotljivosti, absolutnosti. Postal sem torej velik dvomljivec in zato trn v peti premočrtnim zanesenjacom, ki so verjeli kar počez – verjamem, da iskreno.

Toda proti samemu sebi ne moreš, če si mlad, pa še manj. Že kmalu po srednji šoli sem pristal med neke vrste oporečniki, »kapljaši« smo se imenovali, ker smo izdajali privatno revijo z naslovom Kaplje. Poleg dvoma smo v reviji nakazovali tudi neke vrste alternativo, kakršna se udejanja na Slovenskem v zadnjih letih. S tem sem s svojimi prijatelji vred prišel na slab glas.

Pisal sem o vsakovrstnih nespametnostih, krivicah, nelogičnostih, ki so se mi zdele absurde; razmišljal sem po svoje... Nazadnje pa postal, z mano vred pa prijatelji prav tako – sumljiv.

Na primer ob spoznanju, kako se naša v svetovnem merilu najbolj neoporečna zunanja politika hlina tedaj izvoljenemu generalnemu sekretarju OZN Kurtu Waldheimu – ta je med vojno prejel tudi najvišje Paveličevo odlikova-

Idrija po Goldensteinu, 1840

nje, po njej pa naše, socialistično – sem temu gospodu pisal Odprto pismo, v katerem sem ga opomnil na marsikaj, kar je bilo kasneje predmet svetovnih razprav in zaradi česar je ta tip moralno likvidiran. Toda jaz sem že v tistih časih, menda je bilo to leta 1974, bil okarakteriziran kot sitnež, ki se sili v stvari, ki jih ne razume itn. – kljub deklariranim načelom o podružabljanju zunanje politike.

Ali: leta 1967, ko sem se kot mlad zdravnik znašel brezposelen, sem v revijo, ki sem jo urejal, napisal gloslo z naslovom Maturanti 1967, v kateri sem z veliko skepso, žalostjo in ogorčenjem razpravljal o slovenskem intelektualnem eksilu. Ta glosica je bila s strani družbeno-političnih struktur opredeljena kot destruktivno pisanje, ki slabo vpliva na razpoloženje mladine. Ta, mladina, pa se je takrat že selila čez meje v objem gnilega, izkoriščevalskega kapitalizma, da bi mu zvesto služila – in mu še sedaj; da bi se čez toliko let z mercedesi tu pa tam pripeljala domov pogledat, kako napreduje izgradnja domovine po principih najnaprednejše ideologije.

Ali pa: čez leta, ko sem bil zasliševan na UJV in me je prijazni tovariš povprašal, zakaj je revija, katere glavni urednik sem bil, imela naslov Kaplje. Razlagal sem, da je to metafora – kapljica v jezeru slovenske kulture, kaplja živega srebra (revija je izhajala v Idriji), kaplja, ki sestavlja ekvilibrij slovenskega intelektualnega morja itn. Pa me je tovariš prekinil rekoč: mar niste dali reviji naslov kaplje po tistem znanem japonskem načinu ubijanja, ko žrtev postavijo tako, da ji voda kaplja na glavo toliko časa, da prebije lobanjo in potem načne možgane in tako dalje do konca. Naša žrtev naj bi bila vladajoča ideologija, kolovodja grozovite eksekucije pa jaz. Postal sem zgrožen, ko sem za to slišal. Zavedel sem se, da se o meni in mojih prijateljih ne misli dobro. To ni bil več polemičen odnos, bila je izključitev.

Kasneje sem razmišljal, da so vsi moji postopki, prav tako pa dejavnost mojih prijateljev, bili usmerjeni samo k razkrinkavanju ideološkega monizma, do katerega pa nismo gojili sovražnih čustev, polemična že. Ali je to greh?

Moji prijatelji so bili glede oporečništva še bolj aktivni – z vsemi posledicami vred.

Nazadnje, ko sem podvomil v proletariat kot osvobajajoči subjekt, v ideologijo razredov, ki da so v človeški zgodovini eden boljši od drugega – najboljši pa je zadnji, in proletariat je zadnji v zgodovinskem razvoju človeštva, sem prekinil z očetom in dedom – ideološko prekinil. Toda kasneje sem ju še bolj spoštoval, kajti iz človeka z veliko začetnico sta postala v moji duši človeka z vsemi pomotami in sanjami, ki ta svet delajo kot nikoli dokončan, vendar v hrepenenju neskončno veličasten projekt. Prav zato, ker sta tako otroško sanjala in verjela, sem ju, idrijska knapa, še bolj vzljubil in ju sedaj, ko oba sanjata v slepem rovu, imam neizmerno rad – njuno sanjo sanjam dalje.

O geoloških in ekoloških stvareh sem razmišljal kot mladenič in še kasneje zelo naivno. Nekoč sem svojega prijatelja Tomaža, ki o teh rečeh tudi ni vedel kaj več od mene, povprašal, kako da bo potem, ko bo zmanjkalo nafte, premoga, žlahtnih kovin – živega srebra na primer. Bil je tedaj ujet v neke druge mentalne dejavnosti in ga je nemara moje vprašanje zmotilo, pa je zamahnil rekoč: to se obnavlja, tega ne bo nikoli konec. Nasmehnil sem se in dvomil – dvomil do bolečine. V tem dvomu živim še danes, kajti zemeljski in vsakršni drugi naravni zakladi so se in se izrabljajo. In izčrpavamo jih v pošastni agoniji, ki jemlje zrak kroni stvarstva, kot sta človeka poimenovali katekizem in moja mama.

Ekološka katastrofa je tako rekoč pred vrati, ne zavedamo se je. Vse bolj živimo iz rok v usta. Vedemo se kot da moramo postrgati še tisto, kar je ostalo, kajti potem bo tako in tako spet prišla iz neba mana, s katero se bomo preživljali – telesno in duhovno, kot so se Izraelci, ko so bežali iz egiptovske sužnosti.

V soju teh dveh med seboj ne izključujočih ampak dopolnjujočih se dinamizmov tega časa, sem odraščal, zorel in nazadnje pristal – v psihiatrični bolnišnici. Res da kot zdravnik, toda s prepričanjem, ki so ga naslednja leta le še utrjevala, da je intima, še bolje: enota, človek – skoraj vse; skupnost, družba, razred, pa veliko manj. Brez svobode prvega, ne more biti blagostanja in sreče za vse.

Iz te opcije se mi, ko pišem tale članek za mojega dragega prijatelja, urednika Idrijskih razgledov, vsiljuje misel, v kako zelo polemičnem, dajal bi protislovnem odnosu sta temeljni ideji francoske in oktobrske revolucije. Prva je potekala v znamenju svobode, enakosti, bratstva – najprej za posameznika; in oktobrske, ki se je za iste cilje razgorela v imenu razreda; vemo za izid – diktatura proletariata, boljševizem, ideološki monizem, kolektivizacija itn.

Ne bom nadaljeval o tem, ker presegam kontekst razmišljanja, čeprav je zadeva zelo ilustrativna.

Skratka: v psihiatrični bolnišnici se srečujem z intimo, velikokrat osvobojeno vseh ideoloških in tudi drugih bremen, ki jih mora sicer prenašati človek proti koncu drugega tisočletja. Po eni strani mi je dano zreti v posameznikovo razrušeno duhovno stavbo, po drugi pa prav na poseben način v balastne lupine osvobojeno jedro, ki izraža upanje, bolečino, poraz, vznesenost, mir, spoznanje – vse podobno nagcu iz rajskega vrta. To jedro je svoboda intime in priložnost za občudovanje sveta. Človek je prav v tej poziciji spet krona stvarstva, kar je menda že nekoč bil in, verjamem, spet nekoč bo.

Urednik Jože bo rekel, da je tole razmišljanje o koncu idrijskega rudnika kaj nenavadno. Še z večjo pravico bo to rekel, ker je univerzitetni profesor in doktor geologije. Vendar sem prepričan, zameril mi tega mentalnega in delno pesniškega sprehoda po samem sebi ne bo. Zato mu ga z vso privrženostjo do njega – in do kraja, ki mi je in mi nudi fizično in metalno zavestnost, izročam.

MATIJA DROVENIK

POMEN IDRIJE ZA VEDO O RUDIŠČIH

V strokovni in znanstveni literaturi so pogosto navedena in celo nadrobneje opisana rudišča, ki imajo za vedo o tovrstnih naravnih pojavih poseben pomen. Bodisi zaradi nenavadnih pogojev njihovega nastanka, izjemnega bogastva, velikosti, zaradi svojevrstne mineralne in geokemične združbe rude, ali zaradi zapletenega geološkega razvoja ozemlja, kjer so nastala.

Zahvaljujoč svojemu bogastvu, vrstam rud in mineralni združbi, o čemer so pisali znanstveniki, ki so preučevali Idrijo, je bilo to naše rudišče znano v strokovnih in znanstvenih krogih širom po svetu že v začetku prejšnjega stoletja. S tem v zvezi naj omenimo, da je dobilo drugo najpomembnejše severnoameriško živosrebrovo rudišče vseh časov, ki so ga začeli izkoriščati leta 1853 v Kaliforniji po njem svoje ime – New Idria! Pomembno mesto v znanstveni geološki literaturi pa si je ucvrstila Idrija zlasti v zadnjih 20 letih, zahvaljujoč sistematičnim raziskavam geologov idrijske geološke službe. Upoštevajoč zbrane podatke, moremo to naše rudišče z vso upravičenostjo uvrščati med tista, zlasti živosrebrova, katerih značilnosti so vgrajene v osnove vede o rudiščih.

Kot smo že omenili, je poneslo ime Idrije v svet najprej njeno bogastvo. Strokovni krogi so vedeli, da se je začela proizvodnja živega srebra v tem rudišču že koncem 15. stoletja (v času velikih odkritij!), da je imela razne vrste zelo bogatih rud ter da je proizvajala skoraj ves čas sorazmerno velike količine živega srebra. Danes vemo, da je vsebovala ob svojem nastanku okoli 250.000 do 300.000 ton živega srebra, kar jo po prvotnih zalogah uvršča v svetovnem merilu na drugo mesto, takoj za Almadenom. Tudi po proizvodnji kovine sledi Idrija neposredno temu izjemnemu španskemu rudišču: v Almadenu so od leta 1499 pridobili 250.000 t, v Idriji pa od leta 1490 okoli 107.000 t Hg.

Za vedo o rudiščih pa je zanimiv zlasti njen nastanek. Kot vse kaže idrijsko živo srebro namreč ne izvira iz zemljine skorje in ni bilo mobilizirano iz njenih sedimentnih kamenin, kot v številnih drugih primerih, temveč je bil njegov izvor globlji. Novejše raziskave namreč povedo, da se je za časa srednjega triasa, torej pred približno 235 milijoni leti na območju bodočega idrijskega rudišča zaradi dviganja globoko ležečega lakolita nekoliko vzbočila zemljina skorja, katero so v njenem najzgornejšem delu gradile karbonske in na njih ležeče permijske, skitske in anizijske plasti. Ob strmih, subvertikalnih in vertikalnih prelomih se je oblikovala struktura, za katero je bil posebno značilen idrijski tektonski jarek. Prelomi so zelo verjetno presekali celotno zemljino skorjo, vse do zgornjega plašča. To je omogočilo razplinjevanje mafičnih in ultramafičnih magm. Sproščali so se plini in pare, ki so nosili tudi živo srebro. Z njihovim približevanjem površju so zaradi ohlajevanja nastajale hidrotermalne rudonosne raztopine. Orudenje, ki je zajelo v celoti okrog 600 m litološkega zaporedja, je nastalo v dveh obdobjih in je povezano z dvema fazama magmatske aktivnosti. Prva se ujema z začetkom ladinija, druga pa se je pojavila potem, ko so že nastali ladinijski konglomerati in so se usedale plasti skonca s tufi in tufiti.

Nadalje je Idrija zanimiva zaradi njene mineralne in geokemične združbe. Obe sta namreč, za razliko od marsikaterega drugega živosrebrovega rudišča, nenavadno enostavni. Kar zadeva mineralno paragenezo, moramo zapisati, da je najpomembnejši rudni mineral cinabarit – trigonalni HgS, katerega spremlja zlasti v karbonskih plasteh v ekonomskih količinah tudi samorodno živo srebro. Mineraloško redkost predstavlja kubični različek HgS – metaci-

nabarat. V rudi prisotna železova sulfida, pirit in markazit, z živosrebrom orudjenjem praktično nista genetsko povezana. Nastala sta namreč med diagenozo klastičnih in karbonatnih kamenin, torej precej prej, preden se je živosrebrovo orudjenje sploh začelo. Z geokemičnega stališča je nadalje zanimivo, da kristali cinabarita skorajda ne vsebujejo slednih prvin. Rastopine, iz katerih je nastala živosrebrova ruda, so bile torej zelo »čiste«, saj poleg živega srebra niso vsebovale drugih kovin. Idrija ima vsekakor izrazito monumentalno rudo. Prav to omogoča pražilnici, da proizvaja brez dodatne rafinacije izredno čisto, 99,99 % živo srebro.

Kot posebnost idrijskega rudišča moramo nadalje omeniti dejstvo, da so bile rudonosne rastopine po svoji sestavi tudi sicer zelo enostavne. V rudi namreč ni jalovinskih mineralov, za katere bi lahko zanesljivo trdili, da so bile njihove sestavine prinesene z izvornega območja, oziroma s katerimi bi se

Riže z gradom, Idrija 1907. leta (Rafael Terpin, Linorez, 1983)

bile hidroterme obogatile na svoji dolgi poti proti površju. Res je sicer, da se cinabaritu zelo često pridružujeta dolomit in kalcit, ponekod tudi kremen, toda te tri minerale so prihajajoče rastopine po vsej verjetnosti mobilizirale iz karbonskih in triasnih kamnin, ki so jih pri metasomatskih procesih bolj ali manj intenzivno raztapljale. Kaolinit, katerega povezujejo nekateri raziskovalci neposredno z živosrebrom orudjenjem, ima povsem drugačen izvor. Nastal je namreč v močvirju, in sicer pri razpadu piroklastičnega materiala kislih predornin, ki je bil izvržen pri srednjetriasnih vulkanskih erupci-

jah. Res pa je, da nastanek barita, ki predstavlja mineraloško redkost, še ni dognan. Dopusčamo možnost, da so prinašale barij hidroterme, ali pa je bil morda izlužen, podobno kot kalcij, magnezij in silicij iz prisotnih kamnin. Značilnost idrijske rude je tudi v tem, da vsebuje marsikje sorazmerno precej organske snovi. Ta izvira po našem mnenju iz nekoliko bituminoznih sedimentnih kamenin, kakršna je na primer zgornjepermijski dolomit. Določen je bil sicer idrialin – zmes picena $C_{22}H_{14}$ in drugih ogljikovodikov, toda organska snov in njena vloga pri nastanku rude do danes še nista sistematično raziskani.

Najpomembnejši rudni mineral, cinabarit, se je izločal iz rudonosnih raztopin pri različnih pogojih. Zato so nastale številne vrste rude. Med njimi so jeklenka, opekovka, jetrenka in koralna ruda najbolj znane. Toda preden bomo posamezne vrste rud na kratko opisali, naj bralca opozorimo na dejstvo, da se je izločal živosrebrov sulfid v dveh, bistveno različnih okoljih. Njegov pretežni del je nastal epigenetsko v sedimentnih kameninah najzgornejšega dela skorje, manjši pa tudi singenetsko v močvirjih nad rudiščem, kjer so se sicer odlagale klastične plasti skonca z organskimi ostanki in kamor so se izlivala tudi živosrebrove raztopine. V Idriji smo tako našli izjemen dokaz za razlago, da lahko nastanejo epigenetske in singenetske rude sočasno tudi v živosrebrovem rudišču.

V sedimentnih kameninah najzgornejšega dela skorje je nastajal iz rudonosnih raztopin cinabarit, katerega spremljata, kot smo že omenili zlasti kalcit in dolomit, ponekod tudi kremen:

- v porah in tankih, nepravilnih, prepletajočih se razpokah. Tako je nastala ponekod ruda z impregnacijsko, drugod takšna s pegasto in mrežasto teksturo. V nekoliko širših razpokah so nastale ponekod žile opečnatordeče opekovke, drugod izredno drobnozrnate in kolomorfne jeklenosive jeklenke,
- pod ekrani iz bolj ali manj nepropustnih skrilačev pa se je zlasti v apnenicah in dolomitih izločal cinabarit pri metasomatskih procesih. Tudi tu je nastala ruda z impregnacijsko, pegasto in mrežasto, pa tudi takšno s psevdoplastnato in masivno teksturo; slednja se večkrat kaže kot bogata opekovka.

Pri izlivanju živosrebrovih hidrotermalnih raztopin v močvirja so nastale ponekod plasti zelo drobnozrnate, kolomorfne jeklenke, drugod zaradi prisotnosti lupin brahiopoda *Discina* (ki so jih imeli pomotoma za korale) koralna ruda, ali pa je zaradi pulzirajočega dotoka raztopin nastala ruda z bolj ali manj izrazito plastnato teksturo. Za slednjo je značilno menjavanje rdečih cinabaritnih pol s temno sivimi in skoraj črnimi polami meljevca in peščenjaka. Pri poznejših procesih sta bila cinabarit in organska snov mobilizirna na ploskve skrilačevosti in razmazana. Tako je nastala ruda jetrne barve – jetrenka. Za najmlajše oirna na ploskve skrilačevosti in razmazana. Tako je nastala ruda jetrne barve – jetrenka. Za najmlajše orudene plasti, ki so zastopane predvsem s tufi in tufiti je značilna plastnata tekstura; rdeče cinabaritne pole se menjavajo z zelenimi in sivimi polami piroklastičnih kamenin.

Zapletena zgodovina idrijskega rudišča se je po njegovem nastanku nadaljevala. Zaradi kopičenja mlajših sedimentnih kamenin na rudonosnih skladih se je postopoma pogrezalo v globlje dele litosfere in je ležalo na začetku terciara, torej pred okrog 60 milijoni leti približno 5 km globoko. Tektonske sile alpidске orogeneze so ga dvignile proti površju, potisnile 25 do 30 km proti jugu na sedanje mesto in ga vgradile v žirovsko-trnovski pokrov, ki gradi velika območja zahodne Slovenije. Pri tem se je eden izmed njegovih fragmentov izgubil in zaenkrat ni znano, kaj se je z njim zgodilo. Neotektonske sile so nato v mlajšem terciaru manjši del rudišča, imenovan Ljubevč, premaknile proti jugozahodu za okrog 2,5 km.

Tektonsko močno prizadeto območje rudišča je končno zajela erozija in razgalila njegov vrhnji del. Ta je vseboval poleg cinabarita tudi samorodno živo srebro. Pred 500 leti naj bi se njegove kapljice, če verjamemo legendi, nabrale v škafu, ki ga je v potoku namakal srednjeveški prebivalec idrijske doline.

Vse, kar se je dogajalo z idrijskim rudiščem ocenjujejo znanstveniki kot nenavadno, izjemno zanimivo stvaritev narave.

JOŽE JANEŽ

PRETEKLOSTI JE KONEC

Rojstni kraj in otroštvo zaznamujeta, nič kriva, vsakega med nami nehote za celo življenje. Morda je to le lastnost Slovencev, tolikokrat zabeležena v književnosti, ali pa tudi ne. Jasno jo občuti vsak, ob bivanju v kraju, bistveno drugačnem od tistega, ki je hočeš nočeš vrasel vanj. Tak kraj je zame Idrija. Ob 500 letnici Idrije razmišljam kot Neidrijčan, iz krajev na Kočevskem, ki so že desetletja zaprti pred ljudmi v dosje višjih, skoraj že nadčloveških (Marjan Tavčar bi zapisal »frankensteinskih«) ciljev.

Kdo bi se sploh upal še pomisliti, da so v tej minimalno majhni Sloveniji kraji, ki jih pravzaprav ni smelo biti, o katerih se ni smelo celo zasebno (v deželi polni ušes) in ne javno govoriti in pisati. Toda, če taki kraji so, naj bo njihova policijsko-vojaška usoda, katere posledica je odmiranje, osamitev od sveta in apatična odvisnot ljudi od »višjih«, izkušnja in šola vsem drugim, tudi Idriji.

Osameli kraji se delijo na tiste, kjer je življenje zamrlo »samo od sebe« in tiste, iz katerih je bilo izgnano. Prvi ohranjajo domačijskost še dolgo potem, ko ostanejo prazni, v njihovih ognjiščih še tli žerjavica. Od drugih, ki »morajo« ostati v tajnosti, ne ostane nič, saj se spomin ohranja le skozi govor, zapis in sliko. Dovolj je le nekaj kratkih let, da se pretrga ljudska nit, ki osmišljuje življenje mlajših z duhovnim bogastvom starejših. Čisti novinci pa prinašajo s

sabo vedno le kali, zemljo pa mora dati kraj, kamor so prišli. Za nastanek no-vega je nujno potrebno nekaj prej, lahko tudi čisto nasprotje.

Duhovno bogastvo ustvarjajo le duhovno svobodni ljudje. Iz njih se vključuje v vedenje, čutenje in zavest kolektiva. Družbe in organizacije, ki prakticirajo uniformnost in zatajevanje, injicirajo barbarstvo. Zato je njihovo notranje gi-balo, nujnost, izbrisati preteklost, zgodovino ali si jo stalno prikrojevati. Kra-ji, ki ostanejo brez zgodovine, pa umrejo, ljudem so spodrezane korenine, živ-ljenje pa je duhovno prazno pre-živetje. Veliko je novih mest ali mest, kjer ži-vijo predvsem priseljenci. Taka mesta so, kljub materialnemu prosperiranju brez duše, neprijazna, ljudje pa v mislih živijo nekje drugje. Šele po 50 in več letih lahko začne v takih mestih počasi nastajati avtohtona duhovnost.

500 letna zgodovina Idrije, ki je pomemben ustvarjalni del narodne zgodovi-ne, je veliko bogastvo in temeljita osnova za nadaljnji obstoj kraja. Vsi, ki ga ustvarjajo naj imajo v mislih vsestransko kvaliteto življenja. 500 let je zado-sten kapital, da si Idrija, če si nekoliko sposodim pri Felcu, z njim ustvari tudi ime, kajti dušo že ima. 500 letnica je sama po sebi samo povod za razmiš-ljanje o prihodnosti, in ker smo šele na njenem začetku, ne moremo govoriti o njej sami, temveč o pogojih, ki jih moramo ustvariti, da bo ta prihodnost takšna, kot si želimo. Ti pogoji, med sabo usodno soodvisni in zaključeni v krog, so materialna samostojnost, »ime« ali »slika« kraja, kar pomeni original-nost, ki je edina zanimiva, in odprtost v svet. Vse to bo v rokah ustvarjalnih ljudi, ki sedaj Idriji še kako manjkajo in jih sedanja generacija mora pritegni-ti v Idrijo. Danes želijo ljudje, posebej mladi, živeti v centru, ali čim bliže nje-ga, ne le zaradi materialnih prednosti, temveč predvsem zaradi stalnega pre-toka duhovnih dobrin, ki ga center nudi. Morda se kdo spomni televizijskega pogovora med Hudečkom in slikarjem Tomažem Kržišnikom, ki so mu v indu-strijskem centru Leverkusen dodelili naslov »Stadtmahler«. Mestna uprava se jasno zaveda dejstva, da bo brez avtohtonega kulturnega ozračja v mestu tudi industrija ostajala brez najbolj ustvarjalnih ljudi.

Če daje mestu dušo ustvarjanje spomina (govor, zapis, slika), potem mora biti danes mesto, če hoče biti mesto in če noče podleči najprej duhovnemu in za-tem materialnemu zamiranju, tako pogostnem v samozadostnih in zaprtih ob-močjih (tudi celih deželah!) medijsko mesto. Začeti mora komunicirati s sve-tom, izkoristiti ugoden položaj (le uro proč od Ljubljane in Italije) in še pre-cej čist življenjski prostor, privabiti ljudi in jim ponuditi gostoljublje (zakaj pa ne in kdaj končno tudi za konec tedna).

In ker bo stal svet, bo tudi Idrija stala na mladih. Kaj jim lahko ponudimo? Kje so vsi ti razredi srednješolcev, ki ne počenjajo več škandalov v malem mestu? Jim je edina želja le še oditi čimprej iz tega dolgočasje in se vanj ne vrniti več? Saj danes velja za uspešnega le tisti, ki mu uspe ostati vsaj v Lju-bljani. Morda kdo misli, da niso dovolj stari, da bi bili samostojno ustvarjal-ni? Če v tem kraju ne bodo zaslutili plodnih tal že kot mladi, se vanj tudi vra-

čali ne bodo. Človek lahko najde srečo le tam, kjer se počuti ustvarjalnega. Je le pobožna želja vrniti gimnaziji tisto kakovost (menda jo je nekoč imela!?), da bo tudi mesto vedelo, da gimnazijo ima in da bo ponosno nanjo mesto, predvsem pa dijaki sami? Iz zgodovine se učimo, a preteklosti je pač za vedno konec.

Pod jezom Pri Kobili, dr. Milan Papež z družino

Iz fotografske zapuščine dr. Milana Papeža

DARINKA SOBAN

ZDRAVNIK IN NARAVOSLOVEC J. A. SCOPOLI

Ob dvestoletnici njegove smrti

Muzejsko društvo v Idriji je na srečanju velikega števila idrijskih prebivalcev 22. novembra 1988 počastilo spomin na dvestoletnico smrti prvega rednega zdravnika idrijskega rudnika in velikega naravoslovca J. A. Scopolija. Sto let prej, 1888, so »nostrates – naši ljudje« – kot je Scopoli pri opisih uporabe zdravih zelišč imenoval ljudstvo, med katerimi je živel na Kranjskem – postavili spominsko ploščo na hišo v Idriji, kjer je prebival v najplodnejši dobi svojega znanstvenega dela. Tako se skozi stoletja ohranja spoštovanje in spomin na prvega v trojici naravoslovcev, ki so po besedah P. Grošlja preoblikovali Idrijo v naše botanične Atene. O Tirolcu J. A. Scopoliju (1723–1788), Švedu F. X. Wulfenu (1728–1805) in Bretoncu B. A. Hacquetu (1739–1815) je P. Grošelj pred 50 leti zapisal, da so bili sicer tujci, ki jih je k nam prineslo naključje z najrazličnejših strani Evrope, vendar nam niso tujci ostali.

Scopoli je z zdravniškim prizadevanjem med idrijskimi rudarji utiral pot socialni medicini na Kranjskem. Bil je med največjimi naravoslovnimi učenjaki svoje dobe in prvi ter najpomembnejši zastopnik Linnéjeve sistematične šole v bivši avstro-ogrski monarhiji. Njegovo podobo je Slovincem izčrpano prikazal V. Petkovšek v disertaciji J. A. SCOPOLI, NJEGOVO ŽIVLJENJE IN DELO V SLOVENSKEM PROSTORU. Knjiga je nastala ob raziskovanju nad 300 pričevanj 191 domačih in tujih avtorjev in je izšla med Razpravami SAZU, št. XX/2, leta 1977. Ob Scopoliju opisuje njegov čas, sodobnike in razvoj naravoslovja na naši zemlji od prosvetljenega 16. stoletja do Scopolija – tako živo, da bralec strmi nad to razgibano preteklostjo, ki je v programu slovenske osnovne izobrazbe, v starih in novih učnih jedrih premalo upoštevan del naše kulturne zgodovine. – Scopolijevo pionirsko delo o flori na Kranjskem je s stališča sodobne botanične taksonomije znanstveno ob-

Dr. J. A. Scopoli

delal E. Mayer; izdelal je tudi Nomenclator Scopolianus – seznam rastlin, ki so kakorkoli povezane s Scopolijevim imenom.

J. A. Scopoli je bil rojen leta 1723 v Cavaleseju na Južnem Tirolskem. Star dvajset let je dovršil študij medicine na univerzi v Innsbrucku, 1753 pa je opravil pri protomediku G. van Swietenu na Dunaju državni izpit za dovoljenje opravljanja zdravniške prakse v avstroogrski monarhiji. S Swietenovim priporočilom je bil 1754 nastavljen kot zdravnik pri idrijskem rudniku. Ob ustanovitvi rudarske šole v Idriji 1763 je na njej predaval kemijo in mineralogijo. Leta 1769 je zapustil Idrijo. Postal je profesor mineralogije in metalurgije na akademiji v ogrski Banski Štiavnici (Schemnitz). Od tam je 1776 odšel v Pavio, kjer je ostal profesor kemije in botanike na univerzi do smrti leta 1788.

Pedicularis acaulis Scop. – brezstebelni ušivec. Lepo cvetico je Scopoli našel blizu Idrije in jo prvi strokovno opisal, zato nosi za imenom oznako Scop. – Scopolijevo avtorstvo. Foto: Luka Pintar

V redko mrežo mejnih letnic je bilo v enem spominskem večeru moč zajeti le nakaj odlomkov bogatega življenja, z začetkom v Idriji in njenem rudniku.

Škodljivi učinki živosrebrnih hlapov, ki so se od prvih izkopov v začetku 16. stoletja dvigali iz bogatih najdišč tega elementa in njegove rude, so se pokazali že zelo zgodaj. Za idrijsko območje je o njih pisal P. A. Mattioli (1500–1577), od leta 1541 do 1553 v Gorici službujoči zdravnik, ki je občasno pregledoval tudi idrijske kopače rude. Opisal je bedne in zdravju škodljive delovne razmere v rudniku, ki je po njegovih besedah oddaljen od Gorice 40.000 korakov ali dan hoda, torej težko dostopen. Že več kot dvesto let pred Scopolijem je Mattioli opisal hude posledice zastrupljenja z živim srebrom: vnetje dlesni z izpadanjem zob in živčno tresavico telesa; zapisal je, da živosrebrna jama prej kot v štirih letih izpije moči najkrepkejšemu rudarju. – Tudi renesančni reformator medicine T. B. Paracelsus (1493–1541) je že 1527 opisoval slabe zdravstvene razmere idrijskih rudarjev; v naslednjem stoletju, 1689, pa J. W. Valvasor (1641–1693).

Dunajski dvor je bil od 1580 delodajalec idrijskega rudnika. V državno blagajno so se torej stekali vsi rudniški prihodki. Vendar je dvor šele 1709 privolil v namestitev ranocelnika pri rudniku. Leta 1752 je prizadevni upravnik rudnika **A. Hauptman** predlagal dvoru, naj se za pomoč prizadetim rudarjem vendar zaposli tudi sposoben doktor medicine. Prošnji je priložil zamisel o financiranju tega predloga: bolniška blagajna, ki je bila po letu 1700 ustanovljena v Idriji kot »Bratovska skladnica«, je odprla rudniško blagajno, katere čisti izkupiček je namenila za zdravstveno službo in zdravnikovo plačo. Ker torej Hauptmanov predlog ni niti malo ogrozil državne blagajne, ga je dunajski dvorni urad potrdil.

Hauptman, ki je upravljal rudnik od 1747, je žal umrl mesec dni pred Scopolijevim prihodom v Idrijo. Ta prizadevni mož bi verjetno dobro sodeloval z zaželenim prišlekom. Ob novem rudniškem ravnatelju Sartoriju pa se je Scopoli znašel v neprijaznem in pozitivnim premikom nenaklonjenem okolju. Upravi je bil pomemben le prihodek rudnika, razmere rudarjev in njihovih družin pa deveta briga. Scopoli zato do zadnjega ni pozabil težkih let zdravnikovanja v Idriji. V zadnjem letu življenja je v biografiji o njih takole potožil:

»Ta kraj, ki je dobil ime po bližnjem hudourniku, je sestavljen iz zelo revnih, na gorska pobočja prislonjenih koč. Ko sem ga ugledal od daleč, so mi kot v slutnji stopile pred oči vse težave in neprijetnosti, ki sem jih moral v tej ječi prenašati skoraj 16 let. Namesto plače so zdravniku priznali monopol nad vinsko trgovino. Jezik kranjskega ljudstva mi je bil popolnoma neznan. Vsebinska dvornega dekreta o zdravniku ni bila po volji upravniku rudnika. Bremenila me je zadolžitev, da sem moral služiti 2000 ljudem brez plače . . . Razen tega sem imel dvakrat ogenj v hiši in umrli so mi žena in otroci.«

Scopoli se je večkrat pritožil na Dunaj, toda idrijska rudniška uprava je na njegove pritožbe odgovarjala z lastnimi. Obtoževal je upravo rudnika – in preko nje delodajalca – da dopušča veliko bedo delavstva: tudi bolan rudar mora delati do zadnjega, če hoče imeti hrano; zrak v jami je prašen in vroč, ru-

dar pa nima možnosti, da bi se po delu okopal; z dela se vrača slabo oblečen, tudi pozimi večkrat bos; revščina sili podhranjene rudarje k nadurnemu delu; tudi z izraženimi znaki kronične zastrupitve s Hg hodijo zaradi plače še naprej na delo. Toliko črevesnih parazitov, zlasti glistavosti, je naprej poročal Scopoli, ni zlepa kje najti kot v rudarskih družinah, ki pogosto bolelevajo tudi za tuberkulozo. Beda zdravstva je še večja zaradi razpasenega alkoholizma – in pri tem naj zdravnik dobiva plačo le od vinskega monopola! Uprava rudnika noče uvideti potrebe higienskih pogojev na delovišču, socialnega skrbstva in preventive.

Ker se avstrijska uprava v Idriji ni zmenila za Scopolijevo kritiko, se je 1763 sam odpravil na Dunaj. Dosegel je, da mu je cesarica Marija Terezija dodelila letni prihodek 400 goldinarjev; a za ta denar je moral predavati kemijo in mineralogijo na rudarski šoli v Idriji, ustanovljeni istega leta s ciljem pospeševanja proizvodnje. Poučeval je štiri ure na teden. Z njegovim odhodom iz Idrije 1769 je šola zamrla.

Razprtije z rudniškimi veljaki so z leti ubijale Scopolijevo poklicno energijo. Delo z bolniki je vse bolj prepuščal lekarnarju. Medtem ko je praktikus popuščal iz obupa nad neuspehi, je vzporedno rasel in se razvijal Scopoli – raziskovalec in znanstvenik. V sedmem letu svojega dela v Idriji, 1761, je izdal študijo DE HYDRARGYRA IDRIENSI, kjer objavlja svoje fizikalne, kemične in medicinske raziskave živega srebra. Prva dva dela sta naravoslovna: DE MINERA HYDRARGYRI, DE VITRIOLO IDRIENSI. Najnovejše raziskave slovenske zgodovine geologije kažejo, da predstavljata ti dve Scopolijevi razpravi o idrijskih živosrebrnih rudah, kamninah in vitriolu (epsomit) verjetno prvo geološko delo s slovenskega ozemlja (J. Čar, ustno izročilo). V tretjem delu, DE MORBIS FOSSORUM HYDRARGYRI (O boleznih živosrebrnih jam), Scopoli opisuje vzroke, znake in zdravljenje zastrupljenja s Hg.

Ostale publikacije iz idrijske dobe kažejo, kako se je Scopoli »iz neugodja tega prebednega življenja«, kot pravi sam, zatekal k čistemu naravoslovju. Bogata in precej neraziskana narava Carniole, tj. severozahodnega dela današnje Slovenije, se je že od mladosti gorečemu naravoslovcu Scopoliju pokazala kot obljubljeni dežela. Rastline in žuželke so ga kot biološka enota najbolj privlačevale. A tudi ostalega živalstva in kamnin ni zanemarjal. Ko je preiskal idrijsko področje, je v 15 letih bivanja v naši deželi prehodil še Notranjsko, Nanos, ljubljansko okolico z barjem, obširne predele Gorenjske s Kamniškimi in Bohinjskimi Alpami, Goriško z delom Slovenskega primorja in Dolenjsko. Ker je bil precej reven, so bila ta raziskovalna popotovanja vse prej kot udobna. V avtobiografiji 1788 se jih takole spominja:

»Na teh popotovanjih, ki sem jih opravljal na lastne stroške, sem moral prenašati prav neverjetne napore in težave. Sam, s spremstvom le enega človeka, sem blodil po planinah, spal v mrzlih nočeh pod milim nebom in živel dan na dan ob kruhu in mleku; nad Trstom sem prišel celo roparjem v roke, in nekoč, ko sem se vračal s Storžiča, sem prebil tri polne ure v smrtni nevarnosti.«

Iz popotnih zapiskov, opazovanj in preverjanj so nastajala znanstvena dela. Leta 1760 je izšla prva monografija o rastlinstvu naših tal, FLORA CARNIOLICA. V njej je opisal okrog 1100 pri nas rastočih višjih rastlinskih vrst; nekatere od njih je sam odkril in prvič opisal. Zapisal je tudi okrog sto slovenskih rastlinskih imen, ki jih je nabral med ljudstvom.

Botanika je bila v Scopolijevi dobi zelo pomemben obvezni del medicinskega študija z dolgo tradicijo – saj so bile pred ero kemične sinteze farmakoloških učinkovin zdravilne zeli glavni vir za izdelavo zdravil. Toda Scopolijevo zanimanje za botaniko je daleč preraslo in pozneje zapustilo okvir zdravniškega poklica. Njegove pripombe o zdravilnem učinku nekaterih rastlin so v prvi izdaji Kranjske flore skope in kritične, kar je napovedal že v uvodu z besedami:

»Od zdravilnih moči, ki jih imajo mnoga zelišča, sem vestno dodal samo tiste, ki sem jih sam pogosto opazoval... Oko sicer lahko odkrije zgradbo rastline, toda najboljšo presojo o zdravilnem učinku si pridobimo le z marljivim preskušanjem.«

Skupina strokovnjakov, ki izdaja serijo znanstveno dognanih monografij o zdravilnih rastlinah, je omenjeni citat sprejela za motto zbirki, poimenovani »Folia Scopoliana«. Za prvo monografijo, BALDRIJAN (DZS, Ljubljana 1984), sem iz Kranjske Flore prevedla tudi Scopolijevo ostro opažanje o različnih oblikah epileptičnih krčev, z izkušnjo, pri kateri vrsti se mu je Valeriana izkazala kot uspešno zdravilo.

Po enajstih letih, v drugi izdaji, FLORA CARNIOLICA, ED. SEC., 1771, 1772, je komaj še kaka zdravnikova pripomba; besedo ima predvsem Scopoli – botanik, ki je skrbno predelal rastlinsko razvrstitev po Linnéjevem aritmetičnem seksualnem sistemu, skupno 1645 rastlinskih vrst. Stara dolgovezna rastlinska imena pa je nadomestil z Linnéjevo binominalno nomenklaturu, z imenom rodu in vrste, kar je v vsem živem svetu veljavno še danes.

Šved Carl von Linné (1707–1778), najslavnejši botanik vseh časov, je bil ob času, ko mu je Scopoli poslal prvo izdajo svoje Flore, že skoraj dve desetletji profesor botanike in farmakologije na univerzi v Uppsali, arhiater (dvorni zdravnik) in v svetu priznan »princeps botanicorum mundi«.

Ob stoletnici Scopolijeve smrti je potomka njegovega rodu podarila muzeju v Rovertu, Italija, 13 pisem, ki jih je Linné pisal Scopoliju v letih 1761–1773. Muzej je pisma tiskal 1889 z naslovom LETTERE INEDITE DI CARLO LINNEO A GIOVANNI ANTONIO SCOPOLI. Muzejska knjižnica v Ljubljani hrani izvod knjižice; eno preteklih pustih zim sem si popestrila s prevajanjem teh pisem iz Linnéjeve prislovično preproste latinščine. Trši oreh so odgovarjajoča Scopolijeva pisma; iz kopij mikrofilmov, prijazne pošiljke Linnéjevega društva (Linnean Society) iz Londona, je mnogo težje razbirati Scopolijev rokopis – idrijski del trinajstletnega prijaznega in strokovno natrpanega dopisovanja dveh velikih naravoslovcev.

Prvo izdajo Flore je Scopoli poslal s spoštljivim pismom svojemu vzorniku v Uppsalo. Januarja 1761 mu Linné odgovarja,

da je prispelo le pismo brez knjige, ki si jo »že dolgo in vroče želi«:

»Ne morem ti dovolj poudariti, kako potrebna mi je tvoja knjiga, preden izdam naslednji 2. zvezek Sistema, ker se bom iz nje dosti naučil. V deželi, kjer živiš, so najredkejšje evropske rastline, poznane le maloštevilnim botanikom. Nemirno torej čakam...«

Zaradi zapletenih poti takratnih pošilk je Scopolijevo darilo menda zastalo na Dunaju. Po skoraj enem letu nestrpnega in brezuspešnega čakanja je Linné končno kupil Scopolijevo delo od nekega nemškega medicenca, ki je prišel študirat v Uppsalo. Linnéjeva ocena Kranjske flore prekipeva od hvale:

»Priznam, da knjiga vsebuje mnogo modrih in prelepih opazovanj, nabranih z usupljivo prizadevnostjo in trudom, zato ti za zasluge od srca čestitam in zaradi nje prizadevam tvojemu imenu nesmrtna slava.«

Dobro je znano Linnéjevo mnenje o nesmrtni slavi, ki jo omenja tudi v tem pismu: da je namreč nobena stvar ne more prnesti človeku bolj zanesljivo kot to, da se po njem imenuje kaka rastlina; z nenehnim obnavljanjem rastline se obnavlja spomin na nesmrtnika. Holandski botanik Gronovius je dal Linnéju v čast ime drobni cvetlici severnih krajev. *Linnaea borealis*. Za Scopolija pa je navdušeni Linné izbral iz Kranjske flore njemu neznano, volčji češnji podobno rastlino, ki jo je bil Scopoli označil »Atropa 2« (druga Atropa). Linné jo je poimenoval *Hyoscyamus Scopolia*. Nekaj let pozneje je botanik Jacquin zanj ustvaril nov rod Scopola. Z majhnim pravopisnim popravkom je Scopolijeva cvetka dobila sedanje ime *Scopolia carniolica*. Šele po desetih letih je Linnéju uspelo vzgojiti to rastlino iz semena, ki mu ga je večkrat poslal Scopoli, in 1771 mu piše:

»Tvoja Scopolia izredno raste v mojem vrtu, res edinstvena rastlina...«

Najbrž potomke rastline, ki je omenjena v tem pismu, še vedno obilno uspevajo v obeh muzejskih Linnéjevih botaničnih vrtovih, v Uppsalu z imenom *Hyoscyamus Scopolia*, v 10 km oddaljenem Hamarbyju kot *Scopolia carniolica*.

Eno starih slovenskih imen za skopolijo je **volčič**. V prvih povojnih letih so mi starejši Notranjci, ki niso hodili v slovenske šole, v gozdovih na Ravbarkomandi takole opisovali razliko med dvema rastlinama, katerih korenike so kot otroci izkopavali za lekarniško prodajo: volčič je manjši od volčje češnje (*Atropa belladonna*), katera se kar drevesasto razraščava v dosti višje zelišče s košato krono. – Že leta 1892 navaja imeni volčič in bunika za našo skopolijo M. Cilenšek v knjigi »*Naše škodljive rastline*«. V srbohrvaških knjigah sem našla ime **bunika** za rod zobnikov, *Hyoscyamus*. – Nestor slovenskih botanikov A. Paulin v svojem herbarijskem opusu »*Flora exciccata carniolica*« dodaja v prvih letih našega stoletja opisu kranjske skopolije slovensko ime **volčjak**.

Druga, predelana izdaja Kranjske flore v dveh zvezkih je izšla že leta 1771, z rastlinskimi ilustracijami na koncu 2. zvezka. Primerka hrani NUK v Ljubljani s katalogno številko 9108. Večina sedaj ohranjenih izvodov pa je bilo tiskanih 1772. leta, z ilustracijami, ki so ustrezno porazdeljene med vse besedilo. – V drugi izdaji Flore je Scopoli volčiču namenil več prostora.

Oznaki **Atropa 2** iz prve izdaje je dodal še obe novi strokovni imeni in se s skromnostjo zahvalil za počastitev. Pripisal pa je tudi četrto – ali bolje rečeno prvo – strokovno ime volčiča: »*Solanum somniferum alterum*. Opis in sliko rastline s tem imenom je Scopoli zasledil v takrat čez dvesto let starem znamenitem herbalu že omenjenega P. A. Mattioli, v *Komentarjih k Dioskoridovemu delu De medica materia*. Renesančni učenjak svetovnega slovesa je neznano rastlino odkril med svojim zdravniškim službovanjem v Gorici na gori Sabotinu okrog 1550. leta. Pravilno jo je razvrstil v družino Solanaceae – razhudnikovke in jo spoznal za »peto vrsto Solanuma, za katero stari pisci še niso vedeli«. Čeprav Mattioli podaja prvo znano podobo in opis volčiča, si je zaradi napake pri opisu barve in

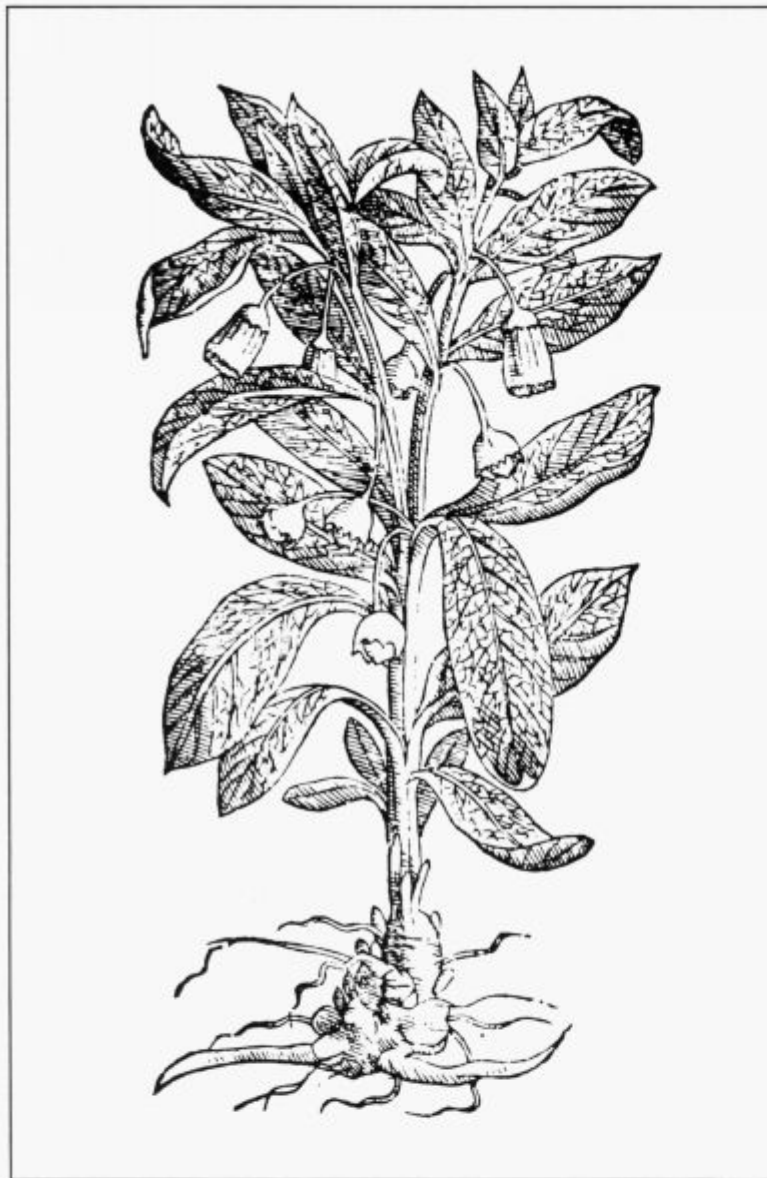
Scopolia carniolica Jacq. – volčič, volčjak ali kranjska bunika. (V sredi: razgrnjena korenika). Foto: D. Soban

oblike plodu, ki jo navaja Scopoli v drugi izdaji Flore, izničil pravico do avtorstva.

Staro Mattiolijevo ime volčiča – *Solanum somniferum alterum*, drugi razhudnik, ki povzroča spanje – je za zdravnika zelo zanimivo; kaže namreč, kot tudi Mattiolijev komentar, da je pisec poznal farmakološki učinek rastline, ki jo je odkril. Kemična podoba učinkovine pa je ostala še stoletja neznana. Šele 1871 so iz scopolije izolirali alkaloid, ki so ga po izvoru imenovali skopolamin.

Skopolamin je tisti skrivnostni sok nekaterih razhudnikovk, ki se že tisočletja uporablja v človekovo korist in škodo.

Že 0,3 mg skopolamina v telesu odraslega človeka močno zavre delovanje žlez: zavira izločanje znoja, sluzi in prebavnih sokov. Večji odmerek zagospodari tudi v možganskem tkivu z vplivom na tiste povezave med sivimi celicami, po katerih bi sicer telesu lastna snov, acetilholin, vzdrževala budnost in normalne miselne tokove. Kot bi na možganskih kret-

Solanum somniferum alterum. Prva znana podoba volčiča iz Mattiolijevih Komentarjev iz leta 1569

nicah nastala zmeda, ki usmerja misli po čudnih stranpoteh, se pojavijo divje blodnje in halucinacije, podvržene lastni in tuji sugestiji, ki se nalagajo v spomin kot resnična dogajanja. Pri prehudi zastrupitvi s skopolaminom nastane globoka koma s pogostnim smrtnim izidom, znana v medicini z imenom centralni antiholinergični sindrom. Po povedanem je za rastlinsko družino solanacej slovensko ime razhudnikovke smiselno: mnoge od njih človekovo stanje in zdravje zares razhudijo.

IOANNIS ANTONII SCOPOLI
 S. C. B. T. P. A. G. M. H. S. T. IN Q. A. N. T. O. N. I. S. C. O. P. O. L. I.
 CONSIDERABILI CAESARIS HUNGARICI INFERIORIS ARCHIDUCIS ET
 ARCHIEPISCOPI NEMOGENSIS PROFESSORIS LIT. ET M. A. G. A. R. T. I.
 SOCIET. VINDOB. CAES. REG. GOMELIAR. ET GRATULAB. V. I. S.
 SIG. BERGENSES. ET ALIAR. ET ALIAR. V. I. S. A. G. A. R. T. I. S.

FLORA
 CARNIOLICA
 EXHIBENS
 PLANTAS
 CARNIOLIAE INDIGENAS
 ET DISTRIBUTAS
 IN CLASSES, GENERA, SPECIES,
 VARIETATES.
 ORDINE LINNAEANO.

TOM. I.

EDITIO SECUNDA AUCTA ET REFORMATA.

IMPENSIS IOANNIS PAULI KRAVSS.
 BIBLIOPOLAE VINDOBONENSIS.

1774.

Flora carniolica, naslovna stran 1. zvezka druge izdaje iz leta 1771

Najdlje poznana skopolamin vsebujoča med razhudnikovkami je *Mandragora officinarum*, lekarniški nadlišček, ki pri nas rast le ponekod v Dalmaciji in Hercegovini. Kot vsemogočni koren-lečen se pojavlja že v najstarejših zdravniških zapisih. V ogrlici okrog vratu 3300 let stare kraljeve mumije v Tutankhamonovem zlatem sarkofagu so našli mandragorine plodove nanizane med lotosove cvetove. Spoštovanje in strah, ki

ga je starodavni človek gojil do mandragore, priča o davno znanih učinkih in uporabi komaj dobrih sto let kemično poznane skopolamina. V davnini ni bil cenjen le kot zdravilo za bolezninjalovost, ampak tudi kot ljubezenski napoj, kot uspavalno in kot napitek za globoko nezavest – za »stanje, izposojeno od smrti«, kot ga zasledimo v slovenski narodni pesmi o mladi Zori.

Korenike našega volčiča, *Scopolia carniolica*, so v preteklosti izkopavali na Notranjskem in Kočevskem in jih prodajali kot »pseudomandragoro«; v Gorskem Kotarju pa celo kot »radiks mandragore«. *Scopolia carniolica* ni edina svojega rodu. Pri nas raste še zvrst *Scopolia Hladnikiana* z rumenimi cvetovi, Hladnikov volčič, imenovana po idrijskem rojaku in ustanovi-

Nekaj skopolamin vsebujočih razhudnikov na naših znamkah

telju ljubljanskega botaničnega vrta F. Hladniku (1773–1884). Veliko večja rastlina je mandžurska bledorumena *Scopolia lurida*.

Na naših poštah se je v teku let nabralo več podob pri nas rastočih razhudnikov, ki vsebujejo skopolamin.

Atropa belladonna, volčja češnja, vsebuje prvenstveno skopolaminu zelo soroden alkaloid atropin; le posušena ima tudi sledi skopolamina.

Hyoscyamus niger, albus, črni in beli zobnik sta poleg volčjaka bogat vir skopolamina, odtod zanj sinonim hioscin. Shakespeare omenja v Hamletu zobnikov ubijalski strup. Ko se ob temnem obzidju helsingörškega gradu nesrečnemu kraljeviču prikaže očetov duh, mu potoži:

»Z zobnikovim pogubnim sokom... mi bratova je roka v snu življenje, krono in kraljico vzela.«

Dolgo poznan vir skopolamina z drugih celin je *Datura*, kristavec. *Datura tatula* je božanska mehiška tatula; zvarke iz te svete zeli uporabljajo Indijanke rodu Jaki za lajšanje porodnih bolečin. Njihovi vrači pa se z njo akutno zastrupljajo in se v halucinacijskem stadiju zastrupitve umikajo iz vsakdanjosti v stanje t. i. ločene, posebne realnosti. *Datura stramonium* so v Evropo zanesli v 16. stoletju in je sedaj zelo razširjena. Poklicni mazaški zeliščarji so kmalu spoznali njen učinek in so prodajali zvarke nesrečnikom za občasne pobege iz bede v pozabo. Na Koroškem pravijo naši daturi *hudabevnik* (F. Sušnik, ustno sporočilo) – tudi v tem imenovanju je koren »hud« kot v imenu vse družine.

Skopolamin vsebujoče razhudnikovke so bile sestavni del napitkov in mazil, ki so jih čaravnice pile in si jih vtirale v telo. Ker so bile zaradi omame tragično podvržene lastni in tuji sugestiji, so na sodnih procesih priznavale letanje po zraku in orgastična doživetja. Za hitrejše priznanje so zasliševalci obtoženkam celo dajali skopolaminske napitke; ne le sodniki, ampak tudi one same so tedaj imele blodna priznanja za resnico in so v milijonih zgorevale na grmadah. – Valvasor, ki je živel sredi čarovniške dobe, je v svojem delu pravilno razlagal coprniško letanje po zraku kot sanje, ki nastajajo zaradi mazanja telesa z različnimi mazili. Protičarovniške procese z zažiganjem na grmadah je uzakonil papež Vincent VIII. leta 1484; prepovedala pa jih je sredi 18. stoletja avstrijska cesarica Marija Terezija pod močnim vplivom svojega osebnega zdravnika G. van Swieten, taistega, ki je priporočil Scopolija za rudniškega zdravnika v Idriji.

Zloraba droge za sugestivno zasliševanje je žal preživela dobo coprnice. Skopolamin, sam ali pomešan z drugimi psihe-deličnimi učinkovinami, se kot »serum resnice« še zlorablja za doseg takšnega priznanja, kakršnega si je zamislil zasliševalec. Ob nedani reviziji montiranih lagerskih procesov iz let 1948–52 in ob prebiranju knjige I. Torkarja »Umiranje na obroke« so me hudo presunila pričevanja nekaterih preživelih žrtev, da so jim dajali med preiskavo tudi skopolamin.

Toda obrnimo oko od teme še k svetlobi. V medicini je skopolamin znan kot eno najstarejših blažil za bolečine. Že pred dvema tisočletji so v aleksandrinski medicinski šoli dajali bolnikom mandragorin sok kot anestetiko, ki je povzročilo tako narkotično stanje med kirurškim posegom, da se bolniki niso pritoževali zaradi bolečin. V začetku 12. stoletja je palermska medicinska šola poznala kot blažilo za bolečine zmes opija in soka mandragore; rastlina je v južni Italiji zelo pogosta. Na Japonskem so uvedli kirurgijo brez bolečin že 1830. Kot del narkotičnega napitka so uporabljali sok tistih razhudnikovk, za katere vemo, da vsebujejo skopolamin. Podkožno injicirano zmes skopolamina in morfina so uporabljali zgodaj v našem stoletju za lajšanje porodnih bolečin in polspanec, ki je zabilisal spomin na porodno težavo. V sodobni vedi je skopolamin sestavina več oblik kirurške anestezije.

Scopolia carniolica Jacq. na herbarijskem listu iz leta 1938

Ker v nobenem farmakološkem in anesteziološkem učbeniku nisem zasledila podatkov o izvoru skopolamina, sem o njem poročala na Svetovnem kongresu anesteziologov 1968 v Londonu. Po tej poti je Scopolijevo ime kmalu zatem našlo svoje mesto v najbolj razširjenem učbeniku, nekakem anesteziološkem katekizmu, ki izhaja pogosto v izpopolnjenih izdajah (Atkinson-Lee, A Synopsis of Anaesthesia).

Dolgo sem se pomudila pri kranjski skopoliji in skopolaminu. Objektivni razlog je, da je Scopolia carniolica genius loci dela naše zemlje, ki mu je Idrija kulturno središče z dolgo tradicijo. Subjektivni razlog je poleg poklicnega odklona še spomin, da

sem se pred 50 leti prav ob volčiču prvič srečala s Scopolijem: aprila 1938 sem rastlino prvič videla v Peklu pri Borovnici in jo ohranila v herbariju. – Ko smo se aprila 1945 po zadnji sovražni ofenzivi na 9. korpusu NOV in POJ z ranjenci vrnili iz bunkerja, imenovanega Fuglovš, v t. i. »Očkovo« postojanko B SVPB »Pavla«, so me kot znanilci prihajajoče pomladi in svobode razveselili zeleni vršički, ki so pribodli iz zemlje pred bolniško barako; še preden smo zapustili ozelenele trnovske bukve, so iz teh volčičevih srčik zacveteli zunaj rjavordeči, znotraj rumeni zvončki na nitastih pecljih.

Scopolijeva bibliografija je obsežna; ob tej priliki jo je mogoče komaj kaj več kot naštet:

DISSERTATIO DE AFFECTIBUS ANIMI	Trident 1753
METHODUS PLANTARUM . . .	Dunaj 1754
FLORA CARNIOLICA (prva izdaja)	Dunaj 1760
DE HYDRARGYRO IDRIENSI, TENTAMINA	
PHYSICO-CHEMICO-MEDICA	Benetke 1761
ENTOMOLOGIA CARNIOLICA	Dunaj 1763

Ta razprava z opisom 1300 žuželk in drugih členonožcev z ozemlja Vojvodine Kranjske je v evropskem obsegu zelo pomembno Scopolijevo delo. O njem piše 1765. leta Linné avtorju:

»Po mnogih neuspešnih poskusih sem le dobil tvojo Entomologio Carniolico, tudi to iz Belgije, in sem moral samo za poštnega sla plačati približno tri zlatnike – a ni mi žal, ker mi je knjiga nudila več veselja kot sto zlatnikov. Presunjen sem nad neskončnim trudom, ki si ga vložil v zbiranje, opazovanje in urejanje; to lahko oceni samo človek, ki je sam uporabljal roko za podobno delo . . .«

INTRODUCTIO AD DIAGNOSIM ET USUM
FOSSILIIUM Dunaj 1763

Kako je Linné, sistematik vseh treh kraljestev narave – rastlinstva, živalstva in kamnin – cenil Scopolija kot naravoslovnega polihistorja, kaže njegov odmev na Scopolijevo delo o določanju in uporabi rudnin:

»Kolikor sem mogel, sem čakal z izdajo tretjega zvezka Systema naturae, o rudninah. Stokrat sem prosil dr. Jacquina in druge za tvoje delo. Hočeš nočeš sem moral oddati rokopis tiskarju, čeprav bi se o njem raje prej posvetoval s tabo . . . Ko bi bil videl tvoje delo, kobalta prav gotovo ne bi sprejel za poseben rod Minerarum.«

ANNUS I HISTORICO NATURALIS Leipzig 1769

Opis ptic iz lastnega in tujih muzejev v tem letopisu je za slovenske ornitologe še posebno zanimiv, ker je Scopoli v njem zapisal tudi slovenska imena ptic. Linné mu je ob tem izidu pisal:

»Ko bi le imeli več Scopolijev, tedaj bi veda o živalstvu kmalu dosegla svoj vrh. Ti sam bi težko verjel, koliko sem s pomočjo tvojih slik spreminjal pri določanju žuželk . . .«

ANNUS II HISTORICO NATURALIS Leipzig 1769

V drugem naravoslovnem letopisu je Scopoli opisal svoji popotovanji po Goriškem (ITER GORITIENSE) in Tirolskem (ITER TYROLENSE). Zanimiv je opis primorskih vin. V sestavku *Li-*

chenis islandici vires medicae opisuje zdravilni učinek islandskega lišaja in tozadevna opažanja pri tolminskih kmeticah.

ANNUS III HISTORICO NATURALIS Leipzig 1769

Med raznimi razpravami je v tretjem letopisu tudi Scopolijevo delo s področja veterine, o goveji kugi.

Tega leta je Scopoli zapustil Idrijo. Toda vsebina njegovih publikacij so še vrsto naslednjih let raziskave iz naše dežele.

ANNUS IV HISTORICO NATURALIS Leipzig 1770

O razpravi o čebelah (DISSERTATIO DE APIBUS) iz četrtega letopisa menijo sodobni zgodovinarji, da je Scopoli v njej priobčil mnoge podatke iz rokopisne razprave svojega sodobnika, slavnega slovenskega čebelarja P. P. Glavarja (1721–1784). Tudi v tem delu, kot marsikje drugod, Scopoli opisuje izjemno slabe zdravstvene in socialne razmere slovenskega kmeta v 18. stoletju. Tako veljavno meni o kmetijstvu: »Svoboda kmetijstvo dviga, strogost zakonov ga zatira.«

MINERALOGISCHE VORLESUNGEN FÜR
DIE BERGAKADEMIE SCHEMNITZ Dunaj 1771
FLORA CARNIOLICA, ED. SEC. (druga izdaja) Dunaj 1771, 1772

ANNUS V HISTORICO NATURALIS Leipzig 1772

Poleg treh mineraloških razprav so v petem letopisu znamenita Zoološka opažanja (OBSERVATIONES ZOOLOGICAE) s Scopolijevim klasičnim opisom močerila, *Proteus anguinus*, človeške ribice naših kraških jam. Učenemu svetu dotlej neznano živalco je Scopoli prvi pravilno uvrstil med dvoživke in razglasil za samostojen rod. Risbe in opis je poslal Linnéju, ki se za to priložnost ni strinjal z idrijskim prijateljem. Toda Scopoli se pri vsem spoštovanju do velikega sodobnika ni podal:

»Spoštovani Linnaeus, ki sem mu poslal sliko, meni, da gre za ličinko kakega kuščarja. Po moji presoji je to samostojen živalski rod.«

Po 160 letih, 1933, je Pavel Grošelj izbral človeško ribico, *Proteus*, za ime porojenega slovenskega naravoslovnega mesečnika, kot simbol zgodnjih naravoslovnih prizadevanj na Slovenskem.

DISSERTATIONES AD SCIENTIAM NATURALEM PERTINENTES Praga 1772

Med razpravami te zbirke je tudi delo o podzemnih rastlinah (*Plantae subterraneae*), kjer Scopoli opisuje tudi glive, ki rastejo na lesu v rudnikih, in tako postavi temelj naši speleobiologiji.

PRINCIPIA MINERALOGIAE . . . Praga 1772
VON DEM KOHLENBRENNEN Bern 1773
CRYSTALLOGRAPHIA HUNGARICA Praga 1776

PRIMAE LINNEAE SYSTEMATIS NATURALIS ADFINITATIBUS CORPORUM INAELECTATAE Praga 1776

INTRODUCTIO AD HISTORIAM NATURALEM Praga 1777

Ta uvod v naravoslovje z opisom rastlinstva, živalstva in rudnin je Scopoli izdal, ko je bil profesor kemije in botanike na univerzi v Pavii. S ponovnim opisom *Proteusa* je zbudil veliko zanimanje za človeško ribico.

FUNDAMENTA CHEMICA Praga 1777
ANMERKUNGEN . . . ÜBER DIE VOGEL . . . Leipzig 1778

SCOPERTA SOPRA IL SESSO DELLE API . . . Milan 1779

RES NATURALES NOVITER DETECTAE
AUT ILLUSTRATAE IN ITINERE GORITIENSI Gorica 1781

V tej publikaciji se Scopoli ponovno vrača k 1766 opravljenemu potovanju na stroške Goriške kmetijske družbe. Poleg opisa mrtve in žive narave in že omenjenih vinskih vrst se razpiše tudi o poljih, naravoslovcem tedaj malo znanih gldalcih bukovih gozdov.

ANFANGSGRUNDE DER METALLURGIE Mannheim 1784
DICTIONNAIRE DE CHIMIE Benetke 1784
FUNDAMENTA BOTANICA Dunaj 1786
CRELLS CHEMISCHE ANALEN 1784–8

V njih je več Scopolijevih razprav: o sublimatu Hg; o drevesnih vrstah smreke; o poskusih s pokvarjenim vinom; o flogistonu; o sestavi žolčnih in ledvičnih kamnov.

EXAMEN . . . DU BOIS DE PIN . . . Pavia 1788
DELICIAE FLORAE ET FAUNAE INSUBRICAE Pavia 1786–8

V tretjem delu te zadnje knjige je Scopolijev temno obarvani življenjepis. Le malo pred smrtjo se v njem spominja zle usode v zasebnem življenju. Umrli sta mu dve ženi, pomrli so otroci, pogorel dom in knjižnica. Tudi v javnem življenju je imel dosti sovražnikov: v idrijski dobi iz že opisanih razlogov, pozneje v Pavii zaradi zavisti sodobnikov, ker je bil v znanosti tako uspešen.

Dolg seznam del pokaže polihistoriko razsežnost Scopolijevega znanstvenega dela. Težo v zlatu njegove zapuščine pa dobimo šele, če jo tehtamo s podatkom, da so njegove razprave plod lastnega trdega raziskovalnega dela. Vodilo za delo, ki se ga je sam držal, je oblikoval v misel:

»Brez vsakršnega domnevanja in varljive pomoči knjig raziskujmo lastnosti stvari z lastnimi očmi in tako, kot da o njih še nihče ni pisal.«

Kaj ne izvira utrujenost našega časa tudi iz poplave informacij, iz prevelike mere ponavljanja besed in prepisovanja preverjenih in nepreverjenih podatkov znanstvene, psevdoznanstvene in lažnive vsebine, ki polnijo tone papirja vsak dan in tudi tako praznijo naše prelepe gozdove? Na bolje bi se nam obrnilo, če bi se vsi od kraja oprijeli zdrave pameti in poštenja iz vodila izrednega človeka, ki je k nam prišel kot tujec, a ni ostal tujec, Janeza Antona Scopolija.

ZORKO PRELOVEC IN
NJEGOVI MOŠKI ZBORI

Prispevek predstavlja skrajšano in prirejeno diplomsko nalogo, ki ga je avtorica izdelala leta 1988 pod mentorstvom profesorja Boruta Loparnika na Oddelku za glasbeni pouk in zborovodstvo Pedagoške akademije Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani. Celoten tekst diplomske naloge je na razpolago pri avtorici in Mestnem muzeju v Idriji.

Uredništvo

Skladateljevo delo in življenje

»Moja pesem naj bo takšna, da jo bo čim več zborov rado prepevalo in čim več ljudi rado poslušalo.«¹

S temi besedami je Zorko Prelovca utemeljil in osmislił svoje skladateljsko delovanje. Nič lažnega ni v njegovih besedah: Prelovčeve melodije, dopolnjene s harmonskim blagozvočjem, niso nastajale po meri slovenskega človeka zato, da bi si skladatelj z njimi zagotovil delež v koncertnem življenju. Ravnal je pošteno, v skladu s svojo umetniško potenco in globino. In takšnega Prelovca moramo spoznati ter razumeti njegovo vlogo v slovenski polpretekli glasbeni zgodovini.

Rodil se je 11. februarja 1887 v Idriji kot sin sodnega oficijala. Mlademu fantu in njegovi sestri je mati kmalu umrla, oče pa se je vnovič poročil. Otroka sta tako dobila mačeho, ki je na srečo skrbela zanj z enako ljubeznijo kot prava mati.

Kljub očitnemu talentu je ostalo Prelovčevu glasbeno šolanje skromno; njegova romantična usmerjenost ni našla izvirnejših rešitev v kompozicijskem svetu. V Idriji je obiskoval ljudsko šolo in se učil gosli. Nižjo gimnazijo je nato obiskoval v Kranju ter 1903/1904 v Novem mestu, kjer je dokončal peti razred.² Tu se je srečal s skladateljem Ignacijem Hladnikom, pri katerem je dobil nekaj glasbene izobrazbe. Toda že naslednje leto se je vrnil v Idrijo ter 1908 uspešno maturiral na njeni slovenski Višji realki. Takrat je v Idriji že od leta 1900 deloval Ivan Pogačnik, cerkveni skladatelj, organist ter gimnazijski učitelj petja.³ Bil je poleg Hladnika edini, ki je ukaželnemu Prelovcu nudil glasbeni pouk, saj nadarjeni dijak v svoji mladostni zagnanosti ni miroval. Z vso vnmemo se je posvečal glasbi v šoli in zunaj nje. Pel je v dijaških zborih, se učil več instrumentov pri idrijskih godbenikih in že po malem komponiral. Najprej je vodil zbor Dijaškega godbenega in pevskega društva »Struna« ter dirigiral njegovemu koncertnemu orkestru, nato pa je sprejel tudi vodstvo zbora idrijskega Delavskega bralnega društva. Le-to je delovalo od leta 1884 in njegov glavni člen je bil zbor. Prelovca ga je prevzel leta 1906, kot devetnajstletni fant, in ga vodil do odhoda v Ljubljano 1909. Kako je uspel, priča podatek, da je leta 1909, ob 25-letnici društva, sodelovalo v zboru 52 pevcev in pevk.⁴

Emil Adamič, ki je ob tem praznovanju prvič srečal Prelovca, je pozneje zapisal: »Prelovca se je s svojim zborom pošteno postavil in nosili so ga na rokah. Na programu je že tedaj imel nekaj mojih zborov. Po koncertu sva se nekoliko podrobneje pogovorila o naši slovenski glasbi.«⁵ Prijateljstvo, stekano ob tem dogodku, se je v Ljubljani še poglobilo; prav na Prelovčevu pobudo je nastalo nekaj Adamičevih zborov.

Dijaško obdobje se je 1908 leta izteklo. Prelovčeva želja, da bi šel študirat glasbo na Dunaj ali v Prago, je ostala zaradi gmotnih razmer neizpolnjena. Žal za vedno, saj njegovo poznejše izobraževanje ni preseglo samoukega izpopolnjevanja. Idrijski muzik si je moral poiskati delo in kruh ter je avgusta 1909 nastopil službo pri Mestni hranilnici ljubljanski. Tam je v 25 letih napredoval do načelnika oddelka. Hkrati je stopil v zbor Glasbene matice, ki ga je vodil Matej Hubad. Čez čas je postal tudi njegov namestnik, t. j. korepetitor in sprejel vodstvo zbora trgovskega pevskega društva Merkur. Že leto pozneje, septembra 1910, pa je prevzel pevski zbor Ljubljanski zvon, ki mu je ostal zvest celih 25 let.

Ljubljanski zvon je nastal 1905. leta iz pevskega društva Zvon, ki so se mu pridružili člani razpadlega pevskega kluba pri Gasilnem društvu. Bil je številčno močan moški zbor, ki ni le nemo opazoval tedanje nacionalno vrenje. Prebujanje narodne zavesti in navezovanje stikov s srbskim občinstvom je dajalo celo glavni pečat njegovim nastopom v naslednjih petih letih. Avstrijskemu pritisku pa ni bilo moč ubežati. Po kon-

certu v Beogradu leta 1910 so tedanjega pevovodjo Avgusta Waschteta službeno premestili v Trst.⁶ Zbor je ostal brez dirigenta, na njegovo mesto pa je jeseni stopil Zorko Prelovec.

Z njegovimi zborovskimi sposobnostmi, nazori in izkušnjami je Ljubljanski zvon iz manifestativnega, omiznega zbora preselil v koncertno telo, ki je imelo pomemben delež v slovenskem kulturnem življenju in je doseglo bistveno višjo kakovostno raven. Prelovec je dobil v roke moški zbor; že ob koncu leta 1912 ga je razširil v mešanega, toda načrte mu je kmalu prekrizala prva svetovna vojna.

To je Prelovec preživel na Češkem in Madžarskem, vendar nikoli v prvih bojnih vrstah. Tako se je vrnil v Ljubljano in je nemudoma pričel z delom pri Ljubljanskem zvonu. V društvu

je deloval oktet, ki je 1914 gostoval tudi v Idriji. Po potrebi pa so delili zbor še na moški oziroma ženski ansambel. V celoti je štel okrog 70 pevcev, ki so bili dovolj izurjeni, da je tedanja ljubljanska Opera našla med njimi tretjino svojih članov.⁷ Z njim je Prelovec koncertiral po Sloveniji, nastopil v Beogradu (1924) in Zagrebu ter redno sodeloval na prireditvah Zveze slovenskih pevskih zborov. Ob 60-letnici Glasbene matice leta 1932 je Ljubljanski zvon na reviji slovenskih pevskih zborov dosegel prvo mesto v kategoriji mešanih zborov.⁸

Na Prelovčevu pobudo je začelo društvo 1920, leta izdajati tudi nove slovenske skladbe; 19 edicij je vključevalo moške in ženske zборе, samospeve, skladbe za zbor s spremljavo klavirja ter klavirska dela. Naše glasbeno založništvo je bilo

Pevski zbor idrijskega Delavskega bralnega društva, ki ga je od leta 1906 vodil Zorko Prelovec

Ženski zbor Zorka Prelovca v Idriji

takrat skromno. »Novih akordov« po vojni niso mogli obnoviti, drugih edicij, razen letnih izdaj Glasbene matice, pa je bilo malo. Leta 1921 je sicer začela izhajati revija »Pevec«, a je objavljala le pesmi za šibkejšje zборе. V takšnih razmerah so bili zvezki Ljubljanskega zvona še kako dobrodošli, odločilna novost pa je postala Prelovčeva zamisel o rednem izdajanju zborovskih skladb, ki je prerasla v revijo »Zbori«. Prav z njimi je Prelovec najgloblje posegel v slovensko glasbo.

»Zbori« so začeli izhajati 1925 kot mesečnik z notnimi listi. Urejal jih je Prelovec. Po ugodnih odmevih se je društvo že naslednje leto odločilo tudi za književno prilogo in »Zbori« so postali revija. Predstavitve pevskih društev ter glasbenih listov, koncertna kronika, obvestila o novih skladbah in izda-

jah, članki o naših skladateljih, zgodovinski orisi, prispevki o aktualnih glasbenih vprašanjih – vse to so bili sestavni deli priloge. Sodelovali so dr. Josip Mantuani, Stanko Vurnik, Emil Adamič, Hinko Druzovič, Anton Dobronič, Anton Schwab, Vasilij Mirk, tudi mnogi drugi glasbeniki in seveda urednik sam. Hkrati je revija v 10 letih izhajanja – od 1934 – objavila 295 skladb,⁹ dela slovenskih ter nekaterih srbskih in hrvaških skladateljev (Vasilij Mirk, Josip Pavšič, Emil Adamič, Stanko Premrl, Hugolin Sattner, Blaž Arnič, Risto Savin, Vilko Ukmar, Marko Tajčević, Antun Dobronič, Jakov Gotovac, Kosta Manojlovič . . .). Največ jih je prispeval Emil Adamič, Prelovčevih je bilo le 15, med njimi 4 za moški zbor. Urednikovo oko je bilo ostro, naj je šlo za zahtevne, celo novotarske ali za pe-

proste skladbe s skromno umetniško vsebino; tudi takšne je Prelovec objavljajal, ker so jih terjale naše pevske razmere in zmogljivosti. Zbori so izhajali brez podpor in subvencij, vzdrževati so se morali z nizko naročnino in nezadostnim številom naročnikov. Zato so po desetih letih omagali.

Razen v »svoji« reviji je Prelovec objavljajal članke še v različnih drugih glasilih: v Učiteljskem tovarišu, Slovenskem narodu, Jugoslaviji (Ljubljana), Jutru, Glasu naroda idr. Večji del je poročal o koncertih, opernih uprizoritvah, ob raznih slovesnostih tudi o slovenskih skladateljih, loteval pa se je še drugih vprašanj ter dogodkov.

Od leta 1922 je bil kot glasbenik in sposoben organizator prvi pevovodja Zveze slovenskih pevskih zborov, ki je nastala na pobudo Mateja Hubada in je za razliko od Pevske zveze združevala politično napredno usmerjena društva. Ko se je pozneje preuredila v Ipavčevo župo na Štajerskem in Hubadovo župo na Kranjskem (ob včlanjenju Zveze slovenskih pevskih zborov (ZSPZ) z novo ustanovljeno Južnoslovansko pevsko zvezo (JPS)), je postal Prelovec dirigent Hubadove župe in je velikokrat vodil njene množične nastope. Zadnja leta pred smrtjo je bil njen častni pevovodja.

Prelovčevo glasbeno delovanje v Ljubljani je bilo torej izjemno bogato: 25 let je vodil Ljubljanski zvon, 10 let urejal »Zbore«, aktivno deloval v ZSPZ oziroma JPS, se ukvarjal s publicistiko in poleg tega komponiral. Vse to seveda ob redni službi v Mestni hranilnici in ob dolžnostih do svoje družine. Brez iskrene ljubezni do glasbe bi tega ne bil zmogel. Šele bolezen ga je leta 1935 prisilila, da se je poslovil od zbora Ljubljanskega zvona. Tudi skladal je poslej le malo, uredniške dolžnosti pa ga tako ali tako niso več obremenjevale. Po težki boleznini je 25. februarja 1939 umrl in Vilko Ukmar je tedaj zapisal: »Zopet je utonil v onostranstvo delavec s slovenske glasbene njive, razredčila se je že itak skromna vrsta delovnih moči na naši zemlji – a okreplila se je moč duhovne straže, ki je z ljubeznijo zagledala v snovanje naše glasbene kulture in ki zaskrbljeno bdi nad njeno rastjo. Poslednja pot se je odmaknila zaznavanju naših čutov in le duh more zaslutiti njen tajen obstoj in utrip. Ostala pa nam je podoba, kot jo je v 52 letih dogradilo to življenje in njen obris še bolj kot nekdanj riše pred našim pogledom – njen smisel in pomen pa dobivata odmerjeno mesto in dognano ceno v dvignjenem krogu slovenskega glasbenega snovanja.«¹⁰

Prelovčev zborovski slog

Ta analiza zajema petnajst pesmi, za katere menim, da kažejo skladateljevo kompozicijsko raznolikost in vse bistvene značilnosti njegovih moških zborov:

1. Bela breza
2. Bela rdeča je gredica
3. Jaz bi rad rudečih rož
4. Jaz pa pojdem v daljnje kraje
5. Le enkrat še

6. Nad mojim grobom

7. Nageljni rdeči

8. Nekoč je živel car (tudi: Bajka o carju)

9. O, da je roža moje srce (tudi: Fantova)

10. Oj, Doberdob¹¹

11. Sedem si rož porezala mi

12. Slava delu

13. Slovo pod okencem

14. Trubadurka

15. Zadnje slovo

Poleg teh skladb sem upoštevala tudi harmonizacije ljudskih pesmi za moški zbor. Preproste, kot so, ne potrebujejo posebne analize, zato jih omenjam le, kjer je potrebno.

Besedilo

Za moški zbor je Prelovec komponiral besedila Iva Peruzzija, Ksenija Verina (Lovrenčič Joža), Jakoba Gomilšaka, Milana Puglja, Cvetka Golarja, Alojza Gradnika, Mirka Kunčiča, Ivana Cvelbarja, Josipa Freunfelda, Vladimirja Kapusa in Engelberta Gangla. Najljubša tema mu je bila ljubezen, praviloma romantično zanesena, ki se ji hrepenenje ne uresniči. Vedno je prežeta z boleštno, naj jo že povzroči smrt ljubljene osebe, nepremostljiva razdalja, ki loči njega od nje ali neuslišana želja. Poleg takšne tematike je Prelovec izbral tudi besedila, ki opevajo ljubezen do domovine (»Le enkrat še«, »Oj, Doberdob«) ter himnične hvalnice dela in delavcev (»Slava delu«). Redek primer epske pesmi je Peruzzijeva »Nekoč je živel car«, čustvena prizadetost pa je seveda značilna za nagrobnice (»Nad mojim grobom«, »Zadnje slovo«).

Besedilo je Prelovcu pomembno izhodišče in spodbuda, skupaj z glasbo mu raste v enovito celoto. Muzika sledi pesniški vsebini, najizraziteje v tempu in dinamiki. Komponirana besedila imajo razvidno umetniško vrednost, izbor pa dokazuje, da skladatelju epska širina ni ustrezala; najlažje se je izpel v liričnih pesmih, ki jih je obarval močan sentiment.

Metrum

Prelovec uporablja raznolike taktovske načine, najpogosteje tri-četrtinski, štiri-četrtinski, šest-osminski in devet-osminski. Tudi znotraj posamezne skladbe ostaja izbira nespremenjena. Običajno kombinira taktovske načine, ki so po kakovosti enaki, izjema je le skladba »O, da je roža moje srce«.

V harmonizacijah je izbira skromnejša, omejena le na 2/4, 3/4, 4/4 in 6/8 takt.

Kdaj pa kdaj se je Prelovec tudi izognil metrični definiciji skladbe, npr. v pesmi »Nad mojim grobom« in »Sedem si rož porezala mi«. Zlasti slednja dokazuje, da se je taktnicam odpovedal namenoma, opirajoč se na metrum besedila in glasbeni potek, ki ju je želel kar najmanj utesniti. Izkaže se namreč, da metrum prvega in zadnjega dela skladbe ustreza devet-osminskemu oziroma šest-osminskemu taktovskemu načinu, srednji del pa štiri-četrtinskemu.

Na splošno velja, da so Prelovčeve pesmi metrično umirjene, komponirane v najobičajnejših časovnih merah.

Ritem

V moških zborih srečamo vse notne vrednosti od šestnajstinke do celinke ter različne pavze. Le-te nimajo večjega pomena, saj le motivično členijo glasbene misli in nakazujejo pevске vdihе. Izmed posebnih ritmičnih podelitev uporablja Prelovec samo triole. Skladatelj ritmični čut se večidel ogiba sinkopam, naklonjen pa je predtaktom in koronam. Le-teh je v nagrobnici »Nad mojim grobom« kar 13!

Prelovčev izbor ritmičnih vrednosti je sicer obsežen, vendar prevladujeta četrtnika in osminka s punktiranimi delitvami. Ritmični učinek celote je tako zmeren, »sredinski« in ne pritegne pozornosti.

Tempo, agogika (drobne spremembe v hitrosti izvedbe)

Za tempo uporablja Prelovec relativne oznake, absolutnih nikoli; ne hitro, hitreje, srednje hitro, hitro, počasi, jako široko, zelo počasi . . . Pogosti so tudi agogični napotki, zlasti ritardando, accelerando, pohiteti, hiteti, počasi naraščaj, malo zadržuj, počasi . . .

Le pet izmed analiziranih zborov ima opisan tempo že na samem začetku, ostali šele kasneje. Pač pa je mnogo agogičnih sprememb, ki poudarjajo vsebinsko tehtne besede ali poudarkom.

Pri harmonizacijah je tempo vselej opisan na začetku, agogične spremembe pa najdemo le v sklepnih taktih.

Nasploh so Prelovcu blizu umirjeni tempi brez nenadnih sprememb, čeprav so menjave dokaj pogoste. Prav tako pomembne so agogične spremembe, ki se zde danes že marsikje pretirane.

Dinamika

Dinamični razpon Prelovčevih moških zborov je izjemno velik, od piana – pianissima do fortissima. Enaka ugotovitev velja tudi za dinamično zgradbo posameznih skladb. Pogosti crescendi (naraščati) oziroma decrescendi so nakazani z vilicami.

V umetnih pesmih je Prelovčeva dinamična zasnova močno razgibana, spletena iz vseh jakostnih stopenj. Vendar se obe skrajnosti, zlasti ff, zdita v nekaterih primerih domala nelogični (v zadnjih taktih nagrobnice »Zadnje slovo« učinkuje ff ostro in nasilno): brez dvoma gre le za efekt, ki ga skladaelj doseže s stalnimi in nenadnimi spremembami, a ni vsebinsko prepričljiv.

Mnogo bolj skope so v dinamiki harmonizacije. Nekatere so popolnoma brez oznak, drugim zadošča le uvodni napotek.

Poleg dinamičnih oznak in agogičnih napotkov najdemo v pesmih tudi številna interpretacijska opozorila, s katerimi je

Prelovec poudarjal želeni izraz: žalostno, v narodnem tonu, mehko, z vzklikom, slovesno, hrepeneče, vroče, občuteno, bolešno, vzneseo, espressivo . . .

Melodija

Skladateljevo melodično občutje je še posebej razvidno v solističnih partih, ki so največkrat namenjeni baritonu. Ti so vedno izpisani posebej, kadar pa je melodija zaupana celotnemu l. basu, jo spremlja jasno opozorilo (npr.: l. bas izrazito). Moški zbor je Prelovec tako obogatil v srednji legi in s tem dosegel baržunast, lepoten zvočni učinek.

Seveda se melodija in harmonija medsebojno pogojujeta in dopolnjujeta. Solista podpira preprosta harmonska spremljavanja, spet drugod izoblikuje melodijo sosledje akordov, ki se »lepo slišijo«. Pogosto dodana spremljevalna terca ali seksta vtisneta napevu »ljudski ton«.

Prelovcu je melodija izjemno pomembna, vanjo je nemalokrat položil ves glasbeni izraz. Tako je spremljava ostala mestoma zapostavljena, metrum besedil pa porušen. Bogat sentiment mu je narekoval tople, preproste napeve s hote primešano »ljudskostjo« – pesmi so bile zato med občinstvom priljubljene in »razumljive«.

Kontrapunkt

Skladateljevi moški zbori so izrazito homofone pesmi, zato je v njih kontrapunkt najmanj pomembno sredstvo. Skromno imitacijo zasledimo le trikrat.

Imitacijski (in to so v Prelovčevih skladbah edini kontrapunktični) zasnutki, so potemtakem le sredstvo za »oživljanje« posameznih akordov ali kadenčnih zvez, ki bi v homofonem stavku zveneli preveč monotono.

Harmonija

Za Prelovca je harmonija pot do skladbe, zaporedje akordov je poleg melodične način njegovega glasbenega mišljenja. Žal so ta akordična sosledja brez novosti in svežine, ujeta v sklenjen krog, ki so ga zarisale naše čitalniške romantične generacije skladateljev. Tudi harmonizacije idrijskih ljudskih pesmi so zelo skromne, šolske. Prijeten zven in čutno ugodje sta edini oporišči, na katerih se Prelovčeva domišljija razživi, nemara celo edini, ki sta blizu njegovemu doživljanju glasbe.

Oblika

Prelovčevi motivi niso drobni glasbeni domisleki, navadno obsegajo takt ali dva, njihova melodika pa je pomembnejša kot ritem. Z izrazitejšim motivičnim delom se odlikujejo le skladbe, ki niso podrejene strogi dvo- oziroma tri-delnosti.

Po oblikovni gradnji se moški zbori ločijo v tri skupine:

1. tridelna pesemska oblika a b a
2. dvodelna pesemska oblika a b
3. oblike, ki se izmikajo jasni dvo- ali tri-delni gradnji.

Brez dvoma je Prelovcu najbolj ustrezala periodično zgrajena mala dvo- ali tri-delna pesemska oblika z domala nepogrešljivim baritonskim solom v srednjem delu.

Zborovski stavek

Moški zbor je bil zasedba, za katero je Prelovec napisal največ pesmi; le v dveh skladbah je dopustil tudi možnost izvedbe s kvartetom. Na splošno so vsa njegova kompozicijska sredstva izrazito zborovska (a cappella), saj je svoje kompozicijsko znanje črpal le iz zborovske prakse. Zato je zborovski stavek njegov kompozicijski stavek sploh.

Vse pesmi so zasnovane štiriglasno z odlomki ali posameznimi takti za tri, dva oziroma pet in šest glasov. Enoglasje (unisono) srečamo le izjemoma, na mestih, kjer se dramatičnost stopnjuje. Edina delitev zasedbe je delitev na zbor in solista, ki je največkrat bariton.

Jaz bi rad rudečih rož.

Moški zbor. (Najniž Verin.) Z. Prelovec.

V narodnem tonu, hrepence.

mf
mf
pp
rit.
mf
rit.

bariton solo, espressivo

lj. u. z. fr. g. g. g. g.

Prelovčeva zahteva po zvočno bogatem moškem zboru terja velik obseg zborovskih glasov. To še zlasti velja za oba zunanja glasova: obseg dveh aktov v basu je za zborovske pevce

dokaj zahteven, tudi visoke tenorske lege so težko izvedljive, posebno tam, kjer je predpisana »tilna« dinamika.

Analizirane skladbe pričajo, da je bil Prelovec dober poznavalec moškega zbora.

Vedel je, kaj glasovi zmorejo in v kateri legi oziroma tonaliteti najlepše, najbolj barvito zvenijo, zato je z gotovostjo in vajenimi prijemi oblikoval razkošen romantični zvok svojih pesmi.

Vsa analizirana poglavja dobro ilustrira skladba »Jaz bi rad rudečih rož«. To je zelo značilna in še danes priljubljena Prelovčeva pesem med našimi moškimi zbori. Izšla je leta 1910 v zbirki Glasbene matice »20 moških in mešanih zborov«. Pisana je v preprostem, ljudskem duhu, v dvodelni obliki z baritonskim solom. Skladatelj pa jo je kasneje priredil za dvo-spev, tenor in bariton, s spremljavo klavirja. V tej obliki je izšla leta 1922 pri Zvezni tiskarni v Ljubljani.

Sklep

Prelovčeva skladateljska zapuščina šteje nad 150 skladb, predvsem vokalnih in profanih. Najznačilnejši med njimi so moški zbori (okrog 45). Komponiral jih je že v Idriji (»Slovo pod okencem«, 1908) in vse do zadnjih let (»Trubadurska«, 1937). Osem jih je izšlo v »Pesmarici moških zborov« 1929, največ pa so jih izdala razna pevska društva v Ljubljani (Ljubljanski zvon), Celju, Trbovljah, Kamniku ... Poleg mešanih zborov so najpomembnejši njegovi samospevi. V »Zborih« jih je izšlo 7, v zbirki »15 samospevov za glas s klavirjem« raznih slovenskih skladateljev (1933) pa 8; izdal je tudi »6 narodnih pesmi za srednji oziroma nizki glas s spremljevanjem klavirja« ter »Album slovenskih narodnih pesmi za srednji glas s klavirjem«, ki ga je posvetil Juliju Betettu. Edini mladinski zbor (»Očka moj je delavec«) je napisal Trboveljskim slavčkom. Leta 1936 je uglasbil tudi svoje edino daljše delo, Lepo Vido za mešani zbor in klavir ali orkester. Drugi mešani zbori so manj pomembni, samostojnih ženskih zborov pa se ni lotil. Vendar je komponiral še za različne zasedbe in priložnosti, med drugim tudi pevske vložke k Remčevi igri Zakleti grad. V zadnjih letih ustvarjanja je obogatil tudi našo cerkveno glasbo, s pesmimi »Ave Marija«, »Mati žalostna« in »Mariji Zaplaški«. Njegovo delo se je pričelo z idrijsko ljudsko pesmijo (»Idrijske narodne pesmi«, 1907) in se z njo tudi končalo: posthumno je namreč izšla Prelovčeva zadnja zbirka »Idrijske ljudske pesmi« za moški in mešani zbor, ki jo je Rudarska zadruga izdala 1939.

Bil je eden tistih naših ustvarjalcev, ki so v času med vojnama ostali zvesti preteklosti. Doba, ki je tudi v umetnosti terjala napredek, ga ni potegnila s seboj: njegov namen je bil drugačen, razkriva ga že uvodni citat tega prispevka. In dodati je treba, da je Prelovec svoj ustvarjalni credo zvesto uresničeval, da so pevci in širše občinstvo njegovo pesem docela sprejeli. Temelj, na katerega se je oprl, je bil dograjeni slog zborovske glasbe, kakor ga je oblikovala druga polovica 19. stoletja pri nas. Homofon moški zbor, umirjen v metrumu in

ritmu, razgiban v tempu in agogiki, s širokim dinamičnim razponom, občuteno melodiko, preprosto harmonijo, ujet v malo pesemsko obliko in z obilico zvočne razkošnosti so njegove glavne poteze. Čustvena napetost prehaja v sentiment, komponirani napevi hote v ljudsko občuteno melodiko. Seveda: Prelovec je ustvarjal v času Osterca, Kogoja, Bravničarja, in ob takšnih imenih se zdijo njegovi sadovi skromni. Vendar ne nepomembni! Upoštevati pač velja, da ni bil poklicni glasbenik, temveč ljubitelj in samouk, ki se je razdajal za muziko na številnih področjih. Da je ob vseh (in mnogih) dolžnostih tudi skladal, česar mnogi drugi niso zmogli. In da so njegove pesmi, predvsem moški zbori, bile in ostale del naših koncertnih sporedov. Brez njih bi bila slovenska glasba siromašnejša za dela, ki jih ni narekovalo samoljubje in so blizu ljudem.

Viri

Bitenc, Janez: Zorko Prelovec, Ob današnjem odkritju spominske plošče v Idriji; Slovenski poročevalec XII/1951, št. 193, str. 2.

Dodič, Milan: 225 let novomeške gimnazije; Novo mesto 1971, str. 380.

Premrl, Stanko: Ivan Pogačnikove skladbe; Cerkevni glasbenik LXII/1939, št. 3, 4, str. 51.

Jelerčič, Ivo: Pevsko izročilo Primorske; Trst 1980, str. 114.

Adamič, Emil: Zorko Prelovec; Jutro VI/1925, št. 230, str. 10.

Drenovec, Lojze: Ob petdesetletnici pevskega društva »Ljubljanski zvon«, Spominski zbornik pevskega društva Ljubljanski zvon, Ob 50-letnici ustanovitve društva 1905–1955, str. 10.

N.N./Jubilej slovenske pesmi, Pevsko društvo »Ljubljanski zvon« 1905–1925, Jutro VI/1925, št. 230, str. 10.

Mirk, Vasilij: Zorko Prelovec in njegovo delo; Spominski zbornik pevskega društva »Ljubljanski zvon«. Ob 50-letnici ustanovitve društva 1905–1955, str. 20.

Mirk, Vasilij: Zorko Prelovec in njegovo delo; Spominski zbornik pevskega društva »Ljubljanski zvon«, ob 50-letnici ustanovitve društva 1905–1955, str. 19.

Ukmar, Vilko: Zorko Prelovec; Slovenec LXVII/1939, št. 55, str. 8.

Bibliografija o Zorku Prelovcu

Adamič, Emil: Zorko Pelovec; Jutro VI/1925, št. 230, str. 10

Bibliografija rasprava i članaka muzika; Jugoslovenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb, 1984

B. L.: Skladbe Zorka Prelovca; Istra XII/1940, št. 10, str. 3.

Bitenc, Janez: Zorko Prelovec, Ob današnje, odkritju spominske plošče v Idriji; Slovenski poročevalec XII/1951, št. 193, str. 2.

Dodič, Milan: 225 novomeške gimnazije, Novo mesto, 1971, str. 380.

Drenovec, Lojze: Ob petdesetletnici pevskega društva »Ljubljanski zvon«; Spominski zbornik pevskega društva »Ljubljanski zvon«, Ob 50-letnici ustanovitve društva 1905–1955, str. 10–12.

Jelerčič, Ivo: Pevsko izročilo Primorske, Trst 1980, str. 114, 172–173.

Leksikon jugoslavenske muzike; Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb 1984.

Mapa Zorko Prelovec: Glasbena zbirka NUK

Mirk, Vasilij: Zorko Prelovec in njegovo delo; Spominski zbornik pevskega društva »Ljubljanski zvon«, Ob 50-letnici ustanovitve društva 1905–1955, str. 16–21.

N. N.: Izgubili smo Zorka Prelovca, popularnega skladatelja, spretnega organizatorja in dobrega recenzenta; Slovenski narod LXII/1939, št. 47, str. 4.

N. N.: Zorko Prelovec; Slovenec LXVII/1939, št. 48, str. 7.

N. N.: Jubilej slovenski pesmi, Pevsko društvo »Ljubljanski zvon« 1905–1925, Jutro VI/1925, št. 230, str. 10.

N. N.: Slovo Zorka Prelovca; Jutro XX/1939, št. 50, str. 3.

N. N.: Pogovori s Prelovčevo hčerko, Vojko Slokanovo

Prelovec, Zorko: O »Zborih«; Zbori X/1934, št. 6, str. 31–32.

Premrl, Stanko: Ivan Pogačnikove skladbe; Cerkevni glasbenik LXII/1939, št. 3, 4, str. 51.

Premrl, Stanko: Zorko Prelovec; Cerkevni glasbenik LXII/1939, št. 3, 4, str. 42–43

Slovenski biografski leksikon, VIII. zvezek, 1952.

Trobina, Stanko: Slovenski cerkevni skladatelji; založba Obzorja, Maribor 1972, str. 1983–1984.

Ukmar, Vilko: Zorko Prelovec; Slovenec LXVII/1939, št. 55, str. 8.

7. JUGOSLOVANSKI SIMPOZIJ O RUDARJENJU POD ZEMLJO IDRIJA, 31. 5. 1990

FD. IDRIJA ŠT. 6

Obisk pri dr. Papežu
Iz fotografske zapuščine dr. Milana Papeža

OKROGLA MIZA O ŽIVLJENJU IN DELU REVOLUCIONARJA TOMA BREJCA-PAVLETA

SLAVICA PLAHUTA

TOMO BREJC IN NOB NA PRIMORSKEM

Tomo Brejc je bil značilen lik primorskega človeka in revolucionarja. V takem pomenu ga je označil Zorko Jelinčič v nekrologu »Spominu Toma Brejca«, ki ga je objavil Primorski dnevnik ob Brejčevi smrti. Kot preprost mladenič in sin rudarskokmečke družine iz Spodnjih Novakov pri Cerknem je sodoživiljal trpljenje in brezmejno požrtvovalnost primorskega ljudstva. Takoj po končani šoli je delal v prosvetnem društvu v domačem kraju. Tu mu je prvič z neugnano silo privrela na dan želja po izobrazbi. Nadarjen in mlad si je pridobival, podobno kot večina delavskih voditeljev, z branjem in samoizobraževanjem znanje. Ob zatiranju vsega, kar je bilo slovensko, je občutil barbarstvo italijanskega fašističnega tlačenja. Tedaj se je vključil v narodnorevolucionarno organizacijo TIGR, ki se je širila na Cerkljanskem. To je bila prva njegova politična organizacija, ki se mu je globoko vtisnila v zavest in delovanje.¹

Druga doba Brejčevega življenja se je pričela po njegovem begu iz ožje domovine 1927, ko so v pokrajini razpustili politična in prosvetna društva. Z begom v Jugoslavijo se je rešil zapora in preganjanja. Pot ga je vodila od levičarske dejavnosti v primorskih emigrantskih društvih v KP in v policijske preiskave ter v zloglasni zapor v tedanji Sremski Mitrovici, od tu pa v svet in v ilegalno delo v predvojni Jugoslaviji, nato pa v NOB.²

Na Primorsko se je Brejc ponovno vrnil med NOB in se povezal z njim. V delovnem zagonu, ki sta ga navduševala splošno protifašistično razpoloženje primorskega ljudstva in ljubezen do tlačenih ožje domovine, se je v pokrajini pojavil v treh časovno in problemsko različnih obdobjih. Organiziral je NOB, reševal njegove probleme, sodoživiljal je trpljenje množic po zaporih in internacijah ter doživiljal zmagoslavje ob osvoboditvi pokrajine in njenih glavnih mest, pa tudi razočara-

nje, ko so osvoboditelji kljub tolikim darovanim žrtvam, morali zapustiti Trst in Gorico. Vsa ta obdobja Brejčevega delovanja na Primorskem so bila težka in polna preizkušenj. V prvem obdobju, ki je bilo za Brejčevo delo najpomembnejše, je bil sekretar pokrajinskega komiteja KPS. Trajalo je od konca aprila do konca novembra 1942. Sedemmesečno obdobje je utrdilo začetne temelje osvobodilnemu boju in je, kljub težavam in pomanjkljivostim, po prvi pokrajinski konferenci KPS 4. in 5. decembra 1942 omogočilo njegovo razširitev na celotno slovensko narodno ozemlje na Primorskem in njegovo rast, da je po kapitulaciji Italije Primorsko zajela vseljumska vstaja.

Drugemu obdobju Brejčevega delovanja na Primorskem od marca do junija 1944 daje ton politična ofenziva osvobodilnega gibanja, med katero so z ukrepi nove ljudske oblasti in s političnimi aktivnostmi omogočili nov polet osvobodilnega gibanja, ki je doseglo svoj vrh med volitvami KNOO poleti 1944. V tem času je bil Tomo Brejc tajnik PO OF in član oblastnega komiteja KPS za Primorsko.

Tretje Brejčevo primorsko obdobje med NOB sovpađa z veliko sovražno ofenzivo marca in aprila 1945, ki jo štejemo za eno najhujših preizkušenj osvobodilnega gibanja na Primorskem. Brejc se je kot član PO OF vključil v politične aktivnosti organov NOB za odpravljanje posledic ofenzive ter v priprave za prevzem oblasti v osvobojenih mestih. Po osvoboditvi pa je v Trstu vzpostavljaj organizacijo Enotnih sindikatov.

Brejčev prihod na Primorsko

Po tem, ko je fašistična policija v Trstu odkrila in aretirala člane pokrajinskega komiteja KPS decembra in januarja 1941/42, je ta razpadel, politično in organizacijsko delo NOB na Primorskem pa je ponovno slonelo na posameznih organizatorjih, ki so iz žarišč osvobodilnega gibanja po deželih širili osvobodilno misel in mrežo zaupnikov in organizacij OF in KPS. Na začetku pomladi 1942 je bilo na Primorskem okrog 40 članov KPS in okrog 50 odborov OF. Delovala je tudi primorska partizanska četa, ki jo je marca okrepila četa borcev iz osrednje Slovenije. Četo sta vodila Mile Špacapan Igor in Franc Platiše Jaka. Partizanom so se priključili tudi prvi domačini. Dne 18. aprila so primorski borci doživeli prvi večji spopad z italijansko vojsko na Nanosu. Isti mesec je bilo tudi partijsko posvetovanje na Sveti gori. Pripravljaj ga je bil Anton Velušček Matjaž, ki je deloval na Goriškem in je bil po Kovačičevi aretaciji v Trstu najvidnejši organizator NOB na Primorskem. Na posvetovanju so aktivisti z vse Primorske analizirali dotedanje aktivistično delo in razpravljaj o bodočih nalogah. S posvetovanjem se je zaključilo prvo obdobje osvobodilnega gibanja v pokrajini. To sicer ni prineslo posebno vidnih rezultatov, pač pa je postavilo temelje za gibanje, na katerih so gradili njegovi organizatorji v letu 1942. Odločilni pomen je pri tem imel nov pokrajinski komite KPS. Oblikovali so ga po prihodu njegovega sekretarja Toma Brejca. Brejca je na Primorsko poslal CK KPS. Njegov prihod je napovedal

Edvard Kardelj v pismu Titu 29. marca 1942, kjer je poročaj o položaju v Sloveniji in označil odkritje prvega pokrajinskega komiteja KPS v Trstu. Za nov pokrajinski komite KPS je predvidel tovariša, ki bi ju poslali z Gorenjske, t. j. »Toma (Brejca), ki se je na Gorenjskem dobro izkazal in je sedaj jedva ušel gestapu«, in Staneta (Žagarja), »tistega velikega učitelja, dosedanjega politkoma Gorenjskega štaba, ki gre tja kot vojaški referent in organizator« ter »dva domačina – Primorca«. Ker je Žagar pred odhodom na Primorsko padel, je v pokrajino prispel le Brejc. V svoji partijski biografiji iz leta 1936 se Brejc spominja, da ga je CK KPS aprila 1942 poslal na Primorsko za sekretarja pokrajinskega komiteja.⁵ Podrobneje je svojo pot na Primorsko opisal v članku Saševa smrt.⁶ Tu navaja, da ga je v začetku aprila 1942 poklical Glavni štab, naj se nemudoma vrne v Ljubljansko pokrajino in da pojde od tam v Slovensko primorje. Na poti na Primorsko ga je spremljal Jože Lemut Saša, ki je bil eden od vodilnih organizatorjev NOB na Primorskem in odličen poznavalec partizanskih poti. Pred odhodom sta se sestala z Leskoškom v Tomačevem pri Ljubljani. Lemut je podrobno poročaj o razmerah na Primorskem. Leskošek pa je dal navodila za delo OF in za razvoj partizanskega gibanja. V članku Rast in organizacija osvobodilne fronte, iz spominov na obdobje 1941–1943, ko se je tudi v Slovenskem primorju utrjevala OF,⁷ Brejc navaja, da so konec aprila 1942 imenovali nov pokrajinski komite KPS. S tem datumom pa v celoti ne soglašaj Ciril Zupanc. V članku O smrti Jožeta Lemuta Saše⁸ na podlagi pričevanj Jožice Židanič in spominov o partijskem posvetovanju na Sveti gori in o bojih na Nanosu dokazuje, da je Lemut mogel v Ljubljano šele zadnje dni aprila 1942 in da sta se z Brejcem vrnila na Primorsko šele v začetku maja in da so takrat oblikovali PK KPS za Slovensko primorje in Trst. Brejc je prišel najprej v zgornjo Vipavsko dolino, ki je bila območje Lemutovega organizacijskega delovanja. Tu se je srečaj z vodstvom Vipavske čete, nato je preko Branice odšel v spodnjo Vipavsko dolino.⁹

Centralni komite KPS je Brejcu zaupal pomembne organizacijske in politične naloge. Bile so v skladu z načrti in predvidevanji osrednjega vodstva NOB, ki je menilo, da bo leto 1942 v drugi svetovni vojni odločilno. Zato je želelo, da bi čimgloblje prodrlo proti Italiji, NOB na Primorskem pa razvilo do takšne stopnje, kakršna je bila v ostalih slovenskih pokrajinah. Zaradi političnega in strateškega pomena pokrajine spričaj anglofilskih teženj in možnosti kasnejšega izkrcanja zaveznikov in tudi v skladu z uresničevanjem svojega programa, so načrtovali okrepitev partizanske vojske, ki naj bi prerasla v samostojen odred, ki bi bil sposoben za samostojno delovanje. Partizanske čete na Primorskem so zaupali III. grupi odredov. V pokrajini naj bi krepili tudi politično gibanje.¹⁰ V ta namen je vodstvo NOB nudilo Slovenskemu primorju izdatno vojaško in politično pomoč v letu 1942.

Organizacija pokrajinskega komiteja KPS za Slovensko primorje

Pokrajinski komite KPS za Slovensko primorje so sestavljali sekretar Tomo Brejc (Lojze) in člana Anton Velušček-Matevž, ki se je bil po aprilski aretaciji kmalu povrnil na politično delo, in Jože Lemut-Saša. Tomo Brejc je v članku o rasti OF in KPS na Primorskem navedel, da so bili vanj pritegnjeni tudi Albin Čotar-Karlo (Jaduk), Darko Marušič-Emil Sirk (Blaž Robida) in Albin Kovač. Ni pa jasno, kdaj naj bi bili v komite pritegnjeni. Brejc se spominja, da se je z Veluščkom in Lemutom prvič sestal okrog 10. maja v okolici Rihemberka (Branika). Na sestanku so si člani komiteja razdelili naloge. Brejc je usklajeval vse delo KPS in OF v pokrajini, Velušček je bil odgovoren za Gorico, za ilegalno tehniko in za obveščevalno službo, katere sedež je bil v Gorici. Lemut pa je v komiteju odgovarjal za organizacijo partizanskih enot in akcij proti okupatorju. Ostali člani, navaja Brejc, so bili zadolženi za posamezna področja. Kovač je odgovarjal za severno Primorsko, Čotar in Marušič, ki sta prišla na Primorsko že februarja 1942, sta bila že v Ljubljani določena za odgovorna organizatorja KPS in OF v Trstu. Brejc tudi navaja, da so zaradi težav pri sestajanju spričo ilegalnega načina dela ustanovili sekretariat pokrajinskega komiteja KPS. Sestavljali so ga sekretar Brejc in člana Velušček in Lemut.¹¹ Tako organiziran je pokrajinski komite KPS delal do Lemutove smrti 17. avgusta 1942. Pet dni pozneje je Brejc predlagal, naj bi na njegovo mesto imenovali Darka Marušiča. Označil ga je za potrebnega člana, ker je dobro poznal razmere v Trstu in je bil dober aktivist.¹² Nov udarec je pokrajinski komite doživel novembra 1942, ko je okupator na Vogrskem zajel Brejca, malo pred tem pa tudi Čotarja v Trstu. Od ožjega pokrajinskega vodstva je ostal le Velušček. Pokrajinski komite so izpolnili šele v začetku decembra 1942, ko so na Beblerjev predlog vanj kooptirali Dušana Pirjevca Ahaca in Marušiča.¹³

Pokrajinski komite KPS v začetku ni imel stalnega sedeža. Njegovi člani so vsak na svojem območju aktivistično delali.¹⁴ Med pripravami za Beblerjev prihod novembra 1942 so na Brejčev predlog uredili bunker pri Petru Fornazariču na Vogrskem. Vanj so naselili sedež pokrajinskega komiteja KPS, tu se je naselil tudi dr. Bebler.¹⁵

Delo pokrajinskega komiteja KPS za Slovensko primorje

Člani pokrajinskega komiteja KPS so se sestajali na sejah. Na omenjeni majski seji pri Rihemberku so v dveh dneh izčrpno preučili politični položaj v pokrajini in sklenili, da na podlagi izkušenj iz osrednje Slovenije pospešijo predvsem razvoj OF in ustvarijo temelje množični politični organizaciji. S krepitvijo nižestopenjskih organov OF bi pospešili tudi mobilizacijo novih borcev v partizanske vrste. Zavzeli so se tudi za krepitev dejavnosti Vipavske čete in zanjo zadolžili njunega poveljnika Martina Greifa Rudija. Govorili so tudi o organi-

zaciji mladine in žensk ter o snovanju ilegalne tehnike. Sprejeli so še več sklepov za razvoj OF v posameznih območjih, kjer so delali posamezni organizatorji (Čotar in Marušič v Trstu, Dugulin na Krasu, Andrej Kumar v Brdih, potem je bil zadolžen za ilegalno tehniko, Tone Šturm na Kobariškem, Albin Kovač na Tolminskem, Andrej Brovč v Baški grapi, Cveto Štucin na Cerkljanskem, Julij Beltram na Goriškem), sekretarja Brejca pa so zadolžili, da ta območja tudi obiše. ¹⁶ Brejc se spominja, da so se po omenjenem sestanku člani sestali še trikrat, vsakokrat v okolici Lok pri Kromberku. Zadnja seja, ki so se je udeležili še Albin Kovač, Jaka Platiše in Andrej Kumar, pa je bila na Humu v Brdih. V celoti je bila posvečena pripravam konference KPS za Primorsko, ki so jo nameravali organizirati oktobra 1942. Med tem časom je Brejc v skladu s sklepi prvega sestanka obiskal posamezna območja. Bil je v Vipavski dolini, obiskal je Gorico in okolico, nato je odšel v Brda, za tem na Tolminsko in v Baško grapo, nato pa v Trst, kjer se je zadržal deset dni. Obiskal je tudi Kras. Po slehernem obisku območij se je sestal sekretariat komiteja, preučil je razmere in sklepal o nadaljnjih nalogah.¹⁷

Poročila o Brejčevih obiskih območij niso znana, toda iz po vojni zbranih spominskih zapisov je možno rekonstruirati Brejčevo navzočnost v pokrajini. Beltram se spominja, da se je srečal z njim hitro po prihodu, toda potem ni imel z njim neposrednih stikov. Delal je v glavnem z Veluščkom, ki je bil zadolžen za Goriško.¹⁸ Že ob svojem prihodu se je v zgornji Vipavski dolini srečal z vodstvom Vipavske čete.¹⁹ Maja 1942 je Brejc obiskal Brda, kjer je z domačimi aktivisti od februarja 1942 delal Andrej Kumar Stric Marko. Ivan Gravnar je izjavil, da je tedaj dal napotke za nadaljnje delo OF in za dejavnost žensk.²⁰ Franc Bevčič pa je v svojih spominih navedel, da so na partijskem sestanku na Humu razpravljali tudi o ustanovitvi Briške čete, ki je nastajala iz skupine borcev, ki so prišli z Nanosa.²¹ Proti koncu junija je Brejc na Tolminskem vodil prvo večje območje posvetovanje članov in zaupnikov OF iz okoliških vasi Tolmina na Senicah nad Ljubinom. O delu na terenu sta poročala Šturm za Kobariško in Franc Šavli Tone Medved za Tolminsko.²² Med obiskom v Baški grapi je Brejc s svojim delom »bistveno prispeval k napredku organizacije«. v Spodnjem Bukovem so se z njim sestali Albin Kovač, Andrej Brovč in Jaka Štucin. Območje je bilo dobro organizirano, sporen pa je podatek, da so tedaj imenovali tudi okrožni komite KPS za Baškocerkljansko okrožje.²³ Med obiskom v severni Primorski je Brejc napisal Odprto pismo OF ženam in dekletom na Primorskem.²⁴ Danica Kogoj ga je nato razmnožila s pisalnim strojem v 260 izvodih.²⁵ Od tu je Brejc odšel v Trst, kjer je ostal deset dni in nato na Kras. Z Dugolinom se je Brejc sestajal tudi v Bukovici. Tja se je Dugolin umaknil k Beltramu pred provalo, ki jo je bil zagrešil Danilo Pertot konec avgusta in v začetku septembra 1942. Beltram se spominja, da jima je Brejc prav tedaj tudi izročil člansko partijsko izkaznico. Beltrama je tedaj tudi določil za delo na spodnjem Krasu in v Trziču. Ker pa je bil Beltram ranjen, potem tega dela ni opravljal.²⁶ Med obiski se je Brejc seznanil z razvojem NOB v

posameznih območjih in dajal organizacijskopolitična navodila za nadaljnje delo. V drugi tretjini avgusta je svoje ugotovitve s terena in ukrepe strnil v obsežnem poročilu pokrajinskega komiteja centralnemu komiteju KPS. Usmeritve in navodila za delo nižjestopenjskih organov NOB pa je posredoval ustno in v obliki proglašev v listu Naprej.

Nosilec osvobodilnega gibanja v pokrajini je bil pokrajinski komite KPS, povezan z aktivisti, ki so iz žarišč gibanja širili osvobodilno gibanje v posameznih pokrajinah. Trdnejše organizacijske mreže niso oblikovali. Sredi avgusta 1942 je partijska organizacija obsegala 53 članov in 21 kandidatov, v partizanih pa je bilo enajst članov in osem kandidatov. Okrožna partijska vodstva zaradi pomanjkanja primernih kadrov niso bila organizirana. Temeljni problem pri širjenju osvobodilnega gibanja na Primorskem je bilo pomanjkanje sposobnih političnih in vojaških delavcev za srednje in višje funkcije. Najpomembnejši letniki so bili v vojski, stari komunisti pa so se le s težavo vživljali v novo stvarnost. Mnogi so bili tudi obremenjeni z oportunistom. Velika težava je bilo tudi splošno pomanjkanje organizacijskih izkušenj, saj je bilo primorsko ljudstvo že od 1928 po ukinitvi političnega in društvenega življenja izločeno iz javnih funkcij. Politično delo je zato slonelo največ na bivših primorskih političnih emigrantih, ki so se kot povratniki vračali na Primorsko. Zlasti so primanjkovali ustrezni kadri v Trstu in v Beneški Sloveniji ter za povezavo s Furlani, med katerimi se je tudi širilo antifašistično gibanje. Partija je imela težave tudi v delavskih centrih, kjer se ni mogla dovolj učinkovito povezovati z delavstvom in je osvobodilno gibanje slonelo na podeželju s kmečkim prebivalstvom. Tako v pokrajini niso bili usklajeni organizacija osvobodilnega gibanja z velikostjo nalog in z razpoloženjem prebivalstva. Pereče pomanjkanje funkcionarjev je osvobodilno gibanje poskušalo reševati s pomočjo iz osrednje Slovenije in z vzgojo lastnih kadrov. Kot pomoč temu so načrtovali tudi lastno tehniko, ki bi razmnoževala potreben študijski material. Ta je tedaj v majhnih količinah prihajal iz osrednje Slovenije. Na pobudo Brejca, Veluščka in Kumarja sta brata Cveto in Venčko Žižmond maja 1942 na Vogrskem organizirala ciklostilno tehniko. Tja je prišel tudi Kumar. Septembra so nov prostor uredili v hiši bratov Žižmond, toda 1. oktobra, ko bi tehnika morala začeti z delom, so jo pesenetili karabinjerji. Tehniki in tehnični material so se rešili, pač pa so italijanske oblasti aretirale Žižmondovo družino in hišo požgale. Tehniko so peselili v Rožno dolino. Tu je prišel vanjo Ivan Bratko – ubežnik iz Gonarsa. Sredi oktobra so tehniko ponovno preselili na Petrišče na Ajševici, kjer je delala do aprila 1943, ko so jo pemestili na Tolminsko in jo združili s tehniko Soškega odreda. Odredno tehniko je ustanovil štab Soškega odreda po prihodu na Vipavsko v drugi polovici oktobra 1942 za potrebe svojih enot. Iz zgornje Vipavske doline se je preselila v vojaško kaverno iz prve svetovne vojne v Tolminskem Lomu. Delo tehnike pokrajinskega komiteja KPS je bilo sprva skromno. Že pripravljene matrice sta prinašala Brejc in Velušček. Do

avgusta 1942 je tehnika razmnožila sedem publikacij, letake, pozivnice za NOV in druge manjše tiske. Sredi oktobra pa so v njej razmnožili prvo in edino število glasila pokrajinskega odbora OF za Slovensko primorje Naprej zastava slave. List je bil predviden za osrednje pokrajinsko politično in informativno glasilo. Uredil ga je Brejc. Kljub večjim načrtom časnik ni več izšel. Z njegovo obliko in naslovom, ki se nista vključevala v načrte o enotnem osvobodilnem gibanju in združeni Sloveniji, niso soglašali ne Bebler in ne osrednje slovensko vodstvo NOB. Brejc je v spominih navedel, da je Bebler vsebino pohvalil, iz ohranjenih dokumentov je tudi razvidno, da je načrtoval še nekaj števil, ^{26a} toda da bi manifestirali enotnost Primorske s Slovenijo, je predvidel Slovenskega poročevalca z lokalnimi dodatki kot osrednje pokrajinsko glasilo.²⁷ Dne 1. januarja 1943 je pričel izhajati Primorski poročevalec kot glasilo pokrajinskega odbora OF za Primorsko. Novembra 1943 je izšla tudi prva številka vojaškega glasila Soškega odreda Soški partizan in zaščitnik. Pripravljal ga je njegov štab, razmnoževali pa so ga v tehniki odreda.²⁸ Za vzgojo kadrov so tudi načrtovali ustanavljanje simpatizerskih krožkov, v katere bi vključevali najaktivnejše člane OF. Take krožke naj bi ustanavljali tudi med italijanskim delavstvom.²⁹

Nov pokrajinski komite KPS je posvečal veliko pozornost vsem organom NOB, vendar zaradi znanih okoliščin rezultati njegovega dela niso bili vedno dovolj uspešni. Ker je italijanska okupacija med obema vojnama pokrajini odtegnila mladino iz javnega življenja in ji s tem pobrala generacijo letnikov od 1920 do 1930, sta bila organiziranje in vzgoja mladine ena od temeljnih nalog novega vodstva. Brejc je v omenjenem poročilu navajal, da je bila mladina povsod dobra, zlasti v praktičnem delu in v vzgoji. Organizirana je bila v SKOJ in v mladinsko OF, Skojevske vrste so bile skromne. Avgusta 1942 so načrtovali šele prvi okrožni komite SKOJ za Gorico. Mnogo bolj množično je bila mladina organizirana v mladinski OF. Sredi avgusta je v pokrajini delovalo okrog 30 odborov. Najuspešnejša je bila mladina v okolici Gorice in na Krasu. Slednja je bila dejavna pri sabotažnih akcijah, goriška pa pri napisnih akcijah in v VOS. Aktivna je bila tudi tržaška mladina. Povezovala se je z italijansko mladino, tolminska mladina pa se je povezovala z italijansko mladino v rudniku v Rajblu. Težave pa je povzročala slaba organizacijska povezanost mladine na podeželju. Udarce so ji prinašali tudi sovražnikovi vdori v mladinske vrste. Zato so se mnogi aktivni mladinci morali umikati v partizanske enote.³⁰

Nov pokrajinski komite je velik pomen pripisoval udeležbi žensk v osvobodilnem gibanju. V omenjenem odprtem pismu je Brejc klical primorske ženske, naj se v čim večjem številu priključijo OF, naj vsestransko bojkotirajo okupatorja, naj pomagajo partizanski vojski in naj v tem smislu vplivajo tudi na svoje može, sinove in fante. Opozarjal jih je tudi pred nasprotniki osvobodilnega gibanja.³¹ Skrb za organizacijo žensk je nalagal tudi odborom OF.³² Posebnih odborov ženske protifašistične organizacije na Primorskem tedaj niso ugotavljali, pač pa so po vzoru mladinske OF nastajali ženski odbori OF.

Delo novega pokrajinskega vodstva je bilo še najbolj vidno pri razvoju OF. Do srede avgusta je bilo v pokrajini okrog sto odborov OF, mnogi pa so bili v ustanavljanju. Odbori so se predvsem ukvarjali s propagandnim delom in z zbiranjem materialne pomoči za osvobodilno gibanje. Težave so bile z organizacijo, saj zaradi pomanjkanja primernih kadrov niso mogli organizirati niti pokrajinskega in niti okrožnih predstavništev OF. OF se tudi ni uveljavljala kot množična antifašistična organizacija, ki bi zajela vse sloje prebivalstva in se tudi ni uveljavljala kot organ nove oblasti. Delo je slonelo na posameznih aktivistih – organizatorjih, ki so koordinirali delo in povezovali krajevne zaupnike in odbore OF. Pokrajinski komite KPS se je zavedal slabosti organizacije. Nanje je opozoril v proglasu Vsem aktivistom in aktivistkam OF na Primorskem, ki ga je objavilo glasilo Naprej. Tu je kritiziral tudi slabo idejno podlago članstva, nenačrtnost pri delu, slabo disciplino in neiznajdljivost. Šibal je zaprtost in ozkost odborov OF. Ob predlogih za izboljšanje organizacije se je predvsem zavezal za načrtnost pri delu in za organizacijsko širino. Predlagal je, naj OF sprejme v svoje vrste večino prebivalstva, ki ni klonilo pred okupatorjem in se zaveda pomena OF. V Proglasu je opozoril tudi na lastnost odborov OF kot nosilcev ljudske oblasti, kar je bilo skupaj s partizansko vojsko jamstvo za socialno preobrazbo družbe.³³

Po boju na Nanosu se je partizansko gibanje nadalje razvijalo in krepilo. Razpršene skupine so se strnile v Brkinsko in Vipavsko četo. Nove skupine so nastale na Krasu in v Brdih. Iz te in iz skupine Vipavske čete se je razvila Tolminska četa, posebna skupina Vipavske čete pa je delovala v spodnji Vipavski dolini. V čete in skupine so se vključevali tudi mnogi domačini. Ti so bili po večini dopustniki ali ubežniki iz italijanske vojske. Na dejavnost partizanske vojske so vznemirjene italijanske vojaške in civilne oblasti odgovarjale s terorjem nad prebivalstvom in z omejevanjem pravic slovenskim vojakom. Dne 26. julija je glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet pooblastilo Jožeta Lemuta Sašo, naj v sporazumu z njim preoblikuje primorske partizanske čete, nato pa je imenovalo še štab Primorskega odreda (poveljnik Mirko Bračič, komisar Dušan Pirjevec Ahac). Za pomoč partizanom je poslalo tudi Primorski bataljon (poveljnik Slavko Kovač Smeli), ki pa je prišel le na Pivško. Tu je poveljnik padel, večina borcev pa se je vrnila v Loško dolino.³⁴ Preureditev partizanske vojske, ki je bila zaupana Lemutu, je izvedel pokrajinski komite KPS in 15. avgusta 1942 ustanovil prvi primorski partizanski bataljon in ga na Brejčev predlog poimenoval po pesniku in narodnem buditelju Simonu Gregorčiču. S tem so poudarili tesno navezanost Primorcev na Gregorčičevo narodno in socialno pesniško izročilo in s tem tudi značaj NOB. Bataljon je štel okrog 130 borcev, povezoval je tri čete: Vipavsko, Tolminsko in Brkinsko, s katero ni imel zveze, in Kraški minerski vod. Bataljonsko poveljstvo so sestavljali poveljnik Lemut in komisar Greif. Ker je Lemut čez dva dni padel, je pokrajinski komite določil Greifa za poveljnika, Mileta Špacapa-

na za komisarja, Janka Premrla Vojka za namestnika poveljnika in Franca Brežca Marolta za namestnika komisarja. V začasnem vojaškem vodstvu je bil tudi Brejc. To je omogočalo tesnejšo zvezo med pokrajinskim komitejem in bataljonom ter koordiniranje vojaških in političnih akcij. Preuredili so tudi vodstvo čet in pri tem poslali Franca Platišo, ki se po Brejčevi oceni ni dobro izkazal v Tolminski četi, na politično delo na Cerkljansko. Brejc je ustanovitvi bataljona posvečal veliko pozornost. Osebnostno je sodeloval pri pripravah, pri ustanovitvi in pri njegovem delu.³⁵

Dne 26. avgusta 1942 je Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet oblikovalo Loški odred in predvidelo, da bo kot Primorski odred odšel na Primorsko. Vanj je vključilo tudi Primorski bataljon,³⁶ t. j. bataljon, ki je deloval v Slovenskem primorju. Nesporazume, ki so nastali zaradi imen, je poravnal Bračič, ki je ob koncu septembra 1942 prišel na Primorsko.

Požrtvovalno delo vodstva osvobodilnega gibanja na Primorskem je dalo konkretnije rezultate jeseni. Vidni so bili v množičnem odhajanju primorskih mladeničev v NOV, zaradi česar se je primorska partizanska vojska povečala za eno tretjino. OF je širila svoj vpliv po pokrajini in uživala splošno priljubljenost med prebivalstvom. Osvobodilnemu gibanju so bili v veliko pomoč politični delavci, ki so pribežali iz koncentracijskega taborišča v Gonarsu in so na Kraigherjevo pobudo ostali na Primorskem. Po Bračičevem prihodu so utrdili zveze z osrednjo Slovenijo³⁷ in preuredili partizansko vojsko. Ponovno so primorske partizane preuredili po prihodu Loškega odreda v drugi polovici oktobra 1942. Po prehodu meje se je odred preimenoval v Soški odred.³⁸

Pod vplivom razvoja NOB na Primorskem se je septembra 1942 močnejša skupina mihajlovičevcev, ki je imela sedež v Gorici, priključila osvobodilnemu gibanju. Pri tem je izročila večjo vsoto denarja, rotarko za razmnoževanje matric in drugi tehnični material.³⁹

Vodstvo osvobodilnega gibanja v Sloveniji je priznavalo, da je novo primorsko vodstvo KPS v Slovenskem primorju v svojem polletnem obdobju pripeljalo osvobodilno gibanje v pokrajini do pomembnih uspehov. Predvsem je »položilo trdne temelje za nadaljnji razvoj KPS, izpolnilo je tudi prvo nalogo, ki jo je sprejelo od centralnega komiteja KPS in vzpostavilo osnovne postojanke za razširitev njenega dela. Uspešno je bilo tudi na področju splošne agitacije in propagande ter pri formiranju partizanskih odedov, ki so bili sposobni, da se razvijejo v dobro partizansko vojsko«. Centralni komite KPS je odobral tudi ukrepe PK in poudaril, da je opravičil zaupanje. Ni pa vodstvo moglo mimo pomanjkljivosti, ki so spremljale razvoj gibanja in so bile nevarne zlasti v perspektivi njegovega nadaljnega razvoja na Primorskem in tudi v Sloveniji. Na podlagi poročil in ugotovitev, ki sta jih v pokrajini zbrala Bračič in Boris Kraigher po prihodu iz Gonarsa, je centralni komite KPS nanje opozoril, jih kritiziral in predlagal organizacijske in akcijske ukrepe, ki bi omogočili nadaljnji razvoj osvobodilnega gibanja in ga pripravili na težke in odgo-

vorne naloge v bodočnosti.⁴⁰ Centralni komite KPS je pri tem računal na mednarodni in strateški pomen Primorske. Pokrajinskemu komiteju je posebej očital praktičizem, drobnjakarstvo in počasno delo, njegove levičarske tendence, premajhno iniciativno in nenačrtnost pri delu. Opozoril je tudi na napake v vojski. V pomoč pokrajinskemu vodstvu je poslal tudi svojega člana dr. Aleša Beblerja kot političnega in vojaškega instruktora centralnega komiteja KPS, izvršnega odbora OF in Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet. Zavzel se je za odpravo slabosti in za krepitev širine KPS in OF kot temeljne oblike za mobilizacijo demokratičnih ljudskih mas pod vodstvom delavskega razreda in njene vsebine, ki je bila osvobodilni boj in nova demokratična ljudska oblast slovenskega naroda. Nadalje je predlagal krepitev množičnih organizacij (SPZZ, ZSM, ljudska pomoč) za mobilizacijo ljudskih množic. Centralni komite KPS je opozarjal pokrajinsko vodstvo tudi na širitev osvobodilnega gibanja med italijanskimi masami tako v okviru KP kot Delavske enotnosti. Poudaril je potrebo za krepitev propagande in agitacije ter za vzgojo lastnega kadra. Zahteval je organizacijo varnostne in obveščevalne službe in narodne zaščite. Posebne naloge je naložil tudi partizanski vojski. Zahteval je njeno krepitev in politično vzgojo njenega kadra. Za uresničevanje nalog je centralni komite KPS dal tudi konkretne organizacijske nasvete.

Na podlagi navodil centralnega komiteja KPS je pokrajinsko vodstvo skupaj z dr. Beblerjem temeljito zaključevalo priprave za pokrajinsko konferenco KPS za Slovensko primorje, ki jih je bil pričel že pokrajinski komite KPS z Brejčevim vodstvom. Pokrajinski komite KPS se je z Beblerjem preselil v Barabonov bunker na Vogrskem. Z vojaškim in političnim vodstvom je imel stalne osebne in pisne stike. Tu sta se srečevala tudi Bebler in sekretar Brejc. Sredi priprav je 28. novembra Goriško prizadela večja sovražna operacija čiščenja. Zajela je območje med Vogrskim, Dornberkom, Batujami in Črničami. Med njo so italijanske oblasti ujele in aretirale Brejca. Njegova aretacija je bila hud udarec za pokrajinski komite KPS. V njem je od ožjega vodstva ostal le Velušček. Ker so malo pred tem v Trstu aretirali tudi Albina Čotarja, je primorsko politično vodstvo NOB kadrovsko zelo oslabilo. Aretacija je bila tudi hud Brejčev udarec, ki ga je še dolgo osebno obremenjeval. Med aktivisti na Vogrskem, ki so Brejca pravčasno obvestili o nevarnosti, pa je vzbudila veliko kritiko. Brejc je aretacijo označil »kot bolečo točko v svojem življenju in v partijski zavesti«, v biografiji je o njej tudi natančno poročal in poudaril, da je njegovi nemoči, da bi se ji izognil, botrovalo njegovo nemoogoče zdravstveno stanje.⁴¹ Brejca so v zaporu hudo mučili, ostale so mu trajne posledice, toda ničesar ni izdal, čepav so pri njem našli tudi obremenilno gradivo. Aretirali so tudi gospodarja in hčerko hiše, kjer se je nahajal. Beltram se spominja, da kakor je aretacija vzbujala kritiko, so na Vogrskem veliko govorili o Brejčevem zadržanju v zaporu.⁴² Brejca so zaprli v Coroneu v Trstu. Tu je ostal do 18. februarja 1943. Tedaj so ga z ostalimi zaporniki odpeljali najprej v Benetke, od tam pa v zapore v Forli.

Teden dni po aretaciji Toma Brejca je v noči 4. na 5. decembar na Vrhu pri Braniku zasedala pokrajinska partijska konferenca. V Brejčevi odsotnosti jo je vodil dr. Bebler, ki je postal osrednji organizator osvobodilnega gibanja v pokrajini. Konferenca je v temeljiti razpravi po Beblerjevem in Pirjevčevem referatu sprejela resolucijo in v njej poudarila pomanjkljivosti in uspehe dotedanjega osvobodilnega gibanja v pokrajini ter naštela najpomembnejše naloge v prihodnosti. Konferenca je bila prelomni dogodek v pokrajini. Zaključila je prvo začetno obdobje NOB na Primorskem. Z uresničevanjem nalog je začrtala nov politični in vojaški polet osvobodilnemu gibanju, ki se je razširilo na celotno slovensko narodno ozemlje na Primorskem, se je organizacijsko okepilo in postalo odločilen dejavnik pri kapitulaciji Italije. Osvobodilno gibanje na Primorskem je postalo tudi pomembna politična spodbuda italijanskim antifašističnim množicam v severni Italiji.

Drugo Brejčevo obdobje med NOB na Primorskem

Tomo Brejc se je po petnajstmesečnem zaporu v Forliju v Italiji povrnil v Slovensko primorje spomladi 1944. To je bil čas intenzivne partizanske dejavnosti, ki ji je aprila sledila večja okupatorjeva protiofenziva na osvobojeno ozemlje v severni Primorski. To je bila Ledinska ofenziva med 8. in 24. aprilom. V tem obdobju je bila tudi značilna močna okupatorjeva politična ofenziva, ki je bila zlasti vidna v kampaniji nasprotnikov NOB zoper enotnost in disciplino prebivalstva (kršenje bojkota okupatorja, sodelovanje z njegovimi institucijami). Proti takim razmeram se je odločno zoperstavilo pokrajinsko vodstvo s preoblikovanim oblastnim komitejem KPS (21. in 22. marca) in drugo pokrajinsko konferenco KPS (17. do 20. aprila 1944) in napovedalo odločno partizansko protiofenzivo.

Dne 26. februarja 1944 se je Brejc ob pomoči hrvaškega Rdečega križa rešil. Vodstvo organizacije je zapornike nameravalo odpeljati v Zagreb, vendar pa jih, kot se Brejc spominja, ni oviralo, ko so po prihodu v Trst ostali v Slovenskem primorju. Brejc je v Trstu poiskal zvezo in odšel na Kras.⁴³ Tja je prišel v prvi tretjini marca 1944 in se srečal z dr. Jožo Vilfanom, tajnikom pokrajinskega odbora OF, ki je potem, ko je obiskal goriško okrožje, prišel na Kras in tu pomagal okroženemu vodstvu pri delu organov oblasti. Vilfan je poročal, da je 10. marca skupaj z Veluščkom in Brejcem obiskal tomajskega župnika, ki je pod vtisom groženj nemških oblasti, ki so ga bile zaprle v Trstu, širil vznemirljive vesti, da nameravajo izseliti prebivalstvo s Krasa. Vilfanovemu poročilu z dne 11. marca je sledil Brejčev pripis tovarišem s pokrajinskega komiteja s pozdravi in prošnjo, da bi posredovali priloženo pismo njegovi ženi, »da bi zvedela, da je spet na svobodi«.⁴⁴ Naslednji dan je Vilfan ponovno prišel k oblastnemu komiteju in mu sporočil, da se odpravlja v Trst, Brejc pa na sedež komiteja. Na pot bo odšel, ko mu bodo pripravili potrebno opremo. Najprej bo obiskal Vipavsko okrožje, kjer bo spoznal nove probleme, ki jih je študiral že na Krasu.⁴⁵

V dne 21. in 22. marca 1944 so v navzočnosti članov poverjenišтва centralnega komiteja KPS za zahodno Slovenijo Lidi-je Šentjunc in dr. Beblerja preoblikovali pokrajinski komite KPS in ga preimenovali v oblastni komite. Preuredili so tudi pokrajinski odbor OF. Član obeh organov je postal tudi Brejc. V oblastnem komiteju, ki ga je vodil Babič, je odgovarjal za tajništvo OF.⁴⁶ V preoblikovanem pokrajinskem odboru OF, ki ga je vodil Srebrnič, je Brejc postal tajnik. Kljub petnajstmesčni odsotnosti se je vključil v njegovo delo. Preučeval je politično gradivo, obiskoval okrožja, udeleževal se je političnih zborov oblastnih in političnih organov ter se vživljal v nov položaj. Dne 14. aprila 1944 je podobno kot ostali funkcionarji oblastnega komiteja KPS, ki so bili zadolženi za posamezne organe, poročal o organizaciji, delu in problemih OF. Poročal je kritično. Menil je, da so bili odbori OF preveč partijski in premalo široko množični. Zavzemal se je za čimhitrejšo odpravo ozkosti in levičarstva. V strahu, da bi tak pokrajinski odbor dobil preveč komunistični značaj, zaradi česar bi posebno med politično ofenzivo osvobodilnega gibanja trpela širina OF, sta Brejčeve pomisleke sprejela tudi oblastni komite in poverjenišтво centralnega komiteja. Poverjenišтво je o tem opozorilo tudi centralni komite, to pa je potem potrdilo spremembo pokrajinskega odbora OF. Srebrniča so zamenjali z Bevkom, ki je bil kot znan antifašist in ugleden pisatelj primernejši za to funkcijo. Srebrnič je postal prvi podpredsednik pokrajinskega odbora OF.⁴⁶ Brejc je kritiziral tudi delo okrožnih in rajonskih odborov OF ter posameznih aktivistov. V obširni analizi je opozoril na premajhno načrtnost pri delu, na pomanjkljivo razdelitev dela, na premajhno iniciativnost. Svaril je pred oportunistom in tihim sodelovanjem z okupatorjem. Zahteval je načrtno vzgojo organov oblasti, konsipracijo, sodelovanje med političnim in vojaškim gibanjem in večjo dejavnost med delavstvom, posebno v narodnostno mešanih krajih. Med pogoji za izboljšanje razmer je navedel pomoč nižestopenjskim odborom v obliki informacij in vzgoje kadrov, načrtno agitacijo med prebivalstvom. Poudarjal je večjo skrb za Trst in Gorico ter za krepitev odborov Delavskega bratstva med delavstvom obeh narodnosti. V ta namen je propagiral dvojezični list Bratstvo, ki ga je predlagala komisija za agitacijo in propagando pri oblastnem komiteju KPS in za urednika prve številke določila prav Brejca in Srebrniča.⁴⁷

Brejč se je udeleževal še na drugih področjih, zlasti na manifestacijah, ki so sovpadale s politično ofenzivo osvobodilnega gibanja (prosvetna konferenca, okrožna konferenca KPS za idrijsko okrožje). Brejc je bil tudi priljubljen in učinkovit govornik, ki je s primeri iz svojega življenja vzbujal narodna in socialna čustva poslušalcev ter dvigal njihovo borbena moralo.⁴⁸ Obdobje njegovega delovanja je bilo prekratko, da bi pustilo posebno vidne sledove. Brejc se je moral prilagajati novim razmeram, poleg tega je tedaj na Primorskem nastal drugačen položaj. Brejc po prihodu iz zapora, kjer je bil zelo mučen, ni bil nikoli prav zdrav. Predvojnimi zdravstvenimi težavam (poškodovana noga, težave s srcem) so se pridružile

novе. V Brejčevi odsotnosti se je tudi »nabralo veliko novega. Njegova aretacija 28. novembra 1943 tudi ni ostala brez kritike. Novi kadri so zasedli njegovo in druga vodilna mesta«. Dne 28. maja 1944 je centralni komite KPS za depešo odpoklicaval Brejca.⁵⁰ V začetku junija je Brejc odpotoval na osvobodeno ozemlje v osrednji Sloveniji. Nagel odhod je pustil praznino v delu pokrajinskih organov. Oblastni komite KPS je že 30. maja v poročilu navedel, da je pokrajinski odbor še vedno nezgrajen in da bo z Brejčevim odhodom ponovno občutno oslabiljen. Zaradi nenehnih zamenjav v osrednjih organih se je na terenu čutilo sektaško uveljavljanje partijskih namesto frontovskih organov.⁵¹

Po odhodu s Primorske se je Brejc zadrževal na osvobodjenem ozemlju v osrednji Sloveniji. Tu je preučeval izgradnjo ljudske oblasti, obiskoval je partijski tečaj Centralnega komiteja KPS in se zdravil. Od oktobra 1944 je s Tonetom Fajfarjem in s Francem Svetkom pripravljaval teoretske in organizacijske smernice za Enotne sindikate ter uredil prvo številko Delavske enotnosti.⁵²

Tretje Brejčevno obdobje na Primorskem

Tretje obdobje Brejčevega dela na Primorskem se pričena marca 1945, ko je po odločitvi centralnega komiteja KPS s Kraigherjevo skupino ponovno prišel na Primorsko. Boris Kraigher je bil določen za novega političnega sekretarja oblastnega komiteja KPS za Slovensko primorje. Prihod Kraigherjeve skupine je bil povezan s težkimi preizkušnjami NOB na Primorskem. Sredi intenzivnih priprav za osvoboditev pokrajine in za prevzem oblasti v mestih se je 19. marca pričela poslednja sovražna ofenziva. Okupator, ki je že od poletja 1944 v pokrajini krepil svoje oborožene sile in zbiral kvilinske in kolaboracionistične sile z balkana in vzhodne Evrope, je v njej želel uničiti enote IX. korpusa NOVJ in tako ogroziti oboroženo silo primorskega ljudstva še pred prihodom zavezniških sil. Ofenziva se je zaključila 6. aprila.⁵³

Sredi ofenzive so v skladu z izrednimi razmerami in pričakovanimi spremembami preoblikovali pokrajinsko partijsko vodstvo ter ostale pokrajinske, oblastne in politične organe. Nov pokrajinski politični sekretar KPS je postal Boris Kraigher.⁵⁴

Iz enakih razlogov je tudi pokrajinski odbor OF na izredni seji 22. marca kooptiral več novih članov: dr. Beblerja, dr. Bogdana Breclja, Ervina Dolgana, Zorka Jelinčiča, Borisa Kraigherja, Oskarja Šavlija, Vido Tomšič, Brejca pa je štel za svojega člana.⁵⁵ Naslednji dan pa je pokrajinski NOO na izredni seji kooptiral tri nove člane: dr. Bogdana Breclja, dr. Aleša Beblerja in Borisa Kraigherja.⁵⁶ Zaradi prekinjenih in oteženih zvez med okrožji in pokrajinskim vodstvom, zaradi odpravljanja posledic ofenzive in predvsem v perspektivi bližnjega konca vojne, so pokrajinski odbor OF in pokrajinski NOO ter ostali pokrajinski organi poslali v okrožja ekipe svojih članov, da bi jim pomagali pri delu.⁵⁷ Preostali člani političnih in oblastnih organov, ki so ostali na svojem sedežu, so si med

seboj porazdelili oblastne in politične naloge. Tako sta bila Ervin Dolgan, nov sekretar pokrajinskega odbora ZSM, in Jože Smole, član, odbora vodila mladinsko organizacijo, Vendelina Colja Vera, sekretarka pokrajinskega odbora APŽŽ, pa žensko organizacijo. Podružnico Tanjug za Slovensko primorje je vodil Lado Pahor Damjan, redakciji Partizanskega dnevnika in lista II nostro avvenire pa sta vodila urednika z administratorkama. Preostali člani pokrajinskega NOO in pokrajinskega odbora so si porazdelili vodenje pokrajinskih odsekov. Brejc je prevzel vodstvo odseka za socialno skrbstvo.⁵⁸ Tako je v funkciji predstavnika pokrajinskega NOO nastopil na slavnostnem večeru, ki ga je pokrajinsko vodstvo NOB priredilo na sedežu PNOO v čast sovjetski misiji 16. aprila 1944. Slovesnost so pripravili od podpisu prijateljske pogodbe med Sovjetsko zvezo in Demokratično federativno Jugoslavijo. Brejc je v imenu delavstva pozdravil pogodbo.⁵⁹ Delo oblastnih in političnih organov NOB je bilo usmerjeno v odpravljanje neposrednih posledic ofenzive ter v konkretne priprave za prevzem oblasti ob osvoboditvi. Politična akcija OF in množičnih organizacij je bila usmerjena v utrjevanje enotnosti prebivalstva v pogledu zahtev za priključitev k Jugoslaviji. V zvezi s tem so organizirali mnoge na zunanaj vidne akcije: pisanje resolucij vdanosti in zaupanja AVNOJ, začasni vladi DFJ, Titu, predsedstvu SNOS in IOOF itd., pripravljane slovenskih in jugoslovanskih zastav s peterokrako, organiziranje priprav za sprejem zaveznikov itd.⁶⁰ Brejc je delal predvsem na območju severne Primorske. Poleg dela na sedežu se je vključeval tudi v politične aktivnosti na terenu.⁶¹

Dne 1. maja so enote IV. armade in IX. korpusa osvobodile Trst in Gorico. Člani pokrajinskih organov so se preselili v mesta. Brejc navaja v svoji biografiji, da je ta dan odšel s člani pokrajinskega odbora OF in oblastnega komiteja KPS na Vipavsko, od tam pa v Trst,⁶² kjer so ga zadolžili, da organizira enotne sindikate za Slovensko primorje in Trst. V dvoipolmesečnem obdobju je postavil temelje novi strokovni delavski organizaciji na Primorskem. Tedaj je bil tudi začasni pokrajinski sekretar sindikata. Dne 16. julija 1945 je Brejc odšel v Ljubljano, kjer je sprejel nove funkcije in naloge.

Spomini na Brejca

Tomo Brejc je večji del svojega aktivnega življenja preživel izven svoje ožje domovine. Kljub temu je njegovo ime med rojaki dobro znano. S ponosom in spoštovanjem se ga spominjajo njegovi soborci – t. j. medvojni politični sodelavci. Tudi povojna generacija Primorcev postavlja Brejca med znamenite, skoraj legendarne osebnosti, ki so v NOB v pokrajini zapustili trajno sled: Janko Premrl Vojko, dr. Aleš Bebler, Dušan Pirjevec Ahac, Branko Babič, dr. Joža Vilfan, France Bevk, Albert Jakopič Kajtimir, Julij Beltram in drugi. V Slovenskem primorju se Brejca spominjajo predvsem kot komunisti, in sicer kot starega komunisti in v predvojni Jugoslaviji preizkušene borca za delavske pravice. Vsi poudarjajo, da je bil Brejc izjemno resen in delaven človek.

Julij Beltram je o njem izjavil: »Tomo ni bil človek, ki bi imponiral. Bil je komunist starega kova. Ne vem, kako bi danes preživel perestrojko. Bil je zelo zvest član KP, precej prizadeven in razgledan. Bil je pismen človek in dober govornik, vendar je bil drugačen kot Velušček, bil je bolj gosposki. Tomo ni bil veseljak. Ne vem, če in koliko je imel prijateljev. Vedno je razpravljale o resnih zadevah. Med nama so bili vedno tovariški odnosi in odkriti pogovori.«

Zorko Jelinčič je v nekrologu navedel: »Pisanja lastnih spominov, kljub svoji nedavni upokojitvi se ni lotil zaradi svoje skromnosti. Vsako delo v prid splošnosti se mu je zdelo važnejše... Pri njem je bila priljudna vsa človeška preprostost brez kake domišljavosti.«

Fanika Črnugelj: »Tomo Brejc je bil star komunist, žal z njim nisem delala.«

Vera Puntar: »Delal je vtis marljivega, skromnega in zamorjenega človeka. Bil je vedno resen in zadržan, nasmejanega si ne znam predstavljati.«

Opombe:

- 1 Jelinčič Zorko, Spomenu Toma Brejca, PDK, št. 43, 20. 2. 1964.
- 2 Brejc Tomo, Biografija, Arhiv CK ZKS, Ljubljana.
- 3 Jelinčič Zorko, Spomenu Toma Brejca, n. članek.
- 4 Pogačnik Jože, V spomin Tomu Brejcu, Mengeški zbornik, II. 1. snopič (1969), str. 205–208.
- 5 Verstovšek Zvone, Tomo Brejc, Kamniški zbornik, XII., 1969, str. 27–38.
- 6 Škerl Franc, Partijska konferenca na Sveti gori aprila 1943, Borec, 1972, št. 3.
- 7 Zbornik dokumentov in podatkov o NOV jugoslovanskih narodov, del VI (nadalje navajam Zbornik dokumentov NOV), knj. 2, dok. št. 34.
- 8 Arhiv CK ZKS, Ljubljana.
- 9 Goriški zbornik, 1947–57, Nova Gorica, 1957, str. 114–119.
- 10 Prim. N, št. 19, 6. 9. 1963.
- 11 Gor Ltk, št. 1, 1974, str. 133–135.
- 12 Greif Martin Rudi, Spomini na partizanska leta, Arhiv Instituta za zgodovino delavskega gibanja Ljubljana (nadalje navajam Arhiv IZDG) elaborati in spomini.
- 13 Pismo Edvarda Kardelja Titu, 29. marca 1942, Zbornik dokumentov NOV, VI/2, dok. št. 34.
- 14 Brejc Tomo, Rast in organizacija OF, n. čl., Prim N, št. 19, 6. 9. 1963.
- 15 Poročilo pokrajinskega komiteja KPS 22. 8. 1942, Arhiv IZDG, F 532/1.
- 16 Poročilo instruktora CK KPS za Primorsko dr. Aleša Beblerja 3. 12. 1942, centralnemu komiteju KPS, Zbornik dokumentov NOV, VI/4, dok. št. 115. Poročilo instruktora CK KPS dr. Beblerja centralnemu komiteju KPS 14. 12. 1942, Zbornik dokumentov revolucije, 4, dok. št. 165.
- 17 Beltram Julij, pisna izjava, 18. maj 1988.
- 18 Prav tam.
- 19 Brejc Tomo, Rast in organizacija OF, Prim. N, 6. 9. 1963, št. 19.
- 20 Prav tam.
- 21 Beltram Julij, pisna izjava, 18. 5. 1988.
- 22 Greif Martin Rudi, Spomini na partizanska leta, arhiv IZDG, spomini in elaborati.
- 23 Gravnar Ivan, Izjava, Topografija NOB, Goriškega muzeja, Hum.
- 24 Bevič Franc, Izjava, Topografija NOB, Goriškega muzeja, Hum.
- 25 Dolenc Janez, Delo aktivistov OF za zapadnoprimorsko okrožje med NOB, Primorska srečanja, 1980, št. 17–18, str. 258.
- 26 Štucin Ana, Lipužič Olga, Gradivo za zgodovino OF na Idrijskem in Cerk-ljanskem, 1941 – april 1943, Idrijski razgledi, XXIII–XXIV/1978–79.
- 27 Odprto pismo OF ženam in dekletom na Primorskem, Arhiv IZDG, F 533.

- 25 Štucin-Lipuzič, n. d. str. 59, Hvala Franc, izjava, Goriški muzej.
- 26 Beltram Julij Janko, pisna izjava Goriški muzej, 18. 5. 1988.
- 26 a Brejc Tomo, Rast OF, n.č., Poročilo instruktora CK KPS dr. Aleša Beblerja, 15. nov. 1942, Zbornik dokumentov, Jesen 1942, dok. št. 128.
- 27 Prim. Plahuta Slavica, V jeseni 1942 je na Petrinišču pri Ajševici v hiši Velikonjevih delovala partizanska tehnika, PDK, Poročilo dr. Beblerja, 16. nov. 1942, Zbornik dok. Jesen 1942, dok. 128. Krall Jože, Partizanske ciklostilne tehnike na Primorskem, Ljubljana, 1981, str. 21–24.
- 28 Krall Jože, n. d.
- 29 Poročilo pokrajinskega komiteja KPS 22. 8. 1942, Arhiv IZDG, F 532/1.
- 30 Poročilo Toma Brejca 22. 8. 1942, Arhiv IZDG, F 532/1.
- 31 Odprto pismo OF ženam in dekletom na Primorskem, Arhiv IZDG, F 532/1.
- 32 Naprej zastava slave, št. 1.
- 33 Vsem aktivistom OF . . . , Naprej zastava slave, št. 1.
- 34 Ferenc Tone, Gregorčičev bataljon, Domicili slovenskih občin, str. 490–491. Ferenc Tone, Primorska pred vseljusko vstajo, Ljubljana, 1983, str. 16–21.
- 35 Ferenc Tone, Gregorčičev bataljon, Domicili slovenskih občin, str. 492.
- 36 Naredba Loškega odreda 27. 8. 1942 poveljstvu bataljona Simona Gregorčiča o formiranju odreda, Zbornik dokumentov NOV, VI/3, dok. št. 133.
- 37 Škerl Franc, Organizacija kurirskih zvez na Primorskem 1942–43, Borec, št. 10, 1975, str. 513–519.
- 38 Ferenc Tone, Primorska pred vseljusko vstajo, Ljubljana, 1983, str. 21.
- 39 Brejc Tomo, Biografija, Arhiv CK ZKS, Ljubljana. Poberaj Evgen in Alojz Jug, Izjavi, Topografija NOB, Goriški muzej, Nova Gorica.
- 40 Poročilo štaba Soškega odreda 8. oktobra 1942 Glavnemu poveljstvu o položaju v Slovenskem primorju in o akcijah primorskih partizanov od maja do septembra 1942, Zbornik dokumentov NOV, VI/4, dok. št. 60. Poročilo organizacijskega sekretarja CK KPS Borisa Kraigherja z dne 9. 10. 1942 sekretarju CK KPS o razmerah v Gonarsu in o položaju v Slovenskem primorju, Zbornik dokumentov revolucije, 4. dok. št. 141. Pismo člana politbiroja CK KPJ Edvarda Kardelja 22. 10. 1942 dr. Alešu Beblerju pred odhodom na Primorsko, Zbornik dokumentov Jesen 1942, dok. št. 21.
- Pismo CK KPS 16. 11. 1942 PK KPS za Primorsko, Zbornik dokumentov Jesen 42, dok. št. 136.
- Navodila CK KPS z dne 20. 11. 1942 PK KPS, Zbornik dokumentov Jesen 1942, dok. št. 159.
- 41 Brejc Tomo, Biografija, Arhiv CK ZKS, Ljubljana.
- 42 Beltram Julij, pisna izjava 18. 5. 1988. Poročilo dr. A. Beblerja 3. 12. 1942, Zbornik dokumentov NOV, VI/4, dok. št. 115. Žižmond Feliks, Toma nisem izdal, Prim N, št. 19, 1963.
- 43 Brejc Tomo, Biografija, Arhiv CK ZKS, Ljubljana.
- 44 Poročilo dr. Jože Vilfana oblastnemu komiteju KPS, 11. 3. 1944, Arhiv IZDG, F 533/3.
- 45 Poročilo dr. Jože Vilfana 12. 3. 1944, Arhiv IZDG, F 533/3.
- 46 Organizacijsko poročilo obkom KPS 13. 4. 1944, Arhiv IZDG, F 533/3.
- 46 a Poročilo obkom KPS 14. 4. 1944, Arhiv IZDG, F 533/3.
- 47 Poročilo PO OF 14. 4. 1944, Arhiv IZDG F 533/3.
- 48 Beltram Julij, pisna izjava, 18. 5. 1988.
- 49 Prav tam.
- 50 Poročilo obkom KPS, 30. 5. 1944, Arhiv IZDG, F 533/3.
- 51 Prav tam.
- 52 Poročilo komisije za agitacijo in propagando pri obkomu 14. 4. 1944, Arhiv IZDG F 533/3.
- 53 Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem, Ljubljana, 1977, str. 311–921.
- 54 Branko Babič, Primorska ni klonila.
- 55 Okrožnica pokrajinskega odbora OF okrožnim odborom OF, 27. 3. 1945, Arhiv IZDG, F 553/3.
- 56 Izpopolnitev PNOO, Partizanski dnevnik, št. 73, 28. 3. 1945.
- 57 Beltram Janko, pisna izjava, 28. 12. 1980. Poročilo POOF IOOF 9. 4. 1945, Arhiv IZDG, F 553/1.
- 58 Poročilo PO OF IO OF 9. 4. 1945, Arhiv IZDG, F. 553/1.
- 59 Slavnostni večer v čast sovjetski misiji na sedežu PNOO, Partizanski dnevnik, št. 81, 19. 4. 1945.
- 60 Navodila PO OF in PNOO, Arhiv IZDG, F 553/1.
- 61 Puntar Vera, pisna izjava.
- 62 Brejc Tomo, Biografija, Arhiv CK ZKS, Ljubljana.

IVAN KRIŽNAR

DEJAVNOST TOMA BREJCA PO OSVOBODITVI

V članku predstavljam samo glavne dejavnosti Toma Brejca in nekatera njegova politična stališča, ki so izjemno žgoča tudi v današnjem času. S citiranjem njegovih stališč bom prikazal, da so nekateri slovenski komunisti, med njimi tudi Tomo Brejc, imeli drugačno vizijo vloge in mesta ZKS, kot se je začela uveljavljati v petdesetih letih.

Za razumevanje stališč in delovanja Toma Brejca po osvoboditvi ne zadošča zgolj poznavanje takratnih hitro se spreminjajočih razmer in usmeritev KPJ, marveč je treba poznati tudi njegove temeljne značajske črte in življenjske izkušnje. V biografiji, priloženi osebnim partijskim dokumentom, je zapi-

sal, da se je zaradi ljudi, pri katerih je služil, oz. delavcev, s katerimi je šestnajstleten podiral drevje v cerkljanskih gozdovih (osemnajstletnemu je hlod strl gleženj), stopnjeval njegov manjvrednostni kompleks, kar je v njem krepilo željo po družbenem, zlasti političnem uveljavljanju; navaja tudi, da je bil po materi, čipkarici, mehak in nekoliko boječ, po očetu sudarju pa zelo odločen. Iz vernega katoliškega, globoko socialno čutečega dečka je – kot sam pavi – počasi zrasel med gradbenimi delavci, na robiji v Sremski Mitrovici in med slovenskimi izseljenci v Franciji v inštruktorja CK KPS, ki je z vso vne- mo vodil ljudi v oboroženi boj, da bi do kraja izpolnili navodila partijskega vodstva. To sem v nekem razgovoru z njim sam spoznal, ko mi je razlagal, da je bil Stanko Žagar, organizator oborožene vstaje proti okupatorjem na Gorenjskem, preveč obziren do ljudi, zato jima z Lojzetom Kebetom ni uspelo do kraja izpeljati navodil CK KPS o splošni oboroženi vstaji in nastanku prvega osvobojenega ozemlja na Gorenjskem. Kasneje ga je močno prizadelo, da so ga Italijani na Primor-

skem ujeli in mu za daljši čas preprečili delovanje v NOB. Po vrnitvi v partizane je hotel zamujeno nadomestiti, saj je narodnoosvobodilno gibanje medtem, ko je bil on v zaporu, doseglo velik razvoj in širino. Neskladja med velikimi hotenji organizacije komunistov in tudi njegovim osebnim hotenjem – čeprav ni hlastal po funkcijah – ter stvarnimi možnostmi za njihovo uresničitev so ga po osvoboditvi metala z enega delovnega mesta na drugo. Čeprav je deloval na zelo odgovornih, vodilnih mestih, pa je bil v zadnjih letih svojega življenja nekoliko razočaran nad uspehi pri graditvi socializma, kar je bila po njegovem mnenju posledica dejstva, da je ožje vodstvo ZKS zanemarilo in omejilo ljudsko ustvarjalnost in lastno pobudo, kar je bila temeljna odlika predvojnega in medvojnega delovanja komunistov.

Ob koncu vojne je bil Tomo Brejč član pokrajinskega komiteja KPS za Trst in Slovensko primorje ter do septembra 1945 sekretar Enotnih sindikatov v Trstu. Nato je bil član glavnega odbora Enotnih sindikatov Slovenije in predsednik Zavoda za socialno zavarovanje Slovenije. Od aprila 1946 do avgusta 1947 je bil minister za delo v vladi Ljudske republike Slovenije, nato do januarja 1949 načelnik oddelka centralnega odbora Enotnih sindikatov Jugoslavije v Beogradu; potem do aprila 1950 generalni direktor Državnega zavoda za socialno zavarovanje SFRJ, nato eno leto minister in predsednik Komiteja za lokalno industrijo vlade LRS, potem pa glavni direktor usnjarske industrije Slovenije. Do januarja 1953 je bil direktor konzorcija in odgovorni urednik Ljudske pravice, potem do oktobra 1954 član Izvršnega sveta LRS, nato do aprila 1953 predsednik Sveta za socialno varstvo LRS in do upokojitve 1963 predsednik komisije za ljudske odbore skupščine LRS. V letih 1946–1953 in 1958–1963 je bil poslanec republiške skupščine in od 1953–1958 poslanec zvezne skupščine. Od 1948 do smrti 1964 je bil član CK KPS ZKS, v letih 1952–1958 tudi član revizijske komisije CK ZKJ. Deloval je tudi kot član Glavnega odbora SZDL Slovenije, republiškega sveta Sindikatov Slovenije in glavnega odbora Slovenske izseljeniške matice; bil je odgovorni urednik revije Rodna gruda, član upravnega odbora Cankarjeve založbe in tajnik Prešernove družbe, krajši čas pa tudi predsednik Društva novinarjev Slovenije. Bil je rezervni major JLA.

Zavedal sem se, da bi o njegovih ocenah razmer, stališčih in predlogih kazalo zbrati podatke predvsem iz zapisnikov sej organov, katerih član je bil, pa tudi iz njegovih poročil, medtem ko so akti, ki jih je podpisoval kot funkcionar, rezultat stališč teh organov kot celote. Njegova bibliografija obsega okrog sto enot, od katerih pa jih je več kot polovica posvečena spominom na njegovo predvojno in medvojno politično delovanje, zlasti pa spominom na oboroženo vstajo na Kamniškem. Drugi njegovi članki obravnavajo vlogo delavskega razreda in komunistične partije, nekateri pa tudi probleme socialnega zavarovanja in novinarstva ter tiska.

Omejil se bom samo na razprave Toma Brejca na sejah CK KPS ZKS, kjer je odprto razpravljal o razmerah in pomanjklji-

vostih v delovanju komunistov. Na 3. plenarni seji CK KPS, ki je bila 7. in 8. 10. 1949, je poročal, da po resoluciji Informbiroja komunisti več berejo in zato ne razpravljajo zgolj o svojem materialnem položaju, temveč so tudi v krajevnih ljudskih odborih glasniki ljudske oblasti in najodločnejši nasprotniki birokratskih oblik delovanja. Na V. plenumu CK KPS 16. in 17. 2. 1951 je terjal odločnejši nastop proti sovražni propagandi, malomeščanski ideologiji in komercializaciji ter nedoslednemu nagrajevanju po delu. Terjal je uveljavljanje enakopravnosti žensk. Na naslednji plenarni seji, 8. 1. 1952, je govoril o samovoljnosti direktorjev, premajhnem varčevanju in preskromni razgledanosti komunistov, na VII. plenarni seji – 26. in 27. 1. 1952 – pa o padanju discipline komunistov in njihovi

Ob dnevu rudarjev v Idriji leta 1960

ravnodušnosti ob izključevanju iz ZKS; poudarjal pa je tudi nujnost upoštevanja konkretnih razmer in hotenj delavcev. Opozarjal je na zmotno mnenje nekaterih komunistov, ki imajo oblast in zato sodijo, da ni treba upoštevati delavskih zahtev, ZKS pa tudi nima časa za samokritiko in vzgojo delavcev, ki so svoje osebne interese (tudi materialne) začeli postavljati pred skupne. Na seji CK ZKS 20. in 21. 7. 1953 je ugotavljal, da razmere ogrožajo socialistični razvoj, ker ZKS pri sprejemanju svojih sklepov ne predvideva posledic. Ocenjeval je, da je v trgovini vse več egoizma na škodo potrošnikov, med komunisti pa vse več grobega kršenja moralnih načel. Zato je ZKS prenehala biti pomemben politični dejavnik in voditeljica množic. Predlagal je razširitev Izvršnega komiteja CK ZKS in terjal, naj bodo njegovi člani vsaj polovico svojega delovnega časa med ljudmi.

Na seji CK ZKS 18. 12. 1953 je poročal o delnem izboljšanju razmer po VI. kongresu ZKJ, opozarjal pa je na to, da je vse več komunistov pasivnih, da so bili mnogi izključeni, nekateri pa se spuščajo v drobnarije. Tožil je nad tem, da je ZKS opu-

stila politično vlogo, ker je po osvoboditvi del dobrih komunistov odpadel, v ZKS pa je bilo sprejetih preveč malomeščanskih karieristov. Ocenjeval je, da je novi sistem iz leta 1950 sicer prinesel precej uspehov, obenem pa povzročil negativne pojave, kot so lov za dobičkom, gospodarski kriminal in okoriščanje s položaji, čemur pa se ZKS ni dovolj odločno zoperstavila. Organizacije ZKS ne reagirajo na nepravilnosti, tudi ne na slab tisk. Opozarjal je, da ljudi ne kaže idealizirati, marveč jih je treba jemati takšne, kakršni pač so.

Na II. plenumu CK ZKS 17. 3. 1955 je opozoril, da je treba točno opredeliti dobiček, in potožil, da mladi izgubljajo smisel za skupne in dolgoročne koristi. Oglasil se je spet na plenumu CK ZKS 20. 11. 1956, ko je opozoril na to, da so jeseniški delavci ocenili, da izjemno nizke plače žalijo njihovo dostojanstvo, malodušje pa so izražali tudi delavci v Štorah. Poročal je, da pa marsikje delavci nasprotujejo povečanju plač, ker sodijo, da se bodo potem še hitreje višale cene. Pohvalil je zahteve delavcev v Medvodah, ki terjajo, da zaslužijo več tisti, ki več proizvajajo. V Sloveniji je slišati kritiko, da v drugih republikah Jugoslavije plodna zemlja ni vsa obdelana, zato ne bo mogoče dvigniti življenjske ravni, čeprav to postaja že politično vprašanje, mladi pa iščejo delo na tujem. Davčne obveznosti ne izterjujejo dosledno. Premalo je novih stanovanj in otroških vrtcev, preveč pa neproduktivnih ustanov. Prekupčevalci z lahkim in dobrim zaslužkom ne spodbujajo prizadevnosti in produktivnosti. Opozoril je na to, da bo vpliv Jugoslavije v svetu upadel, če teh vprašanj ne bomo reševali sproti. Na V. plenumu CK ZKS 3. 4. 1957 je poudaril, da politično usmeritev imamo, vendar je ne izvajamo dosledno, da predpisi zaostajajo za družbeno prakso in da se krepki moč birokracije. Na naslednji plenarni seji, 19. 11. 1957, je povedal, da ima v delo plenuma le malo zaupanja. Razmere v tovarnah so se nekoliko izboljšale, zaskrbljujoče pa je, da cene še vedno hitro rastejo. Komiteji ZKS posvečajo premajhno skrb vzgoji delavcev, ki se pasivizirajo, pri tem pa šepa tudi samoupravljanje.

Tomo Brejc je poslednjič obširneje spregovoril na seji CK ZKS 25. 1. 1958. Rekel je, da že štiri leta jadikujejo, češ da komunisti na terenu ne delajo, da pa niso ničesar storili, da bi jih aktivirali, zato je skrajni čas, da ugotovijo prave vzroke za neučinkovitost ZK. Opozoril je na to, da v več osnovnih organizacijah ZK v Ljubljani nihče noče več prevzeti dolžnosti sekretarja. Opozoril je, da so premalo preučili sistem partijskega dela, administracija pa je okreplila svoj položaj. Pred vojno so vodilni komunisti delovali med članstvom, po osvoboditvi pa so s tem prenehali, ker jih obremenjujejo državne naloge. Zato dejavnost osnovnih organizacij ZKS ne poznajo, kar med drugim dokazuje tudi Rankovičev novoletni članek v Borbi. Med drugim je Tomo Brejc takrat rekel: »... kabinetsko delo prinese odmaknjenost od množic... povezanost upravnega in političnega dela na vrhu ni dobra. V razdelitvi dela smo šli od okrajev, ostali pa smo pri starem v republiki in v izvršnem komiteju CK ZKJ. Mislim, da bi morali tudi to delo

razdeliti... saj samo delo vodilnega človeka v Izvršnem komiteju zahteva celega človeka... ves Izvršni komite in ves CK bi moral biti angažiran na političnem delu... tudi vodilni (komunisti) morajo biti sami osebno kolikor mogoče povezani z množicami... v dveh letih je sekretar enega našega okraja (samo) dvakrat prišel na občino in še takrat je prišel predavati...«

Tomo Brejc je ocenil, da Trbovlje tudi v zadnjih letih niso bile zapostavljene, pa je vseeno prišlo do stavke. Sodil je, da je bila usmeritev VI. kongresa ZKJ morda pravilna, ni pa bil pravičen način, kako smo jo uresničevali, saj komiteji osnovnim organizacijam niso dajali pomoči. Slabo je, ker se ne izvaja določilo statuta o demokratičnem centralizmu in odgovornosti organov ZK tistim, ki so jih izvolili. Izvršni komite ne daje obračuna CK in ta ga ne daje navzdol. Seje Izvršnega komiteja so tajne in javnost o njih ničesar ne izve. Ob tem pa je sodil: ni najtežje ustvariti organizacije, marveč jo je težje obdržati na ustreznih ravni. Napačno je bilo ukiniti osnovne organizacije ZK v ustanovah, saj jih aktivni niso mogli nadomestiti. Časopisov in revij imamo več kot preveč in zanje trošimo mnogo denarja, ob tem pa nimamo glasila, ki bi komunistom resnično pomagal pri delu. Komunist objavlja dolga poročila, ki pa niso odraz dejanskega stanja. Osnovne organizacije v tovarnah ne posvečajo dovolj skrbi reševanju življenjskih problemov delavcev, zato ZK v njih zelo malo pomeni: izgubila je ugled med delavstvom. Kritiziral je, ker so direktorji kljub težkemu položaju delavcev nabavljali luksuzne avtomobile. Delavci pa so utihnili, je ugotavljal. Tudi predvojnimi komunistom ne posvečamo dovolj skrbi, saj materialna sredstva niso dovolj in vse. Nismo vzgojili samostojnih, pogumnih ljudi, ki bi si kjerkoli upali povedati resnico. Bolj kritično govorijo o napakah na sindikalnih sestankih kot na sestankih ZK. Zgražal se je nad tem, da se je prvomajsko proslavljanje leta 1957 izrodilo v malomeščansko pijančevanje. Tudi s kongresa Zveze borcev so ljudje odhajali potrti, je ugotavljal, saj niti sekretar CK ZKS ni prišel pozdravit kongresa. Ocenjeval je: »... Zveza komunistov po malem izgublja svojo ljudsko dušo... topli človeški kontakt... smo nekoliko izgubili...« Predlagal je: »... V sistemu delavskega in družbenega upravljanja bi se morala Zveza komunistov čim bolj osvoboditi od oblasti in postati izrazit politični organ. Njeno vodstvo od vrha navzdol bi se moralo bolj osvoboditi dela v državnih organih. Po mojem mnenju tudi sekretar ZK v republiškem merilu ne bi smel imeti drugih funkcij, da bi lažje delal na terenu po liniji ZK, da ga ne bi vezale vse mogoče druge funkcije. Po teh izkušnjah... bi morala biti osnovna naloga ZK v tej dobi znanstveno, politično, strokovno in kulturno izobraževanje delavcev, pomoč delavcem v boju proti stihiji v naših podjetjih in pomoč delavcem tudi v naših centrih...«, kjer so razmere težje kot na podeželju. »Dalje mora dati ZK absolutno vso pomoč... delavcem v delavskem upravljanju prav tako pa tudi komunistom, da jih stihija ne bo mogla preganjati... ni več tistega političnega organa, ki bi pomagal, čim bi se nekje pokazalo, da stvari niso v redu...« Premalo čutimo tudi Glavni

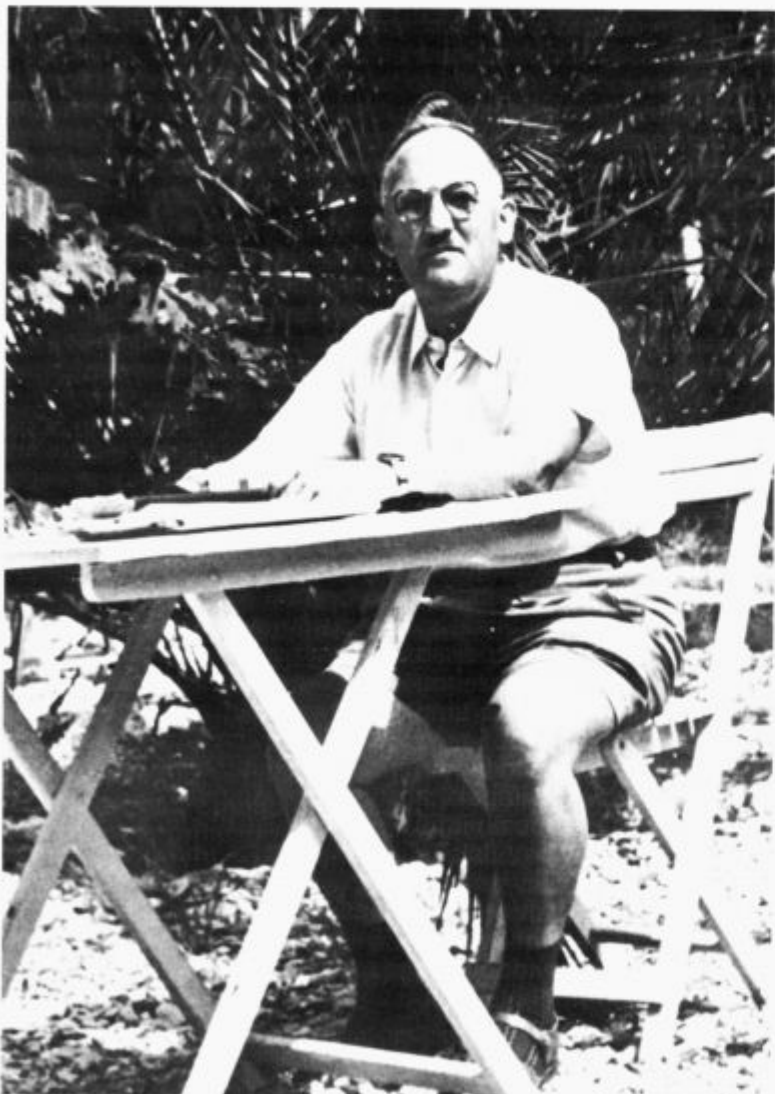
odbor SZDL in premalo je stikov med sindikati in vodstvom ZKS.

Ker se stvari niso izboljšale, pa tudi zaradi bolezni, na sejah CK ni več govoril, pač pa je iz bolnišnice pisal naslednje presretno pismo:

»IZVRŠNEMU KOMITEJU CK ZKS

S predloženimi tezami za V. plenarno zasedanje CK ZKS se ne morem strinjati.

To je nemogoče, to je za delavski pokret Slovenije nesreča: v trenutku, ko tisoči naprednih ljudi Slovenije – ne samo komunisti – zelo dobro vedo, o čem bi moral razpravljati V. plenum ZKS, izstopa sam IK z nekakšnimi deklarativnimi – nejasnimi,

Tomo Brejc na počitnicah v Dubrovniku leta 1959

preživelimi stvarmi, ki se naveličano večina ponavljajo, namesto s popolnoma konkretnim in življenjskim planom dela, ki ga – ponavljam – zahteva samo življenje.

Najprvo sledeča ugotovitev: Makedonci so pravkar – in to dobro – z zaključno besedo Crvenkovskega, zaključili X. plenum. Srbi – pravkar IX. plenum. Mi začnemo V. plenum. Mar pri nas manjka problemov? Tisti, ki sedaj najmanj dela s svojimi (člani) CK, je IK Slovenije. V čigavo škodo? Dejansko CK ZKS ne pomeni nič več. Vsak član DS v tovarni ima večje možnosti odločanja. Pri nas se je vse spremenilo, samo organizacijska shema IK je ostala ko za časa ilegale, stara, zdaj še posebej neživljenjska.

Od problemov je sedaj največji – boj za originalno, polnokrvno čisto, proletarsko in partijsko demokracijo v CK, ki jo je zamišljal Lenin.

Mar niso izkušnje 18 let pokazale, da tudi razredni partijski pokret v pogojih ljudske oblasti začne slabeti, nazadovati; pojavljajo se znaki deformacije in moralnega defetizma tisti hip, ko preneha v partiji boj za tako organizacijo. In če takega pravega boja v Partiji ni, ga tudi v ostalem življenju ne more biti.

Dalje. Ljudstvo, ki je 18 let šlo skozi visoko šolo našega eksperimentiranja, v republiškem merilu ne rabi voditeljev, ki bi ga vodili z nekega visokega piedestala. Vodilni ljudje IK in CK nimajo kaj delati več v pisarnah. Boj je treba voditi neposredno na terenu in na licu mesta, preveriti pravilnost partijskih navodil in sklepov in pomagati.

Dalje. Ostrejšše opozoriti slovenske delavce na nujnost modernizacije slovenske industrije. To delajo celo na Zapadu, celo laburisti (Wilson).

Izdelati širok koncept pravilne gospodarske politike do kmetov, katerih zemlje ni mogoče strojno obdelati. V gorah: dajte premijo mladim, ki hočejo ostati na posestvu, ga obdelovati in skrbeti za očeta in mater.

Napisal sem preveč in mnogo preveč za človeka s težko srčno boleznijo.

Bolnica, 20. I. 1964

Podpisal:
Tomo Brejc«

Tomo Brejc je umrl 3. februarja 1964 v Ljubljani; pokopan je na ljubljanskih Žalah. Številne žalne brzojavke ob njegovi smrti so pričale o njegovi priljubljenosti med ljudmi, saj se je živo zanimal za njihove težave in je med njimi veljal za zgledega komunisto, doslednega revolucionarja in slovenskega rodoljuba, do kraja zvestega izvajanju izvornih – čebinskih – načel Komunistične partije Slovenije. Utemeljenost njegove kritike oblastništva vodilnih komunistov se je še posebej pokazala v poslednjih kriznih letih.

Viri:

Dokumenti člana KPS ZKS in bibliografija člankov Toma Brejca, zapisniki sej CK KPS ZKS v letih 1949–1958, pismo Toma Brejca 20. 1. 1964 Izvršnemu komiteju CK ZKS, Zgodovinski arhiv CK ZKS.

Vhod v izvozni rov jaška Inzaghi v Barbarah

Iz fotografske zapuščine dr. Milana Papeža

BALTAZAR HACQUET: ORYCTOGRAPHIA CARNIOLICA – O IDRIJI IN IDRIJSKEM RUDNIKU

JOŽE ČAR

OB PREVODU HACQUETOVEGA TEKSTA

Leta 1781 je pri Breitkopfu v Leipzigu izšel drugi del znamenite knjige Baltazarja Hacqueta »Oryctographia* Carniolica oder physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien und zum Theil der benachbarten Länder«. Baltazar Hacquet, mineralog, geolog, botanik in zoolog, zdravnik humane in veterinarske medicine, kemik, metalurg, rudarski tehnolog, geograf in etnolog, ki je bil v letih 1766–1773 nameščen kot kirurg pri idrijskem rudniku, je v njej objavil kar 124 strani obsegajoč opis Idrije in idrijskega rudnika. V začetnih poglavjih je podal orografski in splošni zemljepisni opis idrijske kotline in mesta. Z opisi rudnika, ki so jih napisali starejši obiskovalci Idrije, Hacquet ni bil povsem zadovoljen. Kritično jih ocenjuje in zapiše svoja spoznanja o značaju mesta in rudnika. Sledi za strokovnjake nadvse zanimiv geološki oris kamninske zgradbe idrijske okolice. Pri tem poda svoj pogled na nastanek nekaterih kamnin. Pri obravnavi odkritja živega srebra citira Valvasorja in dodaja opis najdišča na območju sv. Trojice. Po razlagi prostorske lege »glavne rudne žile« spregovori o nekaterih pomembnejših dogodkih iz rudniške zgodovine. Sledi oris »stanja naprav v jami« in razlaga rudarjenja. Posebno obsežna je predstavitev »geološke« zgradbe rudišča. Poleg lege »glavne rudne žile« s krovinskimi in talninskimi plastmi opiše 11 različnih jalovinskih mineralov in kamnin in kar 104 različne s cinabaritom in samorodnim Hg prepojenih kamnin (od 47 do 91 strani). Hacquet nato zelo podrobno obrazloži 17 kemičnih poskusov, ki jih je opravil z različnimi vrstami cinabaritnih rud. Na koncu komentarja k tem poskusom je zapisal: »Nočem s tem vsiliti neko nesporno mnenje, ampak izjavljam le to, kar sem sam spoznal in morda tudi že drugi davno ugotovili. Vendar bodo morda nadaljnji poskusi prizadevnih kemikov to vprašanje sčasoma še bolj razjasnili. Vedno sem pripravljen svojo zmo-

to priznati in se prav lepo zahvaliti tistim, ki bi mi dokazali, da je stvar drugačna.«

V zaključnih poglavjih obravnava druge rudniške postopke in naprave. Obsežni so opisi priprave rude, postopka praženja, peči in drugih naprav v pražilnici ter pakiranja pridobljenega Hg. Posebno zanimivost predstavljajo Hacquetovo razpravljanje o vzorčevanju in izkoristkih pri praženju rude ter njegovi predlogi za izboljšanje žganja in izplena. V nekaj kratkih odstavkih so nato zbrane še pripombe o višini proizvodnje, dobičku, izdelavi cinobra in sledilnih delih. Tekst o Idriji zaključuje Hacquet z opisom klavž na Idriji.

Opisu idrijskega rudnika je priloženo 14 bakrorezov. Prvi predstavlja znano, mnogokrat reproducirano Hacquetovo upodobitev Idrije. Tiskana je kot naslovnica v drugo knjigo »Oryctographia Carniolica« in ni oštevilčena. V prilogi na koncu knjige najdemo najprej tlorisno projekcijo rudniških rogov (tabla 1). Sledita vzdolžna in prečna projekcija jamskih obzorij, upadnikov in jaškov (tabla 2 in 3). Na četrtem bakrorezu je prikazan, verjetno prvi, »geološki« prerez rudišča. Zelo ilustrativni so vzdolžni in prečni preseki Antonijevega rova in Attemsovega upadnika (tabla 5). Naslednja tabla (6) prikazuje notranjo zgradbo Rak. 7. 8. in 9. bakrorez so posvečeni različnim prerezom žgalniških peči in elementom, ki jih gradijo. Sledijo tri risbe, na katerih so upodobljeni različni prerezi klavž na Idriji. Zadnji bakrorez prikazuje 4 nenavadne vzorce idrijskih kamnin.

Hacquetov tekst o Idriji in idrijskem rudišču je strokovne narave, zato je v nekaterih delih težje razumljiv tudi strokovnjakom. To seveda ni presenetljivo, če upoštevamo takratno stopnjo razvoja znanosti, predvsem kemije, mineralogije in splošne geologije. Vse tri vede so bile še v svoji zgodnji razvojni fazi. Pomanjkanje številnih temeljnih teoretskih in praktičnih spoznanj iz omenjenih znanstvenih področij je torej osnovni vzrok težavam in nejasnostim pri klasificiranju in poimenovanju pojavov oziroma elementov, mineralov in kamnin.

Hacquetovi opisi mineralov, kamnin in cinabaritnih rud in njegovo razmišljanje o njihovem nastanku, kakor tudi izpeljava in opis kemičnih poskusov z idrijskimi rudami, vsebujejo vrsto originalnosti in posebnosti, ki jih bo vsekakor potrebno

* *Oryctographia (oryctologia)* – star izraz za petrografijo, vedo o kamninah.

vrednotiti v sklopu takratnega evropskega prirodoslovnega znanja in razvojne stopnje teh znanosti na Slovenskem.

Ob 500-letnici idrijskega rudnika in Idrije, objavljamo nekaj značilnih odlomkov iz Hacquetove knjige »Oryctographia Carniolică«. Izbrali smo splošnejše in lažje opise. Pripisane opombe naj pomagajo pojasniti nekatere vsebinsko zaplete-nejše izraze in misli. Želja je, da bi si bralci ustvarili na podlagi Hacquetovih opisov vsaj skromno podobo o Idriji in razme-

BALTAZAR HACQUET

O IDRIJI IN IDRIJSKEM RUDNIKU

Odlomki iz knjige »Oryctographia Carniolică ali fizikalno zemljepisje vojvodine Kranjske, Istre in delno sosednjih dežel«, 1781

Prevod: Jože Pfeifer

Odlomke izbral in pripombe napisal: Jože Čar

Pojasnilo: Opombe označene z * so Hacquetove, ostale, označene s črkami je napisal Jože Čar

1.

Idrijska dolina^{a)} je tako ozka, da je v njej komaj prostora za kakih 100 rudarskih hiš. Če bi imeli hribo, ki jo obdajajo, strma pobočja, bi prišlo do nje le malo sonca, vendar so ta pobočja večinoma položna. Vse te hribe pokriva glinasta prst, ki pa je še kar rodovitna. Proti jugu, kjer izvira majhna reka Hyderca ali Iderca, so lepi gozdovi in travniki in pod zemljo črnico, je tam plast sivega apnenca, ki poteka v smeri (Streichen) od severa proti jugu in ga na zahodni vpadni strani splošči oziroma odseka hrib Špikel (Spickelberg). Na južni strani najdemo na tako imenovanem Tičnem vrhu (Tizhenverch, Vogel – ali Erzberg) lepe travnike in žitna polja, ki leže na podlagi nekoliko belorumenega apnenca, sestavljenega iz s prostim očesom nevidnih, pogosto luskastih delcev. Višje gorovje, ki se dviga za tem hribom, se imenuje Gladke skale (Glatkascale) ali tudi Čerinov vrh (Tscherineverch). Tu je zemlje že manj in se že kažejo gole skale. Proti zahodu leži, kot že rečeno, Špeni vrh (Špenverch) ali Špikel (Spiegel – tudi Spickelberg), ki ga pokriva nekaj travnikov in gozda. Vendar v tem predelu že opažamo sem in tja spet sive apnenčaste skale in v globelih teh skal najdemo kremenčeve kristale z jasponiksom.^{b)} Proti severu tudi leži gorovje, med njim posebno Kobalova planina (Ta Kobauska Planina), ki jo pokriva lepa gozdnata in travnata rast, podlago pa prav tako tvorijo apnenčaste skale. Le na vznožju zadnje imenovanega gorovja najdemo modri skrilavec,^{c)} ki je, kakor bodo tudi pokazale preiskave, ki jih

- Odlomek je začetni del orografsko-geološkega opisa Idrijske kotline.
- Pod izrazom »jasponiks« se verjetno skrivajo z železovimi oksidi rjavkasto ali rjavkastordeče obarvani kalcitni kristali, ki jih v resnici najdemo za Gladkimi skalami »v globelih teh skal«.
- Zanimiva je pripomba o pojavu »modrega skrilavca« na območju Češnjic. Ta je res enake starosti in podobnega izgleda kot ponekod v rudišču.

ral pri rudniku v drugi polovici 18. stoletja. Sočasno želimo z izbranimi odlomki predstaviti Baltazarja Hacqueta, široko razgledanega in prosvetljenega znanstvenika nemirnega duha.

Odličen prevod zahtevnega teksta iz »Oryctographia Carniolică« je na pobudo Občinske raziskovalne skupnosti pripravil dr. Jože Pfeifer.

bom v nadaljevanju opisal, podoben globinskemu skrilavcu v glavni rudni žili.

2.

Rudarsko mestece Hydria^{d)} ali Idria*, kakor jo Nemci imenujejo, ki pogosto, kakor Italijani in drugi začetnico H pri Grkih, Ilirih in Slovanih, izpuščajo, leži med goriško grofijo, kamor sodi tudi tolminska grofija in med Kranjsko za Julijskimi Alpami proti severu. Idrija je samostojna cesarska banska posest (Bannatgut), ki je podrejena neposredno dvorni komori na Dunaju, kakor prvilno poroča Büsching v svojem splošnem zemljepisu, v sedmem zvezku na strani 71.

Kraj, ki ga razen glavnih rudarskih stavb sestavlja nekaj več kot tristo hišic, je pozidan še povsem na način, kakor ga omenja Tacitus v svojem delu De moribus Germanorum (O šegah Germanov), kjer piše, da Nemci nikoli ne zidajo hiš drugo ob drugi. Tako je tudi tukaj vsaka hiša sama zase, kar pa je morda tudi povezano z rudarjenjem in s pogostimi spremembami zaradi gradnje naprav. Zato je dolina postala preozka in je večina rudarskih hiš zgrajena na pobočjih hribov, kar nudi prijazen videz, tembolj, ker so hiše, prav tako kakor med njimi ležeči grad, povsem bele in tako ob zelenilu dreves pride do prijetnega menjavanja barv.

Kakor torej zunanost pri tujci vzbudi vtis, da je kraj čist in lep, tako velja to tudi za naprave pod zemljo. Ta rudnik je podoben, če smem uporabiti to prisposodob, lepemu človeku, ki ga

* Iz starih spisov, ki se najdejo v rudniškem arhivu v Ober-Vellachu, je razvidno, da je bilo najstarejše ime tega rudnika v 15. stoletju Hydria. Zaradi nemarnosti pri pisanju je bil H združen z Y v eno črko. V začetku 16. stoletja so zato pisali Ydria. Ko je Y v nemškem jeziku prišel iz navade, so ga spremenili v enostavni I, kakor še sedaj pišemo. Zato stari pisci kraj povečini pišejo z začetnico H in ne I in so obdržali tako prvotno pravilno obliko. Ta različni način poimenovanja kraja je povzročil nekatere nesporazume, tako da so nekateri pisci mesto postavljali v različne dežele. Ne zagovarjam izvajanja imena iz grščine od Hydria, kar pomeni vrč za vodo ali vodo sploh, ker ima rečica isto ime in ga je morda dobila od starih Ilirov ali Rimljanov. Tudi se ne opredeljujem za domnevno izvajanje imena iz Hydrargyrum (živo srebro), ki je v tamkajšnji rudi. Naj za- došča ugotovitev, da so ime spočetka tako pisali, kakor sem zgoraj omenil.

- Hacquetovo razpravljanje o pisanju imena Idrija v obliki »Hydria« oziroma »Ydria« je sporna. V originalnem prepisu teksta poročila o ogledu kopov živega srebra, ki so ga poslali Čedadci in benečanski vikar »supra mineris« 18. decembra 1493 občinskemu svetu v Benetke, je ime mesta izpisano kot »Idria« (glej priloge v delu M. Verbič, 1965, Idrijski rudnik do konca 16. stoletja).

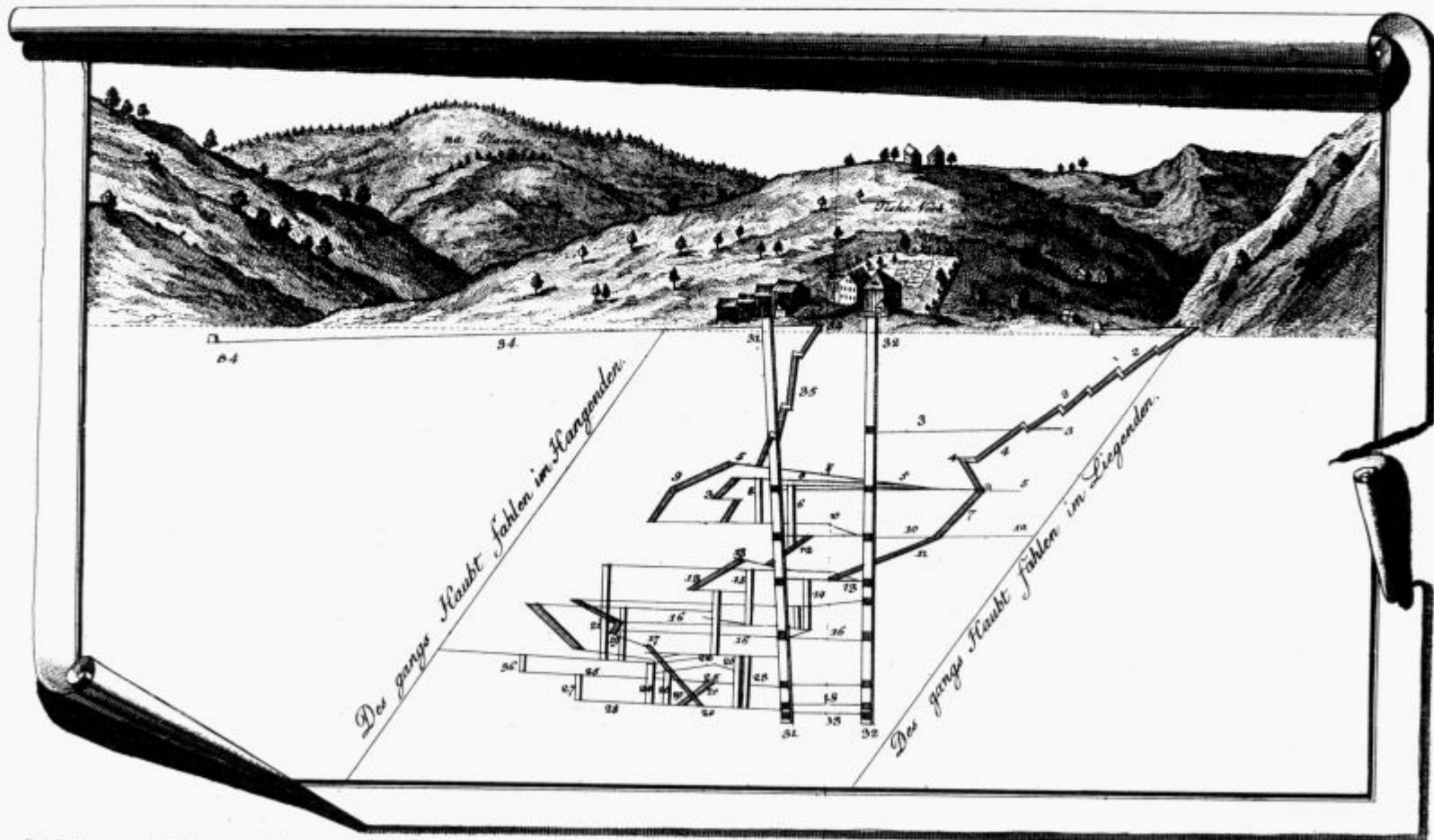
je narava obdarila z lepo obliko in ga tudi izumetničenost ni popačila, pri katerem torej lahko domnevamo, da imatudi lepo dušo. Nerazumljivo se mi zdi, kako da tisti, ki so nazadnje o tem rudniku pisali, niso vedeli o tem nič povedati. Ta rudnik nima enakega v Evropi, kar zadeva red, lepoto in varnost v jami in pri vodnih napravah. Lahko domnevamo, da tisti, ki so si rudnik ogledali in ga ob svojem času opisali, bodisi niso videli še nobenega drugega, ali pa se jim je zdel tak kot vsi drugi. Iz svoje izkušnje lahko rečem, da med vsemi rudniki v Evropi, ki sem jih videl, nisem spoznal bolj imenitnega. Popotniki, za katere lahko rečem, da se v stroki dobro spoznajo, npr. Sasi, Švedi, Hanoveranci in drugi, so mi vedno zatrjevali, da še nikoli niso videli tako lepe, varne in dobro urejene rudniške jame kot je ta, kar bo v nadaljevanju potrdil tudi moj opis rudarjenja v njej. Marsikateri angleški popotnik mi je dejal ob ogledu jame: »Ali nismo neumni, ko mislimo, da smo kaj imenitnega videla, če smo lezli po podzemnih votlinah v Rimu, saj se vendar te umazane tesne luknje sploh ne dajo primerjati s tukajšnjo jamo in tudi med našimi angleškimi rudniki, ki sodijo med slabše urejene, ni najti ničesar podob-

nega.« Kdor je videl eno kot drugo, mora potrditi, da je to priznanje zelo odkritosrčno.

3.

Prvo živo srebro ni bilo najdeno na mestu, kjer je sedaj jama, temveč 400 sežnjev bolj severno na vznožju Rožnega hriba (Roshna Hrib), ki se zaradi v novejšem času na njem zgrajene cerkve imenuje Antonov hrib (Antoniberg). Ob najdišču so rudarji malo za tem zgradili tudi cerkev, ki je posvečena sv. Trojici. Prva rudarska družba, ki jo je ustanovil zgoraj omenjeni vojak, je nekaj časa kopala samorodno živo srebro v smeri proti jugu, ker ga v smeri proti severu ni bilo več najti in so jih pri kopanju v severni smeri nedvomno ovirali tudi vodni izviri, ki jih je hrib poln.

Sploh najbrž v omenjenem predelu, kjer leži po mojem mnenju le stranska veja ali poklina glavne žile, ni bilo pričakovati uspeha pri izkopavanju, kajti kjer je v skrilsti žili mnogo čistega živega srebra, tam je malo rude in v takih predelih se ob sedanji nizki ceni živega srebra ne splača kopati. Moja trditv, da je prvo najdišče, kjer so stari kopali živo srebro, le

Prečni preseki idrijske jame (Hacquet, 1781)

stranska veja rudne žile, se mi zdi utemeljena. Ta kop nima namreč povsem iste vzdolžne smeri, kot sedanja rudna žila, ki kot sem zgoraj omenil, sledi smeri gorovja.

4.

Sredi rudniškega mesta je po modernem okusu zgrajena enonadstropna hiša, v kateri je glavni vstop v jama. V tej stavbi je zbiralnica, ki lahko sprejme kakih 200 mož in v kateri ljudje dobe olje za razsvetljavo in tam tudi opravijo svojo molitev. Ostale sobe v tej stavbi so namenjene za skladišče lojenk in olja, kot tudi za stanovanje merilca olja ali svečarja. Dolg rov (Stollen)*^{e)} skozi katerega delavci vstopajo v jama, se imenuje Antonijev rov (Antoni) in je v prerezu ovalne oblike, tako kakor vsi glavni rovi, ki so v jami stalno odprti. V tem vhodnem rovu ni tirnic, ker se tukaj nič ne izvaža s hunti. Tukajšnje obzidavo v jami so občudovali ne le radovedneži, temveč tudi poznavalci, vendar se je mnogim zdela predraga, nekaterim kratkovidnim celo potratna, ne da bi premislili, ali ima rudnik zaradi zidave res škodo ali ne. Dolgoletne izkušnje so pokazale, da je obzidava zelo koristna, in če bi tudi ne bila, bi jo morali uvesti po sili razmer zaradi pomanjkanja lesa. Na mestih, kjer ni suho, tudi najboljše oporno tramovje ne zdrži dolgo. Če je rov speljan v skrilavcu, kar je najpogostejše, se tramovje večkrat tako napne in raztegne, da najdebelejši opornik zdrži komaj 14 dni. V tem primeru je torej obzidava zelo koristna, saj se kamenje lahko dobi v bližini jame in so cene apna nizke. Obzidava je ob okoliščinah lahko cenejša ali dražja. Če se izvaja v dobrem skrilavcu, ki se lahko koplje, in kadar ne grozi vdor, velja seženj obzidave 14 goldinarjev in najvišji stroški za plače delavcem na mestih, kjer so potrebne posebne opore, nikoli ne znesejo več kot 32 goldinarjev. To je kar se da poceni v primerjavi s suho obzidavo, ki

* Ta beseda kaže, da so slovenski narodi začeli rudariti v istem času, če ne že prej kot nemški, kajti ta naziv se je ohranil pri Nemcih in drugih narodih. »Stolla«, kakor običajno pravimo, pomeni pri nas isto kot prehod ali ustavljanje (Stillstand), pri nekaterih tudi zaklonišče. Pri tem, kar poročam, ne gre le za posebno ljubezen do mojega naroda, temveč za resnico in človek ima pravico, da tako pri enem kot pri drugem narodu predstavi dokaze o njihovi pridnosti. Kako bi bil ogorčen Nemec ali Francoz, če bi si kak drug narod prilaščal dosežke njune pridnosti ali iznajdljivosti, ki izvirajo še iz starih časov. Vsi Nemci, kar jih je rudarjev in poznavalcev te stroke, hvalijo idrijske delavce, da so najbolj spretni v monarhiji in morda tudi v vsej Evropi. Kopač je sposoben za vsako jamsko delo, je spreten tesar in marsikateri tudi zidar, zna opravljati vsa dela zunaj jame, tako v drobilnici in izpiralnici, kakor tudi pri žganju rude ali neposredni proizvodnji živega srebra. Sploh je usposobljen za različna dela, ki se pri takem obratu izvršujejo, medtem ko imajo pri drugih rudnikih za vsako delo posebnega človeka, ki je samo za to delo usposobljen. Ne vem, kje tiči vzrok za to izredno spretnost naših rudarjev. Ali je to sposobnost, ki izhaja iz narodove biti ali zaradi dolgotrajnega rudarjenja v naši deželi. V spisih starih Rimljanov zasledimo podatke o tem, da so v Karniji in Noriku kot bom še v nadaljevanju dokazoval, že takrat kopali rudo in o Ilirih in Grkih je itak znano, da so rudarili davno pred drugimi narodi. Ne zagovarjam pa domneve, da je poimenovanje Karnije ali Karintije, kakor so Rimljani označevali Kranjsko in delno Koroško, nastalo iz dveh besed, namreč Cara in India, češ da zato, ker so z rudarjenjem, ki so se z njim ukvarjali, pridobivali najpotrebnejšo kovino, namreč železo, in so zato tej deželi dali to imenitno ime.

e) Razmišljanje o besedi »Stollen« lahko razumemo le pod pogojem, da je bil Hacquet prepričan o slovenskem izvoru besede.

se tu ne uporablja, ker so se zatrdno prepričali, da bi bil tak zid neprimeren.

5.

Ob jaških za črpanje vode in izvoz materiala so na vsakem polju navozišča (Anschlagorten), ki jih tu imenujejo riglbet (Riegelweiden). Visoka so 3–4 sežnje in prav toliko široka, včasih celo več in so večinoma opažena z lesom. Vendar so tudi ta, z namenom, da se prihrani les, začeli pred 8 leti obzidavati. Sprva so domnevali, da je to smotrno, vendar so kmalu spoznali, da so stene na vseh straneh krhke in so jih spet začeli opažati z lesom. Ko so bili namreč sredi obzidavanja, so ugotovili, da so nastale razpoke od vrha spodnjega do dna višje ležečega navozišča, ki so bile dolge 6 sežnjev. Grozilo je, da se bo vsa zgradba pogreznila, vendar niso opustili tega drznega poskusa in so delo srečno dokončali, tako da bo sedaj zgradba zdržala za vse večne čase. Ko sem bil nekajkrat prisoten pri opaževanju, sem pri tem občudoval delavce, ki jih škripanje in udiranje opornikov ni prav nič plašilo, čeprav tega dela niso bili vajeni in so bili vsak trenutek v nevarnosti, da jih kamenje za večno pokoplje. Na žalostno zgodbo, ki je zapisana v rudniških dnevnikih, so najbrž pozabili, ko je leta 1532 v eni uri 40–50 vdov izgubilo svoje može v jami, ki so se ponesrečili zaradi zasutja v nekem predelu, kjer je bilo več kot 30 slepih jaškov (Gesenk) in odprtih kopov (Orten), vsled česar se ta predel imenuje »mrtvaški kop« (Todtenteufe)^{f)}.

Čeprav se je bila jama v tem predelu tako globoko udrla, rudarskih družabnikov, ki so bili takrat Salzburžani, to ni zadržalo, da ne bi kopanja na tem mestu nadaljevali, kakor je razvidno iz listin zgoraj omenjenega arhiva v Ober-Vellachu. Če si ogledamo še ohranjen obračun o pridobljeni rudi, ki so jo letno izkopali v »mrtvaškem kopu«, lahko po veliki količini sklepamo, da je tu šlo za večji rudni sklad (Erzstock) in ne le za eno žilo. Rudna masa na tem delovišču ni bila trdna in v njej manj klinov jalovine kakor na drugih mestih v jami.

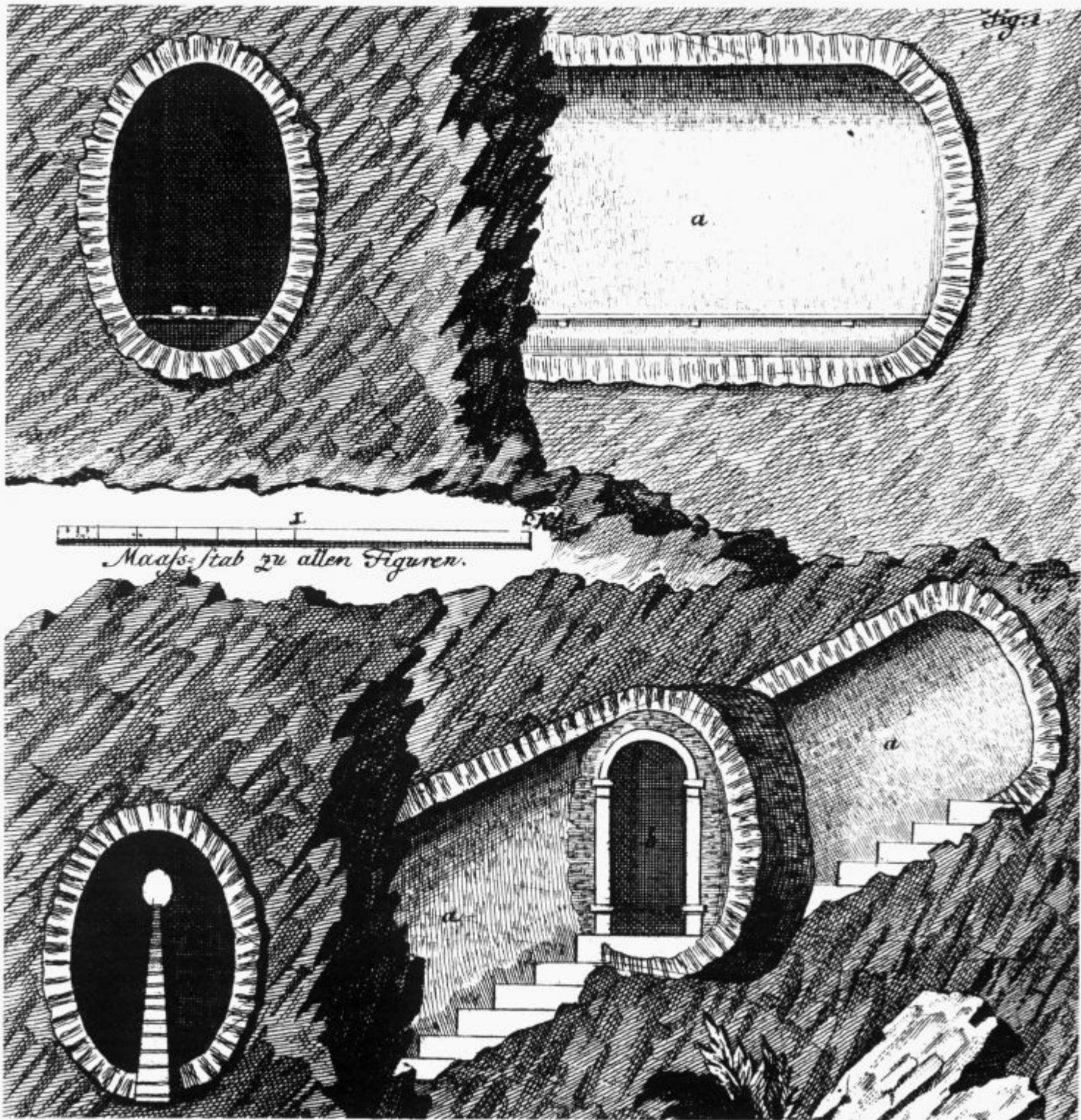
V vsem 16. in naslednjem stoletju so v tem predelu še veliko izkopavali, tako da se sedaj tu najde le še malo rude, vendar se mesto še preiskuje.

6.

Ta kamnina^{g)} se mi zdi med vsemi, ki se najdejo v jami za mineraloge najbolj nenavadna. Nihče je ni opredelil drugače, kot da je sestavljen apnenec, kakor je to razvidno tudi s prostim očesom. Dolgo časa sem hodil po jami in več sto takih

f) Po približnih podatkih, ki jih lahko razberemo iz različnih virov, se nahaja območje »mrtvaški kop« približno na višini današnjega II. obzorja. Natančno prostorsko lego te velike nesreče bo potrebno še določiti.

g) Težave, ki jih je imel Hacquet z opisom in poimenovanjem kamnine, ki je »sestavljena apnenec« in ima videz »prave breccia calcarea«, so šele danes povsem razumljive. Gre za več vrst debelo klastičnih kamnin, ki jih združujemo pod skupnim imenom »konglomerati«. Njihovo razčlenitev, opis, prostorsko lego in nastanek smo uspeli zadovoljivo pojasniti šele leta 1985. Opozoriti velja na Hacquetovo priznanje, da kljub trudu kamnino »ni prav spoznal«, kar kaže na njegovo izjemno kritičnost in resnicoljubnost.

Vzdolžni in prečni prerezi Antonijevega rova in Atemsovega upadnika

komadov sem imel v rokah, ne da bi kamnino prav spoznal. Nikdar bi si ne mislil, da je lahko kamnina, ki ob dodatku kislinske dela mehurčke in ima videz prave breccia calcarea, lahko v resnici kaj drugega kot navaden apnenec. In kljub vsemu v večini primerov to ni več. Po številnih opazovanjih te kamnine sem opazil, da se delajo mehurčki največ na tistih mestih, kjer je v njej cinober. Ko sem potem ta cinober pregledal, sem ugotovil, da ima za matrico (Mutter) dvolomec. Pogosto kaže kamnina tudi nekaj podobnosti z živcem, vendar še ni nasičena s kislino. Večinoma so apnenčasti kosi zlepljeni z nekoliko železasto glino. Čimbolj je kamnina, o kateri govorimo, oddaljena od rudne žile, tembolj je apnenčasta, ker ji manjka žveplena kislina, ki je ni mogla prepeljati.

7.

Vitriolum martis nativum crystallisatum plumosum, album, crystallis erectis striatis semipellucidis. Berl. Beschäft. No. 50.^{h)}

Ta peresasti ali belo kristalizirani lasnati vitrioliⁱ⁾ (Haarvitriol) je identičen s tistim, ki ga Scopoli imenuje Halotrychum. Sestavlja ga samo njemu lastna kislina z nekaj malega železa in lapornate prsti. Kar drugi navajajo, da so v njem našli, je netično in mu ni lastno.

Vlakna ali dolgi zelo fini in prožni kristali, ki ga sestavljajo, so progasti, večinoma enako debeli, dolgi 6 in več col ter vise v starih, še odprtih kopih. Ta vitriol nikoli ne izgubi bele barve in tudi ne privzame vlage iz zraka, kakor druge vrste vitriola. Imam primerek kamnine, na kateri leži tako fin lasnat vitriol, da je po nežnosti in sijaju podoben najlepši svili in se mu niti prepletajo.

Poskusi, ki sem jih napravil z zgoraj omenjenim vitriolom, so mi pokazali, da prvič kislina ne prevzame večjih količin vode za kristalizacijo, drugič, da je v njem zelo malo železovih delcev in tretjič, da malo glinice in lapornate zemlje v njem mnogo pripomoreta h kristalizaciji, dajeta tvorbi čvrstost in preprečujeta, da ne prevzame preveč vode iz zraka. Ni dvoma, da kadar v njem ni železa, lahko z obarjanjem dobimo galunove selenit.ⁱ⁾ Tisto malo glinice v njem namreč tvori drobne galunove kristale, potem ko se je vsa prisotna apnena zemlja nasitila s kislino in se spremenila v selenit. Če bi torej hoteli ta vitriol pravilno označiti, bi ga morali poimenovati z naslednjimi izrazi: *Acidum vitriolicum, pauco ferro et terra margacea saturatum*.

8.

Minera Hydrargyri lapidea solida ponderosa subrubra, argenteo nitore. Berl. Beschäft. No. 17.

Ta težka, rdečkasta, na prelomu srebrno obarvana laporasta živosrebrna ruda ima lepo rjavkastordečo polituro, kakršno

h) V poglavju je opisan za idrijski rudnik značilen, zelo pogost mineral **ep-somit** – $Mg SO_4 \cdot 7H_2O$. Nastopa v obliki dolgih vlaknatih kristalov svilnatega izgleda.

i) Vitriol je ljudski izraz za žvepleno kislino. Tudi ime za galice (sulfati) in soli, ki jih ta tvori s kovinami.

j) Selenit je arhaičen izraz za sadro (gips) – $CaSO_4 \cdot 2H_2O$.

ima vsak trden apnenec. Tako obrušeno rudo se lahko razzi z iglo in se z vtiranjem vnaša zlato ali srebro. Rudarji jo imenujejo, če je primerna za poliranje, jeklenka (Stalierz), ker je zaradi naravne drobne zrnate površine in zaradi barve na prelomu podobna jeklu. Vsebnost te rude je malokdaj manj kot 75 funtov v centu, pri čemer računamo, da ima cent 100 funtov. Iz te rude se dobi s sublimacijo najlepši cinober. Včasih na njeni površini leži grob cinober. Pred nekaj leti so to rudo pogosto kopali, posebno v Jožefovem kopu (Josephi Schlag). Izkopali so v tistih časih tudi kose, ki s tehtali 5 centov in so jih spravili iz jame. S spretnim postopkom se da s kisljinami odstraniti zemljaste delce s prekritega cinobra. Ta ruda ima tudi zvrst, pri kateri najdemo pogosto vloženo živo srebro in kristaliziran cinober. Če ni, kakor običajno, pomešana s skrilavčevo rudnino, je po vsebnosti najbogatejša in ima 80 funtov živega srebra v centu.

9.

Lahko bi omenili še tisto samorodno živo srebro, ki teče iz razpok v jami in ni vezano na kamnine, ter je v »Beschäftigung der Berliner naturforschenden Freunde« opisano na strani 105, to je:

Hydrargyrum nativum fluidum, ex venis fondiranurm Hydriae.

Če se zgodi, da se v jami pojavi znatnejša količina takega živega srebra, ga takoj ujamejo v leseno posodo in potem v skladišču povežejo v usnjato vrečo, ki drži četr do dva funta. Zlatodelni črvi (Goldwürmer) ali alkimisti si zelo žele dobiti tako živo srebro, vendar vedno zahtevajo takega, ki se takoj v jami ujame v zaprte posode, da bi ja ne izgubilo kaj svoje učinkovitosti zaradi dnevne svetlobe. Take ljudi, norce in preroke, ne bi smeli nikoli puščati v človeški družbi na prostosti, temveč bi jih bilo treba zapreti v norišnice, da ne bi mogli delati škode soljudem. Koliko družin je zaradi te kuge že propadlo in koliko neumnih je že ponorelo.^{k)}

10.

Vse rodove, vrste in zvrsti kamnin in rud v idrijski jami, ki so bile doslej opisane, sem zbiral 12 in več let in vsakdo si jih lahko pri meni ogleda ter so tudi znane vsakemu rudniškemu uradniku pri omenjenem rudniku. Moram to zato omeniti, ker bi kdo lahko podvomil v pristnost lepih in nenavadnih primerkov. Dosti je namreč znano, koliko je bilo opisanih nenavadnih kamnin in zelišč, ki v naravi niso nikoli obstajali. Kakor mnogi drugi, tako tudi jaz le malo zaupam raznim Floras ali Indices Fossilium, kjer so rastline in kamnine komaj kaj več kot imenoma navedene in pri tem ni ne kritičnih pripomb, ne upodobitev. V ostalem zagotavljam, da se tako obsežne zbirke primerkov iz tega rudnika nikjer drugod ne najde.^{l)}

k) Hacquet je bil do »alkimistov« oziroma »zlatodelnih črvov«, kot jih slikovito imenuje, neizprosno kritičen. Pri tem naj omenimo, da so v dvajsetih letih 18. stoletja v Evropi še sežigali čarovnice.

l) Usoda Hacquetove idrijske petrografske-mineraloške-rudne zbirke ni povsem jasna. Kaže, da jo je leta 1805 (1803?) za majhen denar prepustil krakovski univerzi (Pilleri, Mušič, 1984).

11.

O izvozu rude itd. na prosto bi le kratko omenil naslednje. Jama ima, kot sem že zgoraj omenil, dva jaška za izstop, izvoz rude in črpanje vode, po katerih se voda s črpalkami, ruda pa z izvornimi napravami spravlja iz jame. Vsak jašek ima svojo izvozno napravo in črpalke, ki sta urejeni skladno s težo, ki jo morata premagovati. Bilo bi odveč podrobneje opisovati tako običajne naprave, kakršne najdemo v vseh večjih rudnikih in so v mnogih rudarskih knjigah opisane in narisane. Toliko bolj to velja, ker so bile idrijske naprave zgrajene še v času, ko so bili ljudje v strojogradnji še precej nevedni in niso dovolj mislili na trenje, ne na druge ovire, tako da še sedaj eno od koles s svojim drogovjem nima iste smeri kot jašek. Tako bi lahko poročal več o pomanjkljivostih kot o odlikah, kar pa je itak vse že znano rudniškimi uradnikom. Če bi hoteli vso zadevo uskladiti s pravili tehnike, bi morali podreti vso še trdno in drago napravo, ki je lahko še nekaj časa uporabna. Kajti dokler je vode v obilju, ni pomembno, če mora naprava zaradi trenja, ki bi se ga dalo odpraviti, premagovati za tretjino več dela. Voda, ki goni kolo za črpalne, izvozne, izpiralne in drobilne naprave, je speljana iz reke Idrijce v dobro zidanem vodnem koritu, ki teče ob hribu. Že pred 30 leti so prišli na misel, da bi pri tako dolgi napravi prihranili les, vendar začetna dela niso bila opravljena z zadostno mero znanja, tako da je hvalevredni načrt zaenkrat propadel, dokler niso pred 12 leti zopet resno prijeli za delo in ga uspešno uresničili. Proga vodnega kanala (Fluterwerk) ali rak (Rinnwerk), kakor ga v Idriji imenujejo, je dolga 1650 sežnjev.

12.

Tako izgleda, kakor da so različni uradi podrejeni različnim gospodarjem. Razumljivo je, da ima lahko nek kolegijski organ pogosto v raznih zadevah različna mnenja, vendar bi morali za koristi deželnega kneza ali države vsi uslužbenci z vsemi močmi in složno prispevati, da se neka zadeva izpopolni in bi pri tem morali povsem opustiti sebične misli in domišljavost. Ferber^{m)} je v svojem opisu tega rudnika omenil, da je drobljenje rude na moker način neprimerno, kakor tudi uporaba aludlov, ki so bili že davno pred objavo njegovega dela predmet kritične obravnave. Če bi proces pridobivanja sam kdaj opazoval, bi moral spoznati, da je njegov predlog, da naj bi rudo v peči med žganjem mešali, nemogoče izpeljati. Nadalje pravi, da je dimna komora preblizu peči, kakor je enako sodil že Jacobi pred 13 leti v nekem pismu, ki mu ga je poslal. Vendar bi se samo s podaljšanjem razdalje ne bi dalo preprečiti vse izgube živega srebra. V komorah naj bi po njegovem mnenju uporabljali mehnična sredstva za hlajenje. Najbolj sprejemljivo od tega, kar Ferber očita obstoječi metodi pridobivanja je to, da se pri žganju ne uporablja zadosten dodatek dobrega apnenca.

Z vsemi temi predlogi bi se marsikaj zboljšalo, če bi jih upoštevali in iz tega se lahko razvidi, kako škodljivo je za monarhijo in znanost, če se neka dejavnost, ki drugemu ne bi nič koristila, ohranja v tajnosti. Kajti razen načina predelave je

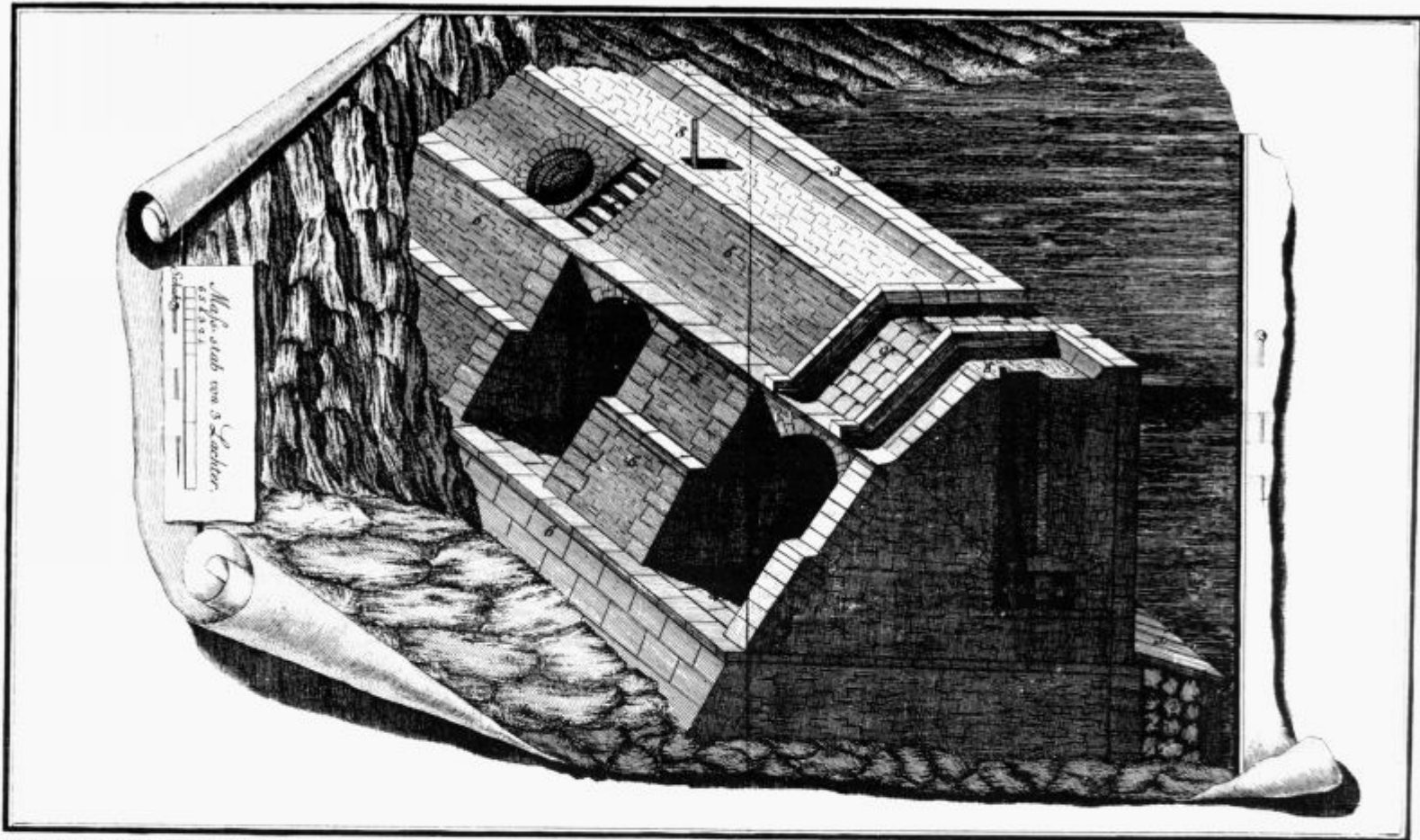
vedno treba imeti na razpolago tudi rudo, ki jo je mogoče predelati. Švedska in druge dežele so razpisale nagrado za tistega, ki bi najbolje opisal delo v železarnah in predlagal potrebne izboljšave. Zelo pogosto sem premišljal o zboljšanju idrijskega načina pridobivanja živega srebra, vendar mi je največ težav delalo vprašanje, kako bi se na najprimernejši način živo srebro kondenziralo, razen tega pa sem naletel tudi na zapreke, ki jih molče preidem, da ne bi osmešil tistih, ki so mi jih povzročali. Prva in najpomembnejša izboljšava, ki bi jo bilo treba izpeljati, je v tem, da se prepreči mešanje dima iz drv z živosrebrnim dimom, ker bi se potem tvorilo manj štupe. V ta namen bi bilo najbolje poskusiti z uporabo dobrega oglja, pri čemer bi morala peč imeti še primerno stransko nakladališče (Füllort). Tudi med rudo bi bilo treba namešati oglje in vzdrževati stalen vlek zraka, bodisi z dodatnimi vetrniki ali pihalnimi mehovi. V ta namen bi se lahko uporabilo vodno kolo, ki bi zadoščalo za vse peči, saj so vse nameščene pod eno streho. S kolesom bi bila povezana naprava (Zigeuner), ki bi stiskala majhne pihalne mehove. Naprava bi morala biti tako urejena, da bi se potem, ko bi se ruda vžgala in bi voda za stiskanje mehov ne bila več potrebna, lahko ta voda speljala na pokrite žlebove in bi jih tako ohlajala. Kako in na kakšen način bi se to dalo izpeljati, bi bilo na tem mestu preobširno razlagati. Morda bi se voda dala speljati tudi v notranjost žlebov, dasi živo srebro, kot smo že omenili, če je zelo razredčeno, voda lahko odplavi. Morda bi se lahko namestili z estrihom prevlečeni globoki zbiralniki za vodo, kje bi odvečna voda iz njih ne odtekala v višini vršine vode, temveč globlje pri stranski odprtini, vendar tako, da bi voda vedno stala višje, kakor ta odprtina itd. Tesnilno snov, ki bi ne prepuščala vode, bi se dalo napraviti iz puculanske zemlje (Puzzulanerde). Ker ima žgalnica v Idriji tako ugodno lego, da ji ne manjka vode, bi se vse to dalo lahko speljati. Kdor se stalno peča s tem procesom, si bo sčasoma zamislil izboljšave, ki si jih kdo drugi ne bi mogel izmisliti. Sam sem bil vedno prepričan, da bi se dalo z majhnimi stroški napraviti marsikatero izboljšavo, ki jih imajo drugi za nemogočo.ⁿ⁾

13.

Med mnogimi odličnimi ureditvami, ki jih ima večkrat omenjeni rudnik, velja omeniti gozdno gospodarstvo. 60 delavcev oskrbuje ves obrat z lesom in ti ljudje tu ne delajo na dnino, temveč na akord. Kot vedno v hribovitih predelih je sekanje težavno tudi tukaj, vendar je brez ozira na to taka ureditev sečnje za deželnega kneza najugodnejša. Podoben način (akord) se je s pridom uporabljajal pri kuhanju oglja, in sicer v nizkih kopah. Za transport lesa po majhni reki Idrijci in potoku

m) Johan Jacob Ferber, 1774; Beschreibung des Quecksilber – Bergwerks in Idria in Mittel – Cräyn.

n) Odlomek je vreden dvakratnega branja, saj je – seveda na svojski način – v marsičem še vedno aktualen. Ustvarjalna inovativnost v našem okolju očitno nikdar ni bila cenjena dejavnost, bitka z birokratsko ozkostjo, neznanjem, sebičnostjo, domišljavostjo in kar je še podobnih lepih človeških vrednot, pa od nekdanj skorajda brezupno početje.

Idrijske klavže (Hacquet, 1781)

Belci so bile na oddaljenih mestih, kjer so glavna sekališča, urejeni vodni jezovi, ki jih kot tudi na Ogrskem in Tirolskem imenujejo klavže (Klausen). Take klavže so v bistvu pregrade, za katerimi se zbira jezero, ki se ga potem lahko izprazni. Pred časom so jih delali iz lesa, da pa bi se tudi tu kaj prihranilo, so jih začeli pred 9 leti graditi iz kamena.

Ta lepa in zelo trpežna zgradba, ki je večinoma sezidana iz kamnitih kvadrov, je visoka 7 in široka zgoraj 22, spodaj okoli 10, v srednjem vzdolžnem prerezu pa meri 6 sežnjev. To zgradbo so začeli graditi v letu 1767 in je bila v 5 letih povsem dograjena. Zdaj so sezidane še ene klavže na potoku Belci, ki pa še zdaleč niso tako mogočne kot prve in tudi ne bodo tako trpežne. Da bi tudi tu dokazali finančno korist, kakor sem to že dokazal pri obzidavi rudniške jame, bom v kratkem navedel stroške za te klavže: za 15.063 čevljev kamnitih kvadrov po 10 krajcarjev za čevelj je bilo porabljeno 2510

goldinarjev 30 krajcarjev, za 242 sežnjev zidarskega kamena in ostale prevozne stroške 536 gld. 20 kr., prevoznina za oboje znaša 662 gld. 22 1/2 kr., za apno in puculansko zemljo 713 gld. 20 1/2 kr., za kovače, tesarje, oglje, železo in les 204 gld., za celotno delo 4134 gld. 10 1/2 kr., za nadzor pri delu 181, torej ne znašajo celotni stroški za to stavbo, ki bo večno stala in s katero je bilo prihranjenih več tisoč drevinskih debel, več kot 8761 gld. Res je, da bi na splošno ne bilo mogoče zgraditi take stavbe, če ne bi sama narava dala odličnih temeljev, namreč trdne skale, na kateri stoji, in tudi drugega materiala ni bilo treba od daleč dovažati. Povsod v okolici se tu koplje zelo trden, čit apnenec, saj imajo vodovja struge že v pragorju. Opazoval sem zgradbo ob njenem nastajanju in nisem opazil pri gradnji nobenih zaprek, razen nekaj studencev, ki izvirajo v temeljih in bi lahko sčasoma povzročali neprijetnosti, vendar so jih tako srečno proč speljali, da sedaj ni sledu o njih.

»Kljukanje na šino«. Bujenje idrijskih rudarjev

Iz fotografske zapuščine dr. Milana Papeža

IVANA LESKOVEC

Namesto uvoda

Pričujoči sestavek je v prirejeni obliki objavljena raziskovalna naloga učencev različnih krožkov cerkljanske osnovne šole. To je že tretja tovrstna raziskava. Leta 1984 so obdelali Zakriž, leta 1987 so zaključili delo na vasi Labinje in se takoj lotili naslednje vasi – to pa so bile Police.

V aprilu 1989 so nam predstavili rezultate dveletnega dela. V knjižnici in avli osnovne šole v Cerknem so postavili etnološko ter likovno-fotografsko razstavo. Hkrati so predvajali tudi 25-minutni videoposnetek o današnji podobi vasi. Razstavo je spremljala lična in bogato opremljena publikacija z naslovom POLICE.

Namen tovrstnih nalog je, da učenci spoznavajo svojo okolico, spoznavajo preteklost in sedanjí način življenja domačinov, njihovo navezanost na zemljo in željo po vsem novem, modernejšem, naprednejšem. Spoznavajo tradicionalno kulturo in njene prežitke in so bogatejši za mnoga majhna, a življenjska spoznanja.

Delo temelji na terenskem raziskovanju, razgovorih, intervjujih, risanju, fotografiranju, obdelavi zbranega gradiva, spoznavanju in uporabi literature ter spoznavanju arhivskega gradiva in muzealij, ki so z določenega območja že shranjeni v muzeju.

Pri raziskovalni nalogi o vasi Police so sodelovali zgodovinski krožek (mentorica Vida Bajt), jezikovni krožek (mentorica Slavica Bric), likovni krožek (mentor Raško Terpin), foto krožek (mentorica Marija Jež) in biološki krožek (mentorice Anica Dovnik, Marta Lužnik in Valerija Peternelj). Pri delu so jim pomagali zunanji sodelavci: etnologinja Ivana Leskovec, Božan Verbič (snemanje in montaža videokasete), Milena Podobnik, Zdenka Verbič, Jože Leban in sodelavci Radia Cerkno. Bilten je izšel ob finančni pomoči tovarne ETA Cerkno. Tekst je za objavo v Ildrijskih razgledih priredila Ivana Leskovec.

Geografska predstavitev

Police so prastara vas. Zavite v tančico napol pozabljenih izročil, nas popeljejo nazaj skozi čas, prijazno nam podajo roko in nam – radovednejšem razkažejo kmečko zgodovino. Starosti se vaščanom ni treba sramovati, kot nekateri od njih včasih razmišljajo. Starost je čedna in poštena, polno naročje darov nosi. Treba jih je pokazati in mladi naj se jih nauče dojemati.

Police najbolje spoznaš, če se peš povzpneš do njih. Zasopel vrh klanca, bolj pošteno sodiš o polju, o cerkvi na samem, o vasi – stisnjeni med poljem in Krnicami, o lipah. Pogled ti drugače, manj motno, nese k sosedom na Ravne in Rodne, na šebreljsko stran, v Daber. Zmehčanih kolen popotnik morda prej razume, da Police niso le plodne njive, bahavo zarisane čez polje, pač pa so tudi Krnice, Kres, Kuk, Degarnik, Prhurnik, Pregrade, Klapce, Krajc, Trtne . . . vse neznanske,

malo rodovitne in ožarjene strmine, ki deloma še zdaj pijejo kmečko kri. Police niso le košček zlatega miru, ki ga je nekdo vsejal med surovosti Kazarske in Dabrčkove grape. Polje ni tukaj predvsem zato, da bi na njem počivalo blagodejnega pogleda žejno oko. Polje je le obljuba, je upanje, je ponujena roka, je v nenehno delo zavit kos kruha. Vaščanom tega ni treba razlagati. O vsem tem govore imena: Za Homčam, Tiepšca, Blek, Doušce, v Riepu, Vrtača, Pričnk, Krvoje, Čišnica, pad Cirku, Jeblena, Pabrižnica, Kamn, Pejn, Hrib, Mlaka, na Drinu . . . Bolj v okras ali pa v opomin so mu s travo poraščene gomile, Marijina cerkev, obpotna kapelica, kozolci. In Homc. Ob Poličnici zidovja štirih vaških mlinov.

Danes vodi do poliških starožitnosti nova cesta. Iz Laharne. Večji del življenja se pretaka po njej. Nekdaj sta nosila v svet le oba voznika v Laharno in čez Klapce v Vrh. Pomagalo jima je več kot deset zanimivih, tudi po prepadnem svetu speljanih steza. Vse to je ostal le čist, tu in tam zbledel spomin na stare čase.

Stavbarstvo

Police, vaški svet na severozahodnem robu Cerkljanske, so tudi v stavbarskem pogledu nekoliko samosvoje. V svoji zgodovini kar močno vezane na Šentviško planoto, so od tam pobirale tudi stavbarske vplive. Z osrednjo cerkljansko dolino ob Cerknici, Zapoški in Oresovki ni videti posebnih stičnih točk. Pripadnost Planoti je bila močna in jo v ostankih starega stavbarstva enako krepko čutimo še danes.

Vas je gručasta, postavljena v nerodovitni svet ob vznožju Poliških Krnic. Osrednja žila (ulica) je pot, ki se potegne s polja. Ob njej stoje hiše, vhodne stene so obrnjene v jedro vasi. Hlevi in ostala poslopja so večidel zadržani, v sadovnjakih. Od vasi je bolj odmaknjenih le nekaj domačij: Mohor, Zakukar, Uhajer, Zaselar.

Gradnja je alpska. Strehe so strme, poslopja dosledno ločena: hiša, hlev, klet, svislí, kozolec. Stavbe tudi pri večjih kmetih niso prebahave. V zidavi najstarejših poslopij čutimo predvsem grobo kamnito gradnjo, močne zidove – posebej o obokanih prostorih (hlevi, veže, kleti). Gradnja je dekorativno skopa, je pa kar se da kmečko trdna in logična. V najlepši okras je sam gradbeni material: slama, kamen, les.

Kritina je bila nekoč dosledno slama. Tudi v tem vidimo močno vez s Šentviško planoto. Spomin na nekdanjo spoštovan streharski poklic je v vasi še precej živ. Slamnato streho imata danes še Mohor in Zakukar, oba sta zapuščena. S slamo kritih hlevov je v vasi še več: Ulčer, Malejnšč, Kmet, Klančerejeva klet.

Posebnost so čelni opaži, ki pogosto zapolnjujejo ves zatrep. Poleg lesenih, so bili često spleteni iz slamnatih šopkov, katerih vrste so se na temeljit in dekorativen način lepo luskasto prekrivale. Take opaže najdemo še na Planoti in ob Ildriji od Stopnika do Mosta. Poliški slamnati opaži preživljajo najbrž

zadnje dni: Klančerjeva klet, Štrovsova klet, Navasarjev hlev . . .

Od starih okrasnih gradbeniških prvin omenimo okroglast Ulčarjev portal, nedvomno najlepši v vasi. Na davno, 1952. leta zapuščeni hiši sta bili tudi dve freski, bolj ohranjeno so strokovno sneli in je danes varno shranjena v idrijskem muzeju.

Seniki po senožetih so bili nujni in v navadi. Večinoma so imeli zidane temelje. Po oddaljenih krajih so mnogi že propadli: Krnice, Lipe, Pregrade, Kal, senožeti nad Kazarsko grapo. V Dolini, na Lisici, v Kompalah pa tudi v Krnicah nekateri še trdno stojijo. Redkejšje so visoke svisli s spodaj urejenim hlevskim prostorom (Krnice).

Zgodovinski pregled

Slikovita vas Police leži na nadmorski višini 547 m na ravnici nad dolino reke Idrijce. Pod vasjo se raztezajo polja, nad njo košenice.

Po grapi vzhodno pod vasjo teče potok Poličnica. Vas je precej oddaljena od večjih središč, kot so Idrija (24 km), Cerkno, Reka (4 km). Do vasi je dokaj težak dostop po stezah, ki so bile do izgradnje ceste edina povezava vasi z dolino in s Šentviškogorsko planoto.

Z izgradnjo ceste iz Laharne leta 1975 je povezava z dolino dosti bolj ugodna. Cesta, ki so jo gradili 7 mesecev, Poličanom veliko pomeni in so nanjo zelo ponosni.

Vodovod so v vasi zgradili leta 1955, leta 1958 so sami vaščani postavili elektrarno na potoku Poličnica. Elektrarna je obratovala do prikjučitve na državno elektriko leta 1975. Sedaj se vaščani pogovarjajo tudi o telefonskih priključkih, ki bi vas še bolj povezali s svetom.

Police so gotovo ena izmed najstarejših cerkljanskih vasi. V pisanih listinah je vas prvič omenjena leta 1275.

Približno na ta čas se navezuje tudi zgodovinski spomin oziroma ljudsko izročilo Poličanov. Ustno izročilo namreč pravi, da so Police vsaj 700 let stara vas; morda je bila v tem času zgrajena tudi Marijina cerkev na robu polja.

V srednjem veku so bile Police (Polica) ena izmed 27 cerkljanskih vasi, ki so pripadale oglejskim patriarhom. Omenjena je že v urbarju čedadške plemiške rodbine Longo iz konca 13. stoletja, kjer je med drugimi kmetijami, ki jih je ta rodbina dobila od oglejskih patriarhov, omenjena tudi kmetija v Policah, ki jo je obdeloval kmet Dominik.

Po tolminskem urbarju iz leta 1377 so Police spadale med največje vasi na Cerkljanskem. Osnovna enota v vsaki vasi je bila kmetija (mansus). Največje cerkljanske vasi so imele okrog 10 kmetij; vas Police pa 11 kmetij (večje so bile le vasi Šebrelje, Novaki in Cerkno).

Vse vasi so pripadale (razen posameznih kmetij v njih) tolminskim grofom, ki so bili vazali (odvisni fevdalci) oglejskim gospodom.

Police so spadale v tisto kategorijo vasi, ki so leta 1377 plačevale gorfu dajatve že povsem v denarju, samo za »pojezdno vino« so plačevali »po starem« v naturalijah. (»Pojezdno vino« je bila dajatev, ki so jo morali v obliki vina plačevati kmetje ob uradnih obhodih funkcionarjev zemljiških gospodov.)

O Policah in njenih prebivalcih piše v svoji knjigi Zgodovina Tolminskega tudi Simon Rutar. Takole je označil Poličane:

»Tudi Poličani pri Šentvidski gori morajo biti od drugode naseljeno ljudstvo, ker imajo od Tolmincev popolnoma različen tipus.

Ljudje jih imenujejo ‚cigane‘ in pripovedujejo, da so se nasečili v Polici potem, ko je bila celo vas kuga pomorila.«

Rutar omenja tolminske urbarje za leto 1591, 1633, 1664, iz katerih je razvidno, da so imeli tolminski gospodje svoja posestva tudi v Policah. Za dokaz, kakšne dohodke je tolminski grof dobil iz Polic, navaja Rutar podatke za leto 1831 in 1837.

Leta 1831 so Police dajale 43 gld. in 19 kr, leta 1837 pa 43 gld. 19 kr in 2 vinarja dajatev. Za desetino (dajatev cerkvi) je vas Police plačevala na začetku 19. stoletja 90 lir.

Upravna razdelitev

V upravnem pogledu se je Tolminsko v zadnji četrtini 19. stoletja delilo na politične okraje, le-ti na županije, ti pa na davkarske ali katastrske občine.

Eden od teh okrajev je bil tudi Cerkljanski okraj, ki se je delil na županije (današnje občine): Cerkno, Šebrelje, Šentviška Gora in Prapetno. Pod šentviškogorsko županijo je spadala tudi katastrska občina Police, ki je obsegala naselji Police in Laharno. Od ustanovitve leta 1825 do danes je ostala nespremenjena in obsega 429 ha, 58 a in 47 m².

Za časa italijanske okupacije so Police do leta 1928 spadale v šentviškogorsko občino. Leta 1928 pa so se občine reorganizirale tako, da so se občine Šentviška Gora, Ponikve in Sv. Lucija združile v občino Sv. Lucija ob Soči.

Po vojni so Police spadale v občino Cerkno, po ukinitvi le-te leta 1958 pa spadajo v občino Idrija. Skupaj z vasi Jagrščje, Reka in Straža tvorijo krajevno skupnost Straža.

Cerkvena ureditev

Po cerkvenih zapisih iz leta 1881 je bilo Tolminsko v cerkvenem pogledu razdeljeno na dekanije, fare in vikarijate. Ena od dekanij je bila dekanija Cerkno, ki je obsegala 3 fare: Cerkno, Bukovo in Šebrelje. Cerkljanska fara pa se je delila na štiri vikarijate: eden od njih je bil vikarijat Police, v katerem je bilo »264 duš«.

Danes spadajo Police pod tolminsko dekanijo, župnik pa prihaja v vas s Šentviške Gore oziroma v zadnjem času iz Šebrelj.

Poliška znamenitost je tudi poznogotska Marijina cerkev, ki ima zvonik ločen od ladje

Šolstvo

Po izjavah domačinov so pod Avstrijo v Policah imeli šolo – vsaj začasno – v prostorih kaplanije oz. vaške mlekarne.

Pod Italijo je bila šola (kot se spominjajo domačini) do 1942. leta.

Partizanske osnovne šole ni bilo. V stavbi kaplanije oziroma šolskem poslopju pa je bila med vojno partijska šola za udeležence iz Baškega okrožja. Ta tečaj je potekal od 16. 2. do 23. 2. 1944. leta.

Police so bile izbrane zato, ker so bile za okupatorja težko dostopne, vaščani pa so nudili vso pomoč in tako so se med vojno v vasi pogostokrat zadrževali partizani. Poleg tega tečaja je v vasi med vojno delovala tudi podoficirska šola, partijska šola za gorenjske tečajnike pa tudi mnoge konference in posvetovanja so bila tu.

Stavba, kjer je bila še med vojno šola, stoji na začetku vasi in se podira – na njej pa blede spominska plošča, ki spominja na pomembne dogodke iz časa NOB v vasi.

Po vojni je v Policah obratovala potovalna šola, ki je bila ukinjena z odlokom ministrstva za prosveto dne 20. 8. 1947. Šola Police se je s tem priključila k osnovni šoli na Reki, po ukinitvi le-te pa so otroci pričeli obiskovati šolo v Cerknem.

Iz tega pregleda je razvidno, da so podobno kot danes tudi nekoč Police predstavljale prehodno območje – v geografskem in kulturnem smislu – med Cerkljansko in Šentviškogorsko planoto.

Danes so Police vezane predvsem na Cerkljansko (prometne zveze, šolstvo, upravna razdelitev), delno pa še vedno na Šentviškogorsko (cerkvena razdelitev).

Ta prehodnost območja je opazna tudi v narečnem govoru:

Znotraj t. i. rovtarske narečne skupine uvrščamo poliški govor v cerkljansko narečje. Prehodni zemljepisni položaj in odmaknjenost vasi se seveda pozna tudi v govoru. Opaziti je vpliv tolminskega narečja, na katerega tudi v dialektološki razvrstitvi to področje meji. Posebnosti so predvsem v glasovnem in besednem sestavu. Omenimo samo nekaj besed, ki jih v večini cerkljanskih vasi ne slišimo: tukl – tolkli, miežl – vozal, wamousat – odrgniti, wap šteh urah – ob štirih, priiuk – priimek, zjutra – zjutraj, zdale – spodaj, štmárje – šmarje, cwek – žebelj, dzgáni – cigani, čeča – dekle, stejhár – strehar, slámnast – slamnati, kou – kol, kišn/kišna – kakšen.

Prebivalstvo

Vas Police so staro naselje tudi v pogledu prebivalstva.

Vaščanov je malo, večina je starejših od 60 let, le trije prebivalci so stari med 18 in 25 let, v osnovno šolo trenutno ne hodi nihče, po vasi tekata le dva Zajčeva otroka – 5-letni Dimitrij in njegova 2-letna sestra Marina.

leto	1880	1900	1931	1948	1961	1971	1979	april 1989
št. preb.	178	153	124	75	64	49	33	28

Le 14 hiš je naseljenih. Vendar kot domačini sami pravijo, to niti ni tako pomembno. Pomembno je, da so prebivalci skoraj sami stari ljudje, manjka pa mladih, njihovih moči in idej.

V zadnjih sto letih sledimo stalnemu upadanju števila prebivalstva. Zlasti je ta padec opazen od popisa prebivalstva leta 1931 do ponovnega popisa 1948. leta. To je predvsem posledica

Učenci 6. razreda Osnovne šole Cerkno pri terenskem delu (1986)

dica izseljevanja prebivalstva, kajti po izjavah domačinov je v NOB padel samo en Poličan.

Odhajanje s podeželja v večje kraje, k novo nastajajoči industriji – to je bila usoda malone vseh naših krajev, tudi Cerknega, v prvem povojnem obdobju.

Že pred tem je bilo v Policah dvakrat zabeleženo opaznejše izseljevanje prebivalcev. Zmeraj pa so bile temu pojavu vzrok težke ekonomske razmere – gospodarske krize. Torej so Poličani odhajali s trebuhom za kruhom. Prvič je bilo to okrog leta 1910 oz. v času pred 1. svetovno vojno. Odhajali so predvsem moški: Klančerjev, Štifnov, Malejnšček, Pirčevi, Bukovčevi.

Zajčeva Marina – najmlajša Poličanka (1986)

Z drugim valom pa sta odšla Matučev Peter in Klančerjev Jakob. Odšla sta v daljno Južno Ameriko. Z njima so bili številni fantje z Vrha (Bukovski Vrh) in Planote.

Tudi iz Polic je bil najbrž še kdo, saj so tu imenovani le tisti, ki se jih danes domačini še spominjajo.

Pirčevo domačijo, ki je bila naprodaj, pa so kmalu po koncu 1. svetovne vojne kupili priseljenci iz Amerike – po rodu sicer Slovenci (iz Nove Oselice), ki so se vrnil v domovino.

Tudi danes prihajajo v vas novi prebivalci – vikendaši. Trije vikendi so tu.

Socialna struktura

Pokazatelj pomembnosti in veljavnosti v vasi in na podeželju nasploh je bilo premoženje, ki se je kazalo v posesti, zlasti obdelovalni zemlji in številu živine v hlevu. Danes pa je to predvsem denar. Zato delitev na večje in manjše kmete zdaj

izgublja na pomenu. Vsi so nekaj srednjega. Po mnenju ljudi so nekaj na boljšem le tisti, ki ob delu na kmetiji hodijo še v službo ali pa dobivajo pokojnino.

V preteklosti, še v času med obema vojnoma, ko je bilo življenje in preživetje ljudi v Policah odvisno res le od obdelovanja zemlje, je bila ta delitev bolj prisotna. Merila za delitev pa obstajajo še dandanes.

Za večjega kmeta je veljal tisti, ki je imel okrog 10 ha zemlje in je redil 7–8 ali celo več glav živine. Imel pa je tudi vprežno živino – vole. Takih je bilo v Policah 5. Navasar, Matuč, Zajc, Damjan in Ulčer.

Peter Božič – Malejnšček

Srednji kmetje so posedovali okrog 5 ha zemlje in redili 3–4 glave živine. Vprežne živine niso imeli. Med take so se šteli: Štifnovi, Klančerjevi, Malejnščevi, Zaselarjevi in Pirčevi.

Bajtarji pa so imeli zelo malo zemlje (1 ha), toliko, da so lahko redili eno kravo. Bajtarji so bili tisti sloj prebivalstva, ki so delali kot dninarji po drugih kmetijah in so si tako prislužili še kaj za v usta. Med te najmanj premožne vaščane so spadali Mihovi, Mahorjevi, Zakarski.

Kmetijstvo

V preteklosti so se Poličani preživljali s kmetijstvom: živinorejo in poljedelstvom.

V večini primerov je tudi danes tako, le da nekateri posamezniki hodijo tudi v službo v tovarne, nekateri starejši pa prejemajo pokojnine.

Gozda, pravega gozda za izkoriščanje – prodajo lesa, Poličani nimajo. Lahko prodajo nekaj drv, ostalo se pa niti ne izplača, saj nimajo žag, da bi hlodovino predelovali, pa tudi odročnost vasi je ovira za večje trgovanje z lesom.

V času, ko ni bilo rednega zaslužka, so si posamezniki iskali priložnostna ali sezonska dela: pozimi so hodili golcat (drvarit) v Romunijo, v času izgradnje železnice po Baški grapi (1906–1908) pa so hodili delat ‚k ajzelponu‘ kot pravijo.

Kljub temu, da je precej hiš v vasi zapuščenih, da je Poličanov zmeraj manj, pa zanemarjene in zapuščene zemlje v Policah nismo videli. Res je, da se senožeti zaraščajo, da pašniki postajajo gozdovi, vendar Poličani so pridni in delovni ljudje. Poliško polje, kjer imajo vsi svoje njive, je obdelano in pokošeno, prav tako tudi rebri za vasjo.

Poliške kmetije sicer preživljajo svoje ljudi, vendar pravega zaslužka ne prinašajo. Od 14 domačij jih 8 danes še obdeluje zemljo. Vsi tudi sodelujejo s kmetijsko zadrugo v Cerknem.

Gojijo po 4–5 glav živine – eno na leto oddajo v zakol, v mlekarno pa oddajajo okrog 1500 litrov mleka.

Najmočnejša kmeta sta Gabrijel Božič – Damjanov, ki redi po 20 in več glav živine in jih 4–5 letno tudi odda v zakol, ter Ferdinand Makuc – Štifnov, ki letno odda mlekarni okrog 13.000 litrov mleka.

Sicer pa gojijo kulture za svojo vsakdanjo porabo: krompir, koruzo, fižol; pšenice nimajo več. Najstarejši vaščani se še spominjajo, da so gojili lan, vendar so to opustili že davno pred drugo svetovno vojno.

Obrt in rokodelstvo

Pravih obrtnikov v vasi ni bilo. Za čas med obema vojnama se spominjajo enega Matučevega žnidarja (krojača), ki je bil tudi vrtnar. Gojil je vrtnice in paradižnik – vse le za lastno porabo in v veliko začudenje domačinov.

Še v času pod Avstrijo je bil pri Rmencu znan ‚tišler‘ (mizar), ki je izdeloval ‚viunke‘ – vetrno napravo za čiščenje žita.

Pri Klančarju je bil ‚buognar‘ (kolar). Vozove in različna kolesa še danes zna delati Štifnov Nanče, bolj za sprostitev in umetniško ustvarjanje je rezbaril Navasarski Andrej, še danes kaj izrezlja in oblikuje iz korenin Malejnšček Peter, s stružnico pa oblikuje lesene vaze, okvirje za slike in drugo Silvester Kacin.

Številni so bili v Policah v preteklosti streharji. Anekdota iz Polic pravi, da so bili med obrtniki najbolj cenjeni prav ti.

Sa bli učas wabartniki: šušтари, tišleri, strejhári, buognari, žnidari. Pa j pa djau an gaspadár to s Polic, de narbel wabrajta strejhárje. Tu pa zatú, ka se škúpa panuca, se striha nardi, se stejle napráj s tiste stáre sláme pa še niki drou pride zraun wat tistih pertiskauk.

Tudi streharji niso bili tisti pravi obrtniki, ki bi jim obrt predstavljala glavni vir zaslužka – osnovo za življenje, ampak, kot že rečeno, bolj rokodelci. Delali so za lastne potrebe ali kvečjemu pomagali sosedom in sovaščanom. Fantje so se naučili prekrivati slamnate strehe brez pravega učenja, s tem ko so pomagali mojstrom pri delu.

Še danes se to znanje kaže kot pomembno, predvsem pa potrebno, saj so se v Policah zaradi odmaknjenosti in nekaterih naravnih danosti ohranile slamnate strehe in opaži.

O pripravi materiala za kritino, orodju in samem postopku izdelave slamnate strehe smo se pogovarjali s Petrom Božičem, Francko in Nandetom Makucem.

Orodje: ploh za šviganje, otepač za krišpanje in grablje za škopanje, ploh, kol, streharsko kladivo, kljuka, meš.

Material: škopa, trta za vezanje, pritiskavke, dve stropnici.

Priprava slame: Požeto žito (pšenica) zvezano v snope čaka na nadaljnjo obdelavo. Najprej ga je potrebno omlatiti. Omlačen snop se imenuje otep.

Najlepšo slamo za streho so dobili, če so žito ošvigali in ne omlatili.

Šviganje: Snop žita se razveže, se ga prime v roke, s klasjem pa se tolče ob debelejšo desko ali posebej za to namenjen stol, ki je prislonjen poševno na tla.

Ko so mlatili strojno z mlatilnicami, so žito, namenjeno za škopo, posebej omlatili. Niso celega snopa porinili skozi stroj, ampak so v boben vtaknili samo klasje in slama je ostala nepoškodovana. Bodisi po šviganju ali takem mlatenju z mlatilnico je nekaj klasja ostalo polnega, samo odtrganega od slame. To je drob. Tega so potem ali omlatili s cepcem ali pa okrišpali.

Krišpanje: S posebnim kolom se otolče preostalo polno klasje.

Iz tako pripravljene slame so potem izdelovali škopnike.

Škopniki: To so veliki snopi lepe gladke slame. En škopnik je tehtal približno 20 kg.

Postopek izdelovanja škopnikov se imenuje škopajne.

Škopajne: Otepe slame se razveže in prečeše skozi posebne grablje. Slamo se češe na obe strani. Tako se očisti vseh primesi: trave, plevela, poškodovane in zlomljene slame.

Drgnenca: Pri česanju skozi grablje med zobmi ostane zlomljena slama, plevel, še nekaj klasja in temu rečejo drgnenca.

Škopa: Slama, ki je povezana v škopnik in pripravljena za delo na strehi, se imenuje škopa.

Izdelovanje slamnate strehe

Pri delu na slamnati strehi sta bila potrebna dva: mojster – strehar in pomočnik – ‚malavar‘.

Najprej se pri strehi naredi rob strehe – perút. To se naredi iz pesti. Pest je majhen snopič slame. Te pesti se naveže gosto ob robu strehe toliko na debelo, kolikor bo debela streha. Potem se začne z delom na spodnjem robu strehe. Škopnik se razveže in slamo raztegne približno 15 cm na debelo (srednje močna streha, ki drži 30–35 let, če ni preveč izpostavljena vetru in dežju). S plohom se poravna spodnji rob slame – se jo ‚uštikne‘.

Ko je bila slama položena po celi dolžini prekrivanja, so jo na ogrodje strehe pritisnili s pritiskavko – okroglo tanjšo lato.

Le-to je mojster s trto skozi slamo privezal na lato. Da je bila slama trdno pritrjena, je pritiskavko učvrstil s pomočjo kola in šele nato povezal.

Ko je končal prvo vrsto, je začel drugo vrsto ali kot pravijo drugo pot. Opravil je še enkrat isti postopek, s plohom je ‚uštiknu‘ slamo od spodaj navzgor, da se je lepo razporedila v stopničke. Nato jo je počesal z zobmi na plohu, pa zopet potolkel, dokler ni bila popolnoma gladka in lepo razporejena.

Streha je bila ponavadi narejena iz pšenične slame, vrh strehe pa se je naredil iz ržene, ker je ta daljša. Rženo slamo so upognili čez vrh strehe in jo na obeh straneh pritrtili s stropnico – močnejšo lato.

S slamo krite strehe in slamnati opaži v zatrepu so tudi v Policah vedno redkejši

Izdelava slamnatih opažev

V Policah še danes vidimo na nekaterih poslopih slamnate opaže. Za naše pojmovanje je to dokaj nenavadno, čeprav so na Planoti precej običajni.

Ljudje pravijo, da so pročelja hiš zavarovali s slamo zato, ker pač lesa oziroma desk ni bilo na razpolago, slame pa je bilo dovolj.

Opaž se najprej obije z latami, in to precej na gosto. Potem pa se iz škope izdelata malo večje pesti in se jih s trto naveže na late.

Pest: To je snopič slame, ki se ga poveže s slamo. Slama od pasu se s posebnim količkom – ‚meš‘ – zatakne nazaj v sam snopič.

Poenostavljen narečni zapis izdelave slamnate strehe pa je takle:

Kaku sa strejhári raunál slámnate strihe

Tu prowe se j magla šunica usját, n perdilat. Ka sma šunica ejnkat wamlatil, sma mogl pa waškúpat. Tú sa le táke welike gráble, pa se j tista snapoje uliklu skus tiste gráble, de se j wos plewieu spráju won s sláme, bel ka j bla čista sláma, tem búlš striha j bla.

Če se j ti striha začiet rounat, i blu pa tku: Se j moglu naštimat terte (bardawitawe tarte) za striha wiezat. Partiskauke sa ble pa táke douge prikle. Kar se j palážla sláma, se j ta prikla-pertiskauka-dí ga na sláma, pa se j pa s tarta zwezálu. Pa j mogu strejhár imit pa plah m pa kou. Kou je rábu, de j tiste terte zwezau, plah i mogu bit pa, de j uštiknu – lpú paglihu striha, de j bla glátka.

Ka se j striha začie raunát, se j mogla ta prej perút nawezát. Perút i bla pa narjena s pesti, tu je táki mičkenni snapčki, lih za na piest. Pa i pa s sláma tistu zwezau, usáka piest pasep. Perút – tistu per strán gar – je deržá ta druga sláma, de ni šla som wakúl, de ni pádla won. Not za tista perút sa se pertiskauke zatekále, de se j patle sláma kie won wezála. Na werh je bla pa posebna sláma, i mogla bit pa eržiena, de j bla bel douga, de j peršla ma nan kraj, ma na te druh, de se j pregnila na werhu.

An strejhár, de mu j adn dabra gar strigu – kot malawár sa djál – je magu dabra raunát, pa ne pa uosn ur al pa desiet, pa ne dvanajst, tut šternajst ur tri dni, de j táka striha nariedu.

Za táka striha tku srejdne mačna narjena bi pa šlu tam wakúl pedeset, šezdeset škúpunkau.

Kaku sa strejhári stál ga na strih

Sta pa mogla bit dwá štrika, dwi werci mačni, perwieszau ga na werhu. Za tiste dwá štrika i bla pa uodernca perwieszana, na usákm kráj uodernce i bi n štek. Tistu i blu pa tku uštimanu, da se j lahka powiśwálu. Zdale se j začielu raunát, pa se j šlu ga won, uselej, ka j nardu na puot, i mogu tista uodernca za na puot pawišat. Tulku, de j peršu na werh. Ka j pa ajnkat

peršu na werh, i blu pa tku uštimanu, de se j lahna ga pa tist uodernc kar ga pa strih spustu, de j je pa wapucau. (Pripovedovala: Francka in Nande Makuc)

Družabno življenje

Podoba nekdanjega družabnega življenja je najbolj jasna za obdobje med obema vojnama. Temu vprašanju v raziskavi nismo posvečali posebne pozornosti, zato le nekaj najbolj splošnih ugotovitev.

Oblike družabnega življenja so bile zelo različne. Med poglavitne oblike pa vsekakor spadajo veselice, ki so jih prirejali ob raznih priložnostih – radi se spominjajo pusta in številnih priložnostnih veselic v predpustnem času.

Priložnost za vaško veselico so bili nekateri cerkveni prazniki – dnevi, ki jih Poličani imenujejo somni. Največji je bil spomladi – ‚velk križ‘ (vnebohod, ki se praznuje 40 dni po veliki noči). Drugi velik praznik je ‚velika štmárje‘ (vnebozvetje), ki se praznuje 15. avgusta. Ta dan je praznik za vse Marijine cerkve. Zadnji pa je 8. septembra ‚mala štmárje‘, ko se praznuje rojstvo Device Marije, ki je hkrati tudi patron poliške cerkve.

Ob teh dneh so v Police prišli kramarji, ponujali in prodajali svojo robo, na polju se ni delalo. Ljudje so praznovali in tako praznujejo tudi danes, le da kramarjev že davno ni več v Police.

Ostali cerkveni prazniki (božič, velika noč) in po vojni državni prazniki (1. maj, 29. november) pa so bolj priložnosti za družinska srečanja in praznovanja.

Veselice in zabave so bile ob porokah v vasi in ob raznih večjih kmečkih delih.

Na priložnostnih veselicah so ponavadi igrali domači godci. Poličani se najraje spominjajo Ulčerjevega Petra, Pirčevega Pavleta in Navasarskega Andreja, ki so igrali na bas, violino in harmoniko.

O največjih praznikih v Policah in praznovanju le-teh nam je Francka Makuc pripovedovala:

»Na welič kriš sma imil skús práznik, medruj sma djál somn, ta glaun práznk u náš wos. N skús sa peršl krámari berš zjutra. Patle wap n deset ur i bla máša, pouhnu ldi i peršlu h máš. Papoudne sa šli pa u gastilna. Sa peršl quotci, sa guodl n plesál, n krígal. Pa j pa peršu še an smišn, ka sa mu djál Tiunšč kaplán. Ji še tist nariedu kišna pridga. Sa ga sprajl ga na kišn stau, de j pridgau deklietam, de tiste, ka nuosje krátke rakáwe, boje use pagublene. Pa se j uliklu tistu won da zjutra. Zjutra sa se ulačil le pa kalinah tuodle nárweč, usi pjani n krígal sa se, tut tukl.

Patl i bi pa še adn na štmárje. Tis i bi pa ma manš. Tut tist dán sa uštimal gastilna, per adn hiš, druga per te druj. Usák i malu, de b bi lip dán.

Ta drug prázkn i bi pa mála štómárje. Pa máša j bla lih kust, sam má mejn ldi je peršlu, ka sa dílal. Plesál sa tut tiste dni. Tu j blu use da vojske, pa vojsk ni blu patle pa neč weč.«

Pomembno vlogo v družabnem življenju vasi so imele tudi kulturne dejavnosti. Tukaj naj omenimo le povojni pevski zbor (moški in ženski), ki ga je vodil Nande Makuc. Veliko vlogo pa je odigralo predvojno prosvetno društvo Jasna Poljana. Zato mu posvečamo posebno poglavje.

Društvo Jasna Poljana

V Policah je bilo po izjavah domačinov pestro kulturno življenje že v času pod Avstrijo.

Marca 1922. leta pa so v vasi ustanovili prosvetno društvo »Izobraževalno društvo Jasna Poljana«. Imelo je namen širiti narodno zavest in slovensko besedo med prebivalci. Bilo je zelo aktivno, priredilo je več dramskih nastopov, prireditve so bile kar v kozolcih ali na skednjih. Društvo je ustanovil učitelj v Policah Metod Mervič, predsedniki društva od nastanka do prepovedi delovanja so bili vaščani: Andrej Kacin, Jožef Matuc, nekaj časa tudi Andrej Makuc.

Ob nastanku društva se je vanj včlanilo kar 46 vaščanov. Sedež je bil v vaškem župnišču.

Društvo je prejemale številne časopise (Edinost, Goriška straža, Slovenski narod, Mladika, Naš čolnič in druge), nabavili so mnogo slovenskih knjig, uredili so društveno čitalnico, prirejali veselice.

20. julija 1926 je v župnišče udarila strela in ob pomoči vseh je vaščanom uspelo rešiti večino društvene imovine, čeprav je bila škoda velika. Društvo je dobilo prostor za delo pri Francu Matucu in je delovalo do 11. septembra 1927, ko so ga italijanske oblasti prepovedale z odlokom, da je delovalo proti državnim zakonom.

Kako hudo je bilo članom ob razpustu društva, s kakšno grenkobo so doživljali hud italijanski pritisk in raznarodovanje, je razvidno iz zaključnih besed tajnika društva Petra Podobnika, ki jih je napisal 18. septembra 1927.

»Namen društva je bil: Gojiti med mladino izobrazbo in omiko, pripraviti jih do lepega obnašanja, pobijati v njih srcih zavist sovraštva eden proti drugemu. Polagati jim na srce besede jezika materinega, spoznavati jim našo lepo domovino, zemljo slovensko . . . In kaj je temu krivo – sloga, ker ni sloge – in mi Slovenci smo zato na prvem mestu. Če bo šlo tako naprej, lahko bodo nam naši potomci oporekali, zakaj ste pravzaprav živeli, ali ni bilo škoda časa, ki ste ga zanemarili in se ne vrne . . . – nikoli več.«

Vendar kljub pritisku okupatorja v ljudeh ni zamrla vera in upanje v svobodo, v boljše čase. Peter Podobnik je zaključil svoje pisanje: »Želim pa vsem skupaj vse najboljše in tudi sam pričakujem boljše bodočnosti.«

Poličani so po ukinitvi društva ostali narodno zavedni, povezovali so se z ljudmi iz drugih vasi, ki so jim prinašali sloven-

ske knjige, abecednike, imeli so zvezo z organizacijo TIGR, ob začetku vojne so se se aktivno vključili v NOB; v partizanske vrste pa je odšlo kar 11 vaščanov.

Iz zapiskov mladih botanikov

Zeliščar Jože Bajt, rojen na Ponikvah, sicer živi v Ljubljani in že štirinajst let zahaja v Police. Pri njem smo dobili nekaj osnovnih navodil, kako nabirati, shranjevati in uporabljati zdravilne rastline.

Zanimalo nas je rastlinstvo, predvsem zdravilne rastline, ki tukaj rastejo, jih ljudje poznajo, nabirajo in uporabljajo.

Že ob prihodu smo opazili strupeni volčjin, ves v cvetju. Posebno strupena je volčja jagoda.

Smreka – iz njenih svetlo zelenih listnih poganjkov lahko pripravljamo čaje ali vitaminske napitke.

Navadni brin – modre jagode za uživanje niso primerne, mladi in posušeni poganjki pa so odlično zdravilo za želodec, obenem čisti kri.

Leska – nabiramo mačice, liste in plodove. Uporablja se kot dodatek k čajem za uravnavanje krvnega obtoka.

Prava kopriva – iz nje lahko pripravimo vitaminsko bogato špinačo.

Regrat – odlična spomladanska solata in tudi pospeševalec izločanja žolča in seča.

Navadna zvezdica (kurja črevca) – primerna za zdravljenje obolelih dihal.

Navadni plešec (divja repica) – zožuje krvne žile, zato ga uporabljamo pri krvavitvah iz nosu.

Navadni natresk (streharica, strešni posilživ, homulica) – včasih je bil pogost na slamnatih strehah kmečkih hiš, ker so ljudje verjeli, da ta rastlina obvaruje hišo pred nevihto in strelo. To rastlino uporabljajo kot zdravilo pri neprijetnih vnetjih ušes.

Navadni pljučnik (ptičje seme, zajčeki) – pogost ob robovih gozdov. Uporabljajo ga kot dodatek čajem proti pljučnim boleznim.

Bodeča neža – uporabna ob vnetjih sečnih organov in želodčne sluznice.

Posebno mesto med zdravilnimi rastlinami imajo: arnika, tavžentroža, prava kamilica, glog, češmin, njivska preslica, melisa, borovnice, črni bezeg.

Na sprehodih po travnikih, pobočjih gričev in obronkih gozdov smo tudi sami spoznavali rastlinstvo poliške planote.

Nabrali smo šopek spomladanske rese, ob prehladu bi si iz nje lahko pripravili čaj prijetnega okusa.

Tudi strupen navadni volčjin je zelo pogost grm, ki smo ga občudovali v cvetenju. Naša pričakovanja, da se bomo srečevali s kalcifilnimi rastlinami (tevje, jetrnik, črni in hostni teloh) so bila potrjena.

V prepadnih stenah nad Idrijco uspevajo ruj, bodeča lobodika, mali jesen, makovec, beli in črni gaber in celo kranjski jeglič. Na travnikih smo našli ženikelj, krvomočnice, petelinčke, morske čebulice; presenetili so nas številni listi kukavičnic, ki seveda cveto šele v poletnem času. Med drevjem in grmičevjem so najpogostejše smreke, bori, bukve, vrbe ive, gabri, jeseni, leske, črni bezeg. V bližini domačij smo prepoznali že jablane, hruške, orehe, slive in vinsko trto.

Zaključek

Vas, ki je stalno živela v neki odmaknjenosti, je ohranila precej tradicionalnih elementov v svoji kulturi, od zunanje podobe do načina življenja.

Predmeti za vsakdanjo rabo, ki danes nimajo več mesta v kuhinji, hiši, hlevu, so našli svoj prostor na podstrešju. Na žalost pa je marsikateri našel pot iz vasi tudi s pomočjo preprodajalcev, ki Police kar pridno obiskujejo.

Vaščani živijo svoje staro življenje ob novih pridobitvah (elektriki, kmetijski mehanizaciji, cesti). Mlajšim je poliški kruh danes preskromen. Bogatejši in laže prislužen je tisti v dolini. Poličani, ki ostajajo zvesti zemlji, pa tožijo, da se mladi selijo v bloke po mestih, njihovi domovi pa so zapuščeni. Zato v vasi radi slišijo otroški smeh. V najmlajših je upanje, kimajo.

Upajmo z njimi.

Prevoz rude po Rakah od Jožefovega jaška do Bašerije

Iz fotografske zapuščine dr. Milana Papeža

SANACIJA FRANJE V DOKUMENTARNI FOTOGRAFIJI

SAMO BEVK

V prihodnji številki, katere izid načrtujemo za drugo polovico leta 1990 in ko bo Partizanska bolnišnica »Franja« že odprta za javnost, bomo sanacijo predstavili v posebnem bloku. Pripravljamo več prispevkov, ki jih bodo napisali strokovnjaki z različnih področij, ki so sodelovali pri obnovi »Franje«.

1 V noči s sobote 7. januarja na nedeljo 8. januarja 1989 se je v sotesko Pasice s pobočja Velikega Njivča vsulo okrog 8000 m³ materiala, ki je zatrpal vse dostope in mostičke ter uničil več avtentičnih objektov Partizanske bolnišnice »Franje«. Foto Danilo Šuligoj, 10. 1. 1989.

2 Pogled na uničeno barako za ranjence s podzemeljskim bunkerjem in prodajni kisok. Foto Samo Bevk, 9. 1. 1989.

1

3 Idrijski alpinisti so ob pomoči gorskih reševalcev iz Ljubljane v štirih dneh evakuirali več kot 700 predmetov. Na fotografiji idrijski alpinist Leo Svetličič. Foto Samo Bevk, 9. 1. 1989.

4 Tako je izgledalo območje kameninskega podora pred sanacijo. Foto dr. Mihael Ribičič.

3

4

5 Sanacijo kameninskega podora je prevzel Geološki zavod iz Ljubljane. Vrtalna garnitura na pobočju Velikega Njivča. Foto Samo Bevk, 11. 4. 1989.

5

6 Pri sanaciji je sodelovala tudi posadka helikopterja JLA iz Zagreba. Foto Samo Bevk, konec marca 1989.

6

7

7 Snemanje miniranja iz varne razdalje. Lepo se vidi posipanje peska. Prvo masovno miniranje je bilo izvedeno 24. 4. 1989 ob 12. uri in 50 minut. Foto Samo Bevk.

8

8 Strokovni pregled območja nekaj ur pred miniranjem. Od leve: Samo Bevk, ravnatelj Mestnega muzeja Idrija; dr. Jože Čar, geolog pri Rudniku živega srebra Idrija; Boris Rajković, nadzornik del iz Ateljeja za projektiranje iz Idrije; dr. Mihael Ribičič, geolog in glavni projektant sanacije iz Geološkega zavoda Ljubljana; Igor Buser, geološki tehnik iz Geološkega zavoda Ljubljana in minerji Geološkega zavoda. Foto: Aleksander Carli, 24.4. 1989.

9

9 Po miniranju je pred vhom v »Franje« ponovno nastal visok stožec. Grozila je poplava, vendar so bili k sreči poplavljeni samo temelji že poškodovanih objektov. Voda je dobila svojo pot skozi prod. Foto Danilo Šuligoj, 25. 4. 1989.

10

10 Buldožerja sta delala neprekinjeno noč in dan. Tako je bila narejena pot za odtok morebitnih visokih voda. Nevarnost poplave je bila odvrnjena. Foto Samo Bevk, 25. 4. 1989.

11

11 Prevoz streliva na Veliki Njivč. Pri sanaciji je sodelovala tudi Letalska enota milice pri RSNZ. Foto Samo Bevk, april 1989.

12

12 Ogljed zadnjega miniranja z varne razdalje. Od leve: Boris Rajkovič, nadzorni iz Ateljeja za projektiranje; Ivica Kavčič, predsednica operativnega odbora za sanacijo »Franje«; Valter Paulič iz Podjetja za urejanje hudournikov, član operativnega odbora; zadaj Tomo Zevnik, Zveza vodnih skupnosti Slovenije; dr. Mihael Ribičič, glavni projektant sanacije iz Geološkega zavoda Ljubljana, član operativnega odbora in dr. Jože Čar iz Rudnika živega srebra, član operativnega odbora za sanacijo. Foto Samo Bevk, 4. 5. 1989.

13 Pri zadnjem miniranju so bile močno poškodovane sicer že po naravni nesreči prizadete barake, v celoti pa je bila nepričakovano uničena baraka za rentgen. Vse morebitne poškodbe po miniranju so bile zavarovane pri Zavarovalnici Triglav. Vsi premični deli so bili predčasno evakuirani. Foto Samo Bevk, 4. 5. 1989.

14 Brežina po končanem miniranju. Celotna brežina se je spirala z vodnim curkom, alpinisti pa so ročno odstranjevali večje labilne bloke. Osnovni cilj miniranja je bil z zmanjšanjem nagiba odlomne ploskve doseči naravno stabilnost pobočja Velikega Njivca. Foto Igor Buser, maj 1989.

15 Na brežini je bilo položenih več kot 4000 m² zaščitnih mrež, ki so bile s posebnimi sidri sidrane v hribino. Dela je izvajalo Podjetje za urejanje hudournikov iz Ljubljane. Sanacija je bila izvedena tako, da bo z leti omogočena ozelenitev območja. Foto Samo Bevk, avgust 1989.

Po končani sanaciji podora smo šele lahko pričeli z obnovo objektov.

13

14

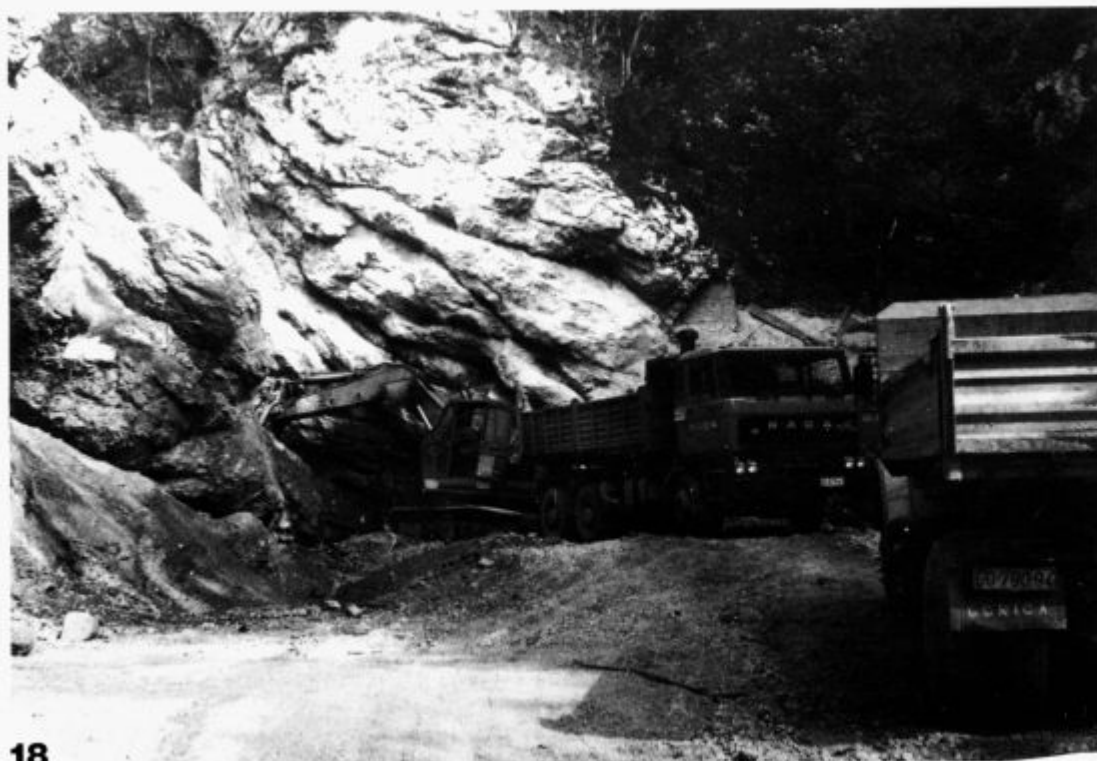
15

16

17

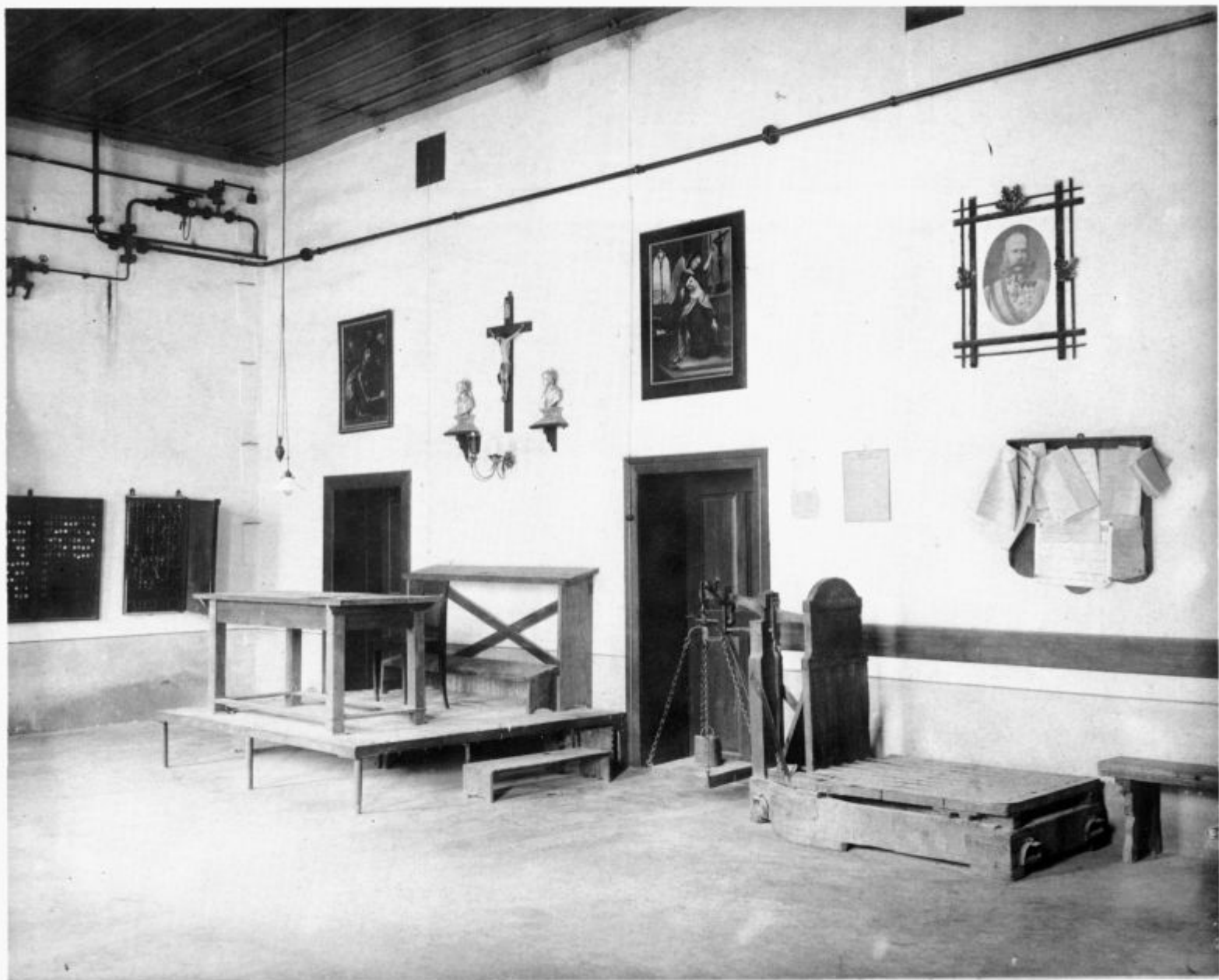

18

16 Vsi objekti so bili obnovljeni že oktobra. Obnovo temeljev, struge potoka in elektroinštalacije so opravili delavci SGP Zidgrad iz Idrije, ekipa Mestnega muzeja Idrija pa je obnovila vse porušene in poškodovane objekte. Foto Samo Bevk, 14. 10. 1989.

17 Delovni posvet pred pričetkom obnove objektov. Z leve proti desni: arh. Franc Vardjan z Restavratorskega centra Republike Slovenije, ki je nadzoroval in vodil obnovo objektov, Jože Gantar, glavni delovodja in mizar ter Slavko Kunc in Roman Obid, ki so skupaj z Marjanom Vidaliem sestavljali gradbeno ekipo Mestnega muzeja Idrija. Foto Samo Bevk, avgust 1989.

18 S kamioni smo na deponijo v Log odpeljali kakih 15.000 m³ materiala. Povodenj konec oktobra pa je odnesla še preostali material, tako da je bila struga potoka Čerinščica očiščena skoraj v celoti. Foto Samo Bevk, 14. 10. 1989.

Prizivnica na Jožefovem jašku
Iz fotografske zapuščine dr. Milana Papeža

Idrija pred prvo svetovno vojno

NONOTOVA IDRİJA

Izlet sredi tridesetih let

Vse, kar bo tu opisano, je sveta resnica, videna ob nastanku skozi otroške oči in zdaj zastrta z meglo starčevske pozabljenosti. Opis ne omenja znamenitih osebnosti in tudi ne pomembnih dogodkov, zanaša se na domnevo, da utegne marsikoga zanimati, kako je sredi tridesetih let idrijski rojak Avgust Vončina peljal svojega vnuka iz Ljubljane v Idrijo. Kot vemo, je bila Idrija tedaj pod Italijo in je tako ta izlet – dandanes nič posebnega – pomenil prehod v drugo državo. Tudi prometne povezave niso bile najbolj ugodne in naš idrijski rojak, moj nono, se je odločil za naslednjo možnost: iz Ljubljane do Logatca z vlakom, naprej pa peš čez Ravnik do Hotederšice in prek državne meje pri Godoviču do Idrije.

Rano mladost je Avgust Vončina preživel doma, obiskal nekaj razredov ljudske šole, v rudniku pa ni zdržal, ampak je šel raje s trebuhom za kruhom. Najprej je bil v Trstu pri financih, potem v Pulju pri železnici na progi do Kanfanara, se vrnil v Trst in delal na progi proti Prvačini. Poročil se je s Karolino Štokelj, doma iz Velikih Žabelj; imela sta šest otrok, od katerih živi le še najmlajša, Mila. Otroci so se spominjali v glavnem samo počitnic v Žabljah, vseh tamkajšnjih stricev in tet, sosedov, njihovih vrtov in brajd. Moja mama, tretja po vrsti med Vončinovimi otroki, je bila noro zaljubljena v Žablje, Idrijo je komajkdaj omenila v svojih pripovedovanjih.

Mogoče se je nono čutil v zvezi s tem zapostavljenega in se je odločil, da bo vsaj vnuka ogrel za Idrijo. Sicer je v Ljubljani, kamor se je bila po prvi svetovni vojni preselila družina Vončina, gojil nekaj idrijske tradicije. Prijatelje je kdaj pa kdaj povabil na žlikrofe, ki jih je z vso zagnanostjo pripravljaval in nič hujšega ni bilo, kot da se je kdo od povabljenec zmotil in to pristno idrijsko jed krstil za »žlinkrofe«. Zelo je bil tudi ponosen na rojaka in daljnega sorodnika, skladatelja Zorka Prelovca. Tu pa se nehajo vse njegove idrijske zveze.

V takih okoliščinah se mu je porodila misel, da me pelje v kraj svojega otroštva. Imel sem dvanajst let in sem bil torej goden za ta izlet. Datum je bil primerno izbran: Idrijo morava doživeti na dan zaščitnika rudarjev, torej 22. junija, ko je Ahac. Bila je še trda tema, ko sva se odpravljala na vlak za Logatec. Nobene podrobnosti se ne zavedam med pešpotjo čez Ravnik, šele malica v Hotederšici se je ohranila v spominu. Tu je bila prva izmed gostiln, ki so nama nudile okrepčilo na dolgi poti v Idrijo. Ob kaj vem kakšnem prigrizku sem dobil malinovec, nono pa si je privoščil prvo četrtinko vina ta dan. Potem sva se podvzivala do Godoviča.

Onkraj obmejnih zapornic naju je sprejel o priходу obveščeni nonotov prijatelj, nekdanji idrijski mestni stražnik Sedej. Ta veseli možak, ki ga je nono dosledno imenoval Sedejčk, se je

močno znojil, zato se je na ograji vsakega našega postajališča sušila njegova srajca, ki si jo je bil sem grede spotoma preoblekel. Snidenje smo seveda proslavili v eni izmed godoviških gostiln. Malico sem zalil z malinovcem, nono in Sedejčk pa sta si privoščila dvojni četrtinki. O nadaljnji poti spet ne vem kaj posebnega povedati, ne o tem, ali se nam je vlekla, ali smo bili na vsem lepem že pri naslednjem in še naslednjem postajališču. Tam nekje v Zali so se nam v gostilni pridružili nonotov bratranec Florijan in še nekateri sorodniki. Strica Florijana ne bom pozabil, ker me je – vsega omotičnega in še izmučenega od poti – naslednje jutro zbudil ob pol štirih. Z njihovega okna se je namreč lepo videlo kolono rudarjev, ko so šli na prvi šiht. Jih vidiš, kako gredo z lučkami v jamo, je pomenljivo povedal stric Florijan. Res so se mi zdeli kot palčki iz pravljice, še zlasti zato, ker sem jih gledal na pol v sanjah.

Glavni dogodek je bila procesija v čast sv. Ahaca. Trlo se je ljudi v prazničnih oblekah, godba je doneče igrala, povsod so bile prižgane sveče in povorka se je svečano premikala po glavni ulici. Rudarji so imeli bleščeče črne obleke, ki so jih v mojih očeh zasenčile le še pisane uniforme visoko raščeni karabinjerjev. Nekam čudno so me pogledali pri Florijanovih, ko sem priznal, da so mi bili karabinjerji najbolj všeč. Dopoldanski zadržani slovesnosti je sledilo razigrano popoldansko veselje v Nebesih, osrednjem idrijskem gostišču. Nič se mi ne zdi, da bi se počutil kot tujec, ki je tu šele dva dni; lepo sem se ujel z vrstniki in novimi znanci, da še pomislil nisem na domotožje ali kaj podobnega.

Ampak, ko je kak dan zatem nono odločil, da bova odšla, sem bil tudi zadovoljen. Nepričakovano je tedaj prišlo do najrazburjivejšega dogodka vsega najinega izleta. Do Logatca se bova peljala s taksijem, je oznanil nono. Nekam skrivnostno je to povedal, kakor pač naredo odrasli, kadar hočejo otrokom nekaj prikriti. Zvedel sem, da nama bo nekdo plačal vožnjo, za povračilo pa bova peljala njegovo prtljago. Zakaj ne gremo skupaj, zakaj sam ne pelje svojih stvari? Taka in podobna vprašanja so se mi motala po glavi. Pravega odgovora nisem našel, le zdelo se mi je, da tiči za vsem skupaj nekaj nenavadnega, prepovedanega, nekakšna nevarnost, v katero sva se z nonotom podala v zameno za udobno vožnjo. Zaradi tega sem bil precej prikrajšan za užitek, ki bi mi ga sicer nudil avtomobil (ne vem, če sem se pred tem že vozil z osebnim avtom). Bil je najbrž fiat, nekakšen prostoren kabriolet, v katerem sva z nonotom sedela na zadnjih sedežih; ob šoferju in zadaj pa sta bila dva velika kovčka in nekaj zavojev, vse last neznanca, saj sva midva imela le manjšo torbo. Kolikor sem mnogo kasneje lahko ugotovil, je bil ta šofer, edini idrijski taksist, skoraj zanesljivo Štefan Pečirer. Z nonotom sta bila posvečena v meni nepojasnjeno zaroto. Le malo sta se pogovarjala, še tisto, kar sta spregovorila, je bila nekakšna tolažba, da se bo vse skupaj navsezadnje srečno izteklo.

Iz tega sem nehote sklepal, da bo na državni meji napočil odločilni trenutek. Zato sem se vse bolj nelagodno počutil, čim

bolj smo se ji bližali, zdaj resnično precej hitreje, kot je trajala najina pot pred nekaj dnevi. Na meji nismo imeli nikakršnih težav. Nono je samozavestno – kar občudoval sem ga pri tem – zatrdil, da imamo v avtu le najine osebne stvari. V Logatcu smo nekje shranili prtljago, se poslovili od šoferja in opravljeno je bilo.

Doma sem moral na dolgo in široko pripovedovati, kaj sem doživel in videl v Idriji. Povratak je še naprej ostal zavit v meglo. Le počasi se mi je razgrinjal ves dogodek. V tistih letih se

je mnogo Primorcev umikalo besnenju fašistov, tako da so bežali v Jugoslavijo. Navadno so to morali storiti na skrivaj, z ilegalnim prehodom meje. Z nonotom sva pač nekemu pomagala, da ni prišel brez vsega v novo življenje. Nikoli nisem zvedel, kdo je bil to. Nekako nisem bil vajen, da bi brskal po skrivnostih, ki so jih skrivali pred menoj. Ko sem se čutil dovolj zrelega, da bi enakopravno, kot odrasel med odraslimi, vendar le skušal zvedeti za neznančevo ime, ki je bil prav gotovo pomembna osebnost, nonota ni bilo več.

FRANC PAVŠIČ

STOPNIK MED I. SVETOVNO VOJNO

Lani je minilo 70 let, od kar se je končala prva svetovna vojna.

Maja 1915. leta je na skrajnem robu slovenskega ozemlja, ob Soči, nastala fronta, ob kateri se je zvrstilo kar 12 nadvse krvavih bitk. Tu je za tuje interese padal cvet slovenske, hrvaške, bosanske in druge avstroogrške mladine. Idrijska in baška dolina sta bili tej fronti neposredno zaledje, kjer so se kopičile zaloge orožja in municije in ogromne količine drugega materiala, potrebnega vojaku na fronti. V tem zaledju so bile številne vojaške službe (pekarije kruha, pralnice, poljske bolnišnice, klavnice živine, mehanične delavnice, orožarne itd.) ter zaledne komande.

Pričujoči poglavji sta iz teksta knjiga »Stopnik in okoliški kraji skozi čas«, ki jo pripravlja kronist Franc Pavšič Zvonko.

Uredništvo

Frontno zaledje

Doline rek Vipave, Bače in Idrijce so leta 1915 postale neposredno zaledje soške fronte in so zato bile sila pomemben dejavnik pri obrambi Avstrije. Tu so bila številna skladišča orožja, streliva in najrazličnejšega materiala, pa še »hrane za topove«, kot so imenovali rezerve žive vojaške sile, ki so se menjavale s tistimi, ki so prihajali sem s fronte na počitek in na zdravljenje ran.

Dolenja Trebuša in Grahovo v Baški grapi sta bila zadnja in prva kolikor toliko varna zaledna vojaška preskrbovalna centra. Med tem in onim krajem je tekla preko Planote žičnična preskrbovalna zveza. V Trebuši je bil odcep te žičnice, ki je čez hrib Prvejk in Skopico ter čez Vrata vodila do Šmona v Lomu. Od tu so razvažali živež in blago s trenom naprej po Banjški planoti. Z železniške postaje na Grahovem je poleg drugega materiala prihajala po žici tudi moka do Trebuše, od tu pa so v obe smeri po isti žičnici pošiljali kruh s trebuških pekarij na fronto. Poleg dveh pekarij je bilo v Dolnji Trebuši,

posebno ob Hotenji, vse polno barak za vojsko. Tu so se prepletale govornice vseh avstroogrskih narodov. Nič čudnega, če je tudi Dolenja Trebuša kdaj postala cilj italijanskih topov s Skalnice. Škode sicer niso naredili velike, padla pa je nedolžna civilna žrtev.

Tudi druge pribrežne ravnice ob Idriji so v tem času služile vojaškim potrebam. V kmečkih poslopjih na Logu so bili nekaj časa nastanjeni ruski ujetniki, ki so popravljali in vzdrževali cesto proti Trebuši. Po tej cesti je neprestano tekel vojni tren. Ko so opravili glavno delo in so odšli drugam, so prihajali sem na počitek vojaki s fronte.

Na naslednji ravnici pod Stružnikom in dalje na Ravan je bilo prav tako vse polno barak za vojsko. Med vsemi najlepša je služila poveljstvu celotnega področja V. armade, ki se je borila na soški fronti. Tu je včasih domoval tudi njen komendant, general Svetozar Borojevič pl. Bojna. Na ravnici med takratnima domačijama »V Potoku« in »Pri Palirju« ter še onkraj današnjega mostu, ki vodi preko Idrijce na šebreljsko cesto, so prav tako stale barake za vojaštvo, sedem pa jih je bilo tudi na Peščinem logu, t. j. na ravnici nad cesto med kmetijo »V Potoku« in gostilno »Pri Palirjevih«. Barake so gradili ruski ujetniki s prepletanjem protja, ki so ga sekali po okoliških hribovih. Ti jetniki so bili izredno slabo hranjeni. Z njimi so avstrijski oficirji nadvse surovo ravnali. Za malenkosti so jih kaznovali s pretepanjem, obešanjem z zvezanimi rokami na hrbtu, natezanjem in podobnimi načini mučenja, tako da se je marsikateri onesvestil.

Na Korenovem travniku je stala velika pralnica in razuševalnica (Wescherei), ob njej pa peč z visokim dimnikom, iz katerega se je kadilo noč in dan. Tu so bile še pekarija, kovačnica in druge delavnice. Poleg barak za vojake so stale še tiste za vprežno živino. Nad cesto, kjer je sedaj njiva in kozolec, je bila dolgo časa deponija topovske in druge municije.

Avstrijska vojska se je zadrževala tudi po drugih stranskih hišah v Stopniku ter po hlevih in kozolcih. V hiši »Pri Palirjevih« je bilo nastanjeno poveljstvo nad celotnim območjem. Domači so se morali vojski umakniti na podstrešje. Oficirji so imeli za razliko od ostalih vojakov boljšo in izdatnejšo hrano in za

njih ni bilo pomanjkanja. Nekaterim častnikom so njihovi ordonanci (purši) redili po hišah celo zajce in kokoši za priboljšek, njihovi vojaki pa so domačinom kradli tudi še kot oreh debel krompir z njiv, da so si nekoliko potešili lakoto.

Onkraj reke, visoko nad kmetijo pri Vojsku na Dobju se je paslo kakih 200 konj, izčrpanih od naporov, da bi ozdravili in si opomogli. Nadnje so se nekega dne z bombami spravili italijanski piloti s svojimi »caproniji«, toda cilja niso zadeli.

Tako kot v Trebušju in Stopniku so začasni vojaški objekti stali tudi na Lazih in vseh ostalih pribrežnih ravninah, vse do Želina in Cerknega. Na Reki je bila poljska bolnišnica, v njeni bližini pa vojaško pokopališče, kjer so pokopavali umrle ranjence. Preko ceste je na Reki stala »šranga«, zapornica, s katero so ustavili promet, kadar se je ta na cesti preveč zgostil in so nastali prometni zamaški. V obe smeri od te zapornice, t. j. proti Rodnam na eni in proti Šebreljam pod cerkvijo sv. Ivana na drugi strani, je bila razpeta žična ovira. Spadala je v sistem tretje obrambne črte, če bi prišlo do ponovnega premika fronte. V tem primeru bi v žične ovire spustili električni tok. V ta sistem obrambe je spadala tudi vrsta strelskih jarkov, ki so jih morali graditi Avstriji nezanesljivi internirani Bosanci. Taka obrambna črta je bila planirana vse od Bukovega, Reke, Šebreljskega in Oblakovega Vrha na Vojsko.

Kolikšnega pomena so bile vse te zaledne enote in službe, kažejo tudi sovražnikova prizadevanja, da bi jih vsaj delno uničili. Ker domet topov ni bil zadosten, da bi dosegel oddaljene cilje, so poskušali z bombardiranjem z zrakoplovov, ki so se v tej vojni šele začeli počasi uveljavljati. Cilje v tesni, kanjonski dolini je bilo seveda v takratnih pogojih letalske tehnike težko zadeti. Čeprav so letala večkrat preletavala dolino, ni znano, da bi bila kdaj zadela kaj pomembnega. Bombe so padale vedno daleč stran od ciljev. Odmetavali so jih na cilje v Šebreljah, v Stopniku pa je ena pristala med hišo in hlevom Pri Blažu v Tilniku. Naredila je veliko jamo, popokale so šipe na hiši in Pri Petru, druge posebne škode pa ni bilo. Naslednja se je razpočila na pobočju onkraj Idrijce, nasproti Korenove hiše. Ena je priletela v Lokovčenovo senožet, nekaj pa so jih bili deležni na Dabru. Njihov let nad glavami ljudi je označeval oster pisk, ki je predvsem otrokom ustavljal kri v žilah, ko so zvedavo opazovali letala in ugotavljali njihov izvor in barve: rdeče so imeli za francoske, bele za italijanske in črne za angleške. Ne le zrakoplovi, tudi protiletalske baterije, ki so streljale po njih iz Šebrelj, Raven in z Gorskega vrha, so bile neučinkovite. Ta zračni direndaj je begal ljudi pri delu na poljih, otroci pa so hitro poiskali varno mesto pod grmovjem. Filip je že vedel, kam se skriti, ko je izpod grmovja videl, kako je bomba kakih 200 m od njega treščila v macesnovo korenino, jo dvignila od tal, katerih se je desetletja krčevito oklepala, in jo zalučala daleč stran. Tudi trebuške objekte so napadali z letali, bombe pa so vrtale le Podutrške strmine.

Viri in literatura:

A. Pagon: Šebrelje skozi stoletja

A. Makuc: Izjava avtorju

F. Leban: Izjava avtorju

J. Jeram: Ob 30-letnici svobode na Cerkljanskem, Idrijski razgledi 1/2 – 1975

I. Pavšič: Izjava avtorju

Tren

Za preskrbo vojakov na srednjem in severnem delu fronte so bile na razpolago le tri prometne žile: cesta od Logatca preko Idrije do Sv. Lucije, ki se ji je pri Želinu pridružila tista od Škofje Loke čez Kladje, železnica Bohinj – Grahovo v Baški grapi in med vojno komaj zgrajena ozka, enosmerna in strma pot čez Vršič. Po teh prometnicah je vso vojno neprestano tekkel tren orožja, municije, živeža in materiala za fronto. Ves ta pratež je na idrijski cesti pogosto spremljalo na tisoče in tisoče vojakov, ki so peš odhajali na fronto.

Ko se je pripravljala 12. ofenziva, napovedana za 24. oktober 1917, je bilo le kakih šest tednov časa za to, da so v popolni tajnosti založili fronto in njeno neposredno zaledje z vsem potrebnim za protitudar. To je zahtevalo ogromne napore ne le od vojakov v strelskih jarkih, ki so na izpostavljenih mestih, posebno v gorah od Bovca do Tolmina, morali prenesti večino tovorov po ozkih, strmih stezah na hrbtih, ampak tudi od železničarjev, voznikov vprežnih voz, nakladalcev in razkladalcev, skladiščnikov, vzdrževalcev cest in drugih. Pri tem je treba še pristaviti, da je bilo v tistih jesenskih dneh izredno slabo vreme z meglo, dežjem, v gorah pa je že naletaval sneg. Mokri, prezebljeni in lačni ter nespočiti vojaki so omagovali pod težo tovorov.

Za ponazoritev, s kako hudimi napori so se ti nesrečni vojaki in njihova poveljstva srečevali pri preskrbi fronte, si oglejmo le nekaj števil: samo za 12. ofenzivo, ki je postala znana kot »čudež pri Kobaridu«, je bilo treba spraviti v jarke ali v njihovo bližino kar 2400 vlakov blaga ali med drugim 4 milijone topniških projektilov, 1300 vagonov gradbenega materiala, 200 vagonov sanitetnega materiala in zdravil, 800 ton streliva, 60.000 konj, klavne živine, živeža itd., 230.000 jeklenih čelad, 238.000 plinskih mask, 150 vagonov telefonske žice itd. Vse to in še mnogo drugega materiala je bilo treba dostaviti v največji tajnosti. Zato so ceste oživele posebno ponoči in v meglenih dnevih, ko ni bilo sovražnega letalstva na nebu. Idrijska cesta je bila tedaj še razmeroma ozka, v spodnjem koncu pa tudi že pod udarom sovražne artilerije. Vse ceste je bilo treba neprestano posipati, popravljati škarpe, sekati ovinke, jih mestoma širiti in to kljub tekočemu prometu. Od železniške postaje Logatec do Spodnje Idrije so zgradili posebno poljsko železnico (Feldbahn), od tam dalje pa so tovari potovali na vozovih in delno s tovornjaki. Idrijska cesta ni bila pomembna le za oskrbo t. i. tolminskega mostičja (ozemlje onkraj Soče pri Sv. Luciji do Mengor, Kozaršč, Doblarja), ampak tudi za preskrbo fronte na Banjski planoti. Za vzdrževanje cest so občasno uporabljali ruske ujetnike, sicer pa so redno

delali na njej tudi domačini iz vasi ob cesti, ki iz kakršnihkoli vzrokov še niso bili vpoklicani v vojsko. Eni kot drugi so ne le posipali cesto in čistili kanale, temveč je bilo treba marsikje razširiti ozko cesto, ob robovih narediti izogibalšča, ali v hrib ali ob Idrijci, zgraditi ali popraviti podporne zidove in škarpe, nakopati gramoz ali pa ga izdelati z razbijanjem kamenja, ker rečni gramoz za posipanje cest ni primeren.

Po idrijski dolini je odkorakalo tudi nekaj divizij nemških vojakov, ki so za 12. odločilno ofenzivo prišle na pomoč avstroogrskim z vzhodne fronte po premirju z Rusijo. Ljudje so z zanimanjem opazovali dolge vrste vojakov v uniformah, ki jih dotlej še niso videli. Nemške enote so bile z živežem bolj založene. Oddelek teh enot se je nekoč ustavil za več dni na Krepaki, predno je nadaljeval pot. Stopniški otroci so si ga zapomnili, ker so jim vojaki odstopali ostanke hrane.

Po razbitju sovražne enote pri Kobaridu se je tudi vse zaledno vojaštvo premaknilo naprej, tja do fronte na reki Piavi globoko v Furlaniji. Stopnik je nenadome opustel. Nekaj časa je še ostalo manjše število vojakov za stražo barakam, potem pa so še ti odšli. Domačini in prebivalci z obeh planot so razdrli prazne barake in odnesli les. Pobrli so vse, kar je bilo koristnega. Medtem so začeli v nasprotni smeri že prihajati italijanski ujetniki, ki so lačni in izmučeni pogosto počivali ob poti. Novembra 1918 je bilo konec morije. Samo na tej fronti je terjala pol milijona italijanskih vojakov in nekaj manj branil-

cev. Njihova velika zasluga je, da so tri leta in pol zadrževali sovražnika, prikovanega na enem mestu. Veliko zaslugo za to je imel posebno general Borojevič, ki ni pristal na umik fronte do Save, kot so hoteli nekateri strateg avstrijskega vrhovnega štaba. S tem je očeval velik del Slovenije pred rušenjem in uničevanjem z vsemi drugimi nesrečami, ki spremljajo vsako vojno.

Na koncu ni vse junaštvo naših vojakov nič zaleglo. Po nesrečni ofenzivi na reki Piavi je bila avstroogrška na kolennih. Uprli so se ji lastni obupani in izmučeni vojaki in prepustili naše ozemlje sovražniku. Ob Soči je ostalo na stotisoče grobov, nemih prič nesmiselne vojne, ki jih je že v naslednjih letih prerasla trava. Nanje so pozabili vsi: njihovi preživeli kamerali kot sovražnik, ki je brezobzirno šel preko njih. Račun med dvema velikima silama so plačali predvsem Primorci. Treba je bilo počakati 25 let, da je napolnil čas maščevanja. Mladi rod, potomec soških junakov, je nasledil svoje očete.

Viri in literatura:

- VI. Gradnik: Krvavo Posočje (str. 223)
- I. Hmelak: Soška fronta (str. 328, 293)
- I. Matičič: Skozi plamene I. svetovne vojne (str. 11)
- A. Makuc: Izjava avtorju
- I. Pavšič: Izjava avtorju
- F. Leban: Izjava avtorju

JANEZ JERAM

GOSTILNE IN TRGOVINE MED OBEMA VOJNAMA

Gostilne, priljubljeno zbirališče moških, bolj v preteklosti, manj danes. Obenem je bila gostilna najbolj prekleta »ustanova« s strani žena. Koliko gorja je bilo v družinah, koliko lačnih in bolnih otrok je bilo zavoljo pijače, ki je stekla v gostilnah. Koliko kmetij je šlo na boben. Koliko sporov in preteпов je nastalo v gostilnah, ki so se končali tudi s smrtnim izidom. Vendar so gostilne prebrodile vse vojne in druge krize, se posodobile in tudi kultivirale. Ostale pa so pri svojem osnovnem opravilu, točenju alkoholnih pijač in premalo pri kulturni postrežbi.

Čeprav je bil čas gospodarske krize, brezposelnosti in propadanja domačij, je bilo v gostilnah potočenega več vina kot ga potočijo danes. Danes se popije več vina doma kot v gostilni. V trgovinah nabavljeno vino je ceneje, v gostilnah pa je všteta tudi usluga. V preteklosti ni bilo tako; pitje vina doma je bila velika potrata, čeprav je bila cenejše. Nihče pa ni pomislil na

potrato, če je pil vino v gostilni. Na podeželskih domačijah so takrat popili veliko hruškovega in jabolčnega mošta. Le dobro stoječi kmet je dninarjem ob košnji in drugih večjih delih postregel z vinom ob malicah.

Gostilne in trgovine so bile v preteklosti bolj uslužne kot so danes. Nastajale so po potrebi kraja, gostilne bolj po potrebi popotnikov »furmanov«, t.j. prevoznikov raznega blaga. Tiste ob cestah so služile prevoznikom na velikih razdaljah. Bile so v glavnem kmečke domačije, navadno ob cesti, ki se je potem dvigala v strmine. Poleg goveje živine je imela taka domačija tudi nekaj parov konj, ki so jih uporabljali za pripravo prevoznikom, do prelazov oziroma vrh klancev. Gostilne so bile tudi vrh klancev, kjer so si prevozniki za kratek čas odpočili. Na velikih razdaljah pa tudi v dolinah. V takih gostilnah so vozniki po potrebi tudi prespali. Gospodar je imel enega ali dva hlapca, ki sta bila poleg drugega dela na uslugo gostom – prevoznikom.

Voznik, ki je bil utrujen od dolge poti, je tem hlapcem prepustil konje, da so jih spravili v hlev, jih nakrmili in napojili. Skrbeti so morali tudi za varstvo tovara. Zgodilo se je, da so hlapci odprli sod in si iz njega natočili vino ter potem sod na-

polnili z vodo. Če so to ugotovili, je gostilna izgubila dober glas, hlapci pa so morali poiskati službo drugje.

Druge gostilne na podeželju so bile t.i. vaške krčme. V teh so se zadrževali predvsem domačini in seveda tudi popotniki. Pogosti gosti so bili odkupovalci živine in lesa ter krošnjariji, ki so ponujali svojo drobnarijo po kmečkih domačijah. Tu so se ustavljali orožniki, pobiralci davkov, sodni in občinski slugi. Če je bila taka gostilna na dobrem glasu, se je v njej ustavil tudi župan ali kak drug mogočnik. Zgodilo se je, da je tak gost dal za pijačo tistim, ki so se takrat nahajali v gostilni. Take gostilne so imele tudi svoje stalne goste; to so bili gospodarji, ki so zanemarjali domačije in jih pogosto spravili na »boben«. V gostilnah ali v bližini so se zadrževali vaški brezdelneži, ki so bili za kozarec vina vedno na razpolago. Čim je tak brezdelnež videl, da je prišel v gostilno tujec, se je takoj »prisljnil«. Poznali so namreč vse razmere v kraju, vedeli so, kdo prodaja živino, les in še marsikaj ali pa se zanima za nakup. Za manjšo vsoto so takega gosta popeljali do domačije in mešetarili. Če je bila kupčija dobra, je bil dober tudi izkupiček. Če je imel od tega korist gostilničar, je takemu mešetarju naklonil kozarec vina.

Kakšne so bile gostilne?

Osnova vsake gostilne je bila klet, kjer so bili sodi vina, mesnina in kruh. Vipavsko vino in briška rebula sta bila med najbolj zaželenimi vini pri nas. Pred prvo svetovno vojno in še nekaj let po tem je bilo tudi žganje pogosto na gostilniški mizi, kasneje tudi vermut. Piva se je pod Italijo zelo malo potočilo, bilo je drago in slabše kvalitete. Prebivalci ob meji so hodili na pivo na jugoslovansko stran, saj so bile ob meji številne gostilne. Žganje oziroma kuhanje žganja po domačijah, je italijanska oblast prepovedala. Poslej je bilo žganje v strogi ilegali; če so finančni organi zasledili kuhanje žganja, je sledila stroga kazen.

V srednjerazrednih gostilnah sta bili navadno dve pivski sobi, večja z dolgimi mizami in klopmi, manjša je bila večkrat rezervirana za zaključene družbe ali boljše goste, sicer pa je bila tudi ta odprta za vse. V večji sobi je bila v kotu kmečka peč, na drugi strani vrat omara za steklenino in tobak, ki ga je prodajala skoraj vsaka gostilna s posebnim dovoljenjem finančne uprave. Na pročelju hiše, kjer so prodajali tobak, je morala biti pritrjena posebna tabla z državnim grbom in napisom, da se tu prodajajo tobačni izdelki in sol.

Vino so prinašali na mizo naravnost izpod pipe pri sodih v kleti, le redkokje so imeli vino v večjih steklenicah bolj pri roki. Posameznik je naročil »firklc« vina in bolj redko pol litra (dva deci niso poznali). Večja družba, ki se je v gostilni zadrževala dalj časa, je naročila »toplac« vina, t.j. dva litra. V taki družbi je bilo običajno nekaj pevcev, ki so med kratkimi premori zelo radi prepevali. Gostilničar in natararica niso imeli prostih dni, delali so od zgodnjega jutra in pozno v noč, dokler so bili gosti. Vhodna vrata pa so morala biti ob uradno

določenem času zaklenjena. Manjše, bolj zakotne gostilne, so bile še bolj skromno opremljene in o kakšni higieni ni bilo govora. V takih gostilnah so se zadrževali »zapufani« gospodarji, drugi pijanci in brezdelneži. Tu se je poleg vina, kljub prepovedi, še vedno točilo žganje, seveda ilegalno.

Vino so gostilničarji nabavljali pri vinogradnikih. V večjih krajih – Idriji in Cerknem so bile tudi vinske kleti, kjer so nabavljali vino manjši gostilničarji, po potrebi pa tudi druge gostilne. Domala vsi gostilničarji so imeli še dodaten vir dohodkov, saj se ponekod niso mogli preživljati samo z gostinstvom. Nekateri so imeli posestva, drugi različne obrti. Gostilne na podeželju so nudile predvsem le pijačo in narezke. Boljše so pripravljale tudi toplo hrano, če je bila za to potreba. V večjih središčih so bile tudi žganjarne, kjer so točili izključno samo žganje, ki je bilo pred prvo svetovno vojno edina žgana pijača, ki so jo dobro poznali. Italijanska oblast je prepovedala kuhati žganje in uveljavila vermut, druge žgane pijače se niso uveljavile. Priljubljene so bile gostilne, kjer je gospodar ali gospodinja prisedla h gostu in se pogovarjala z njim. Moški so radi prihajali v tiste gostilne, kjer so bile brhke natararice. Zaradi tega je marsikatera prišla ob dobro ime; nekatera upravičeno, druge tudi neupravičeno. V času pod Avstrijo država gostilnam ni posvečala potrebne pozornosti – dovolj je bilo, da je bil plačan davek ali dac.

Več pozornosti je gostilnam posvečala italijanska oblast. Slovenske gostilne so bile vedno na »piki«, predvsem s političnega vidika. Tu so se zbirali ljudje, ki so govorili slovensko in jih Italijani niso razumeli, kar je bilo sumljivo. Dovolj je bilo, da so gosti zapeli slovensko pesem in že je bil gostilničar ob dovoljenju za obratovanje gostilne. Zaradi tega je bilo med obema vojnama zaprtih več gostiln. Če so bile v bližini obmejne postojanke in je bil njihov poveljnik uvideven ter v dobrih odnosih z gostilničarjem in ostalim prebivalstvom, je imela gostilna več svobode. Žal je bilo takih malo.

Ko so bila pod Italijo ukinjena vsa kulturna in druga društva, so gostilne ostala edina zbirališča starih in mladih. Tu je še nekaj časa živela slovenska pesem, dokler je niso prepovedali. Pojavili so se napisi: Qui si parla soltanto italiano – Tu se govori samo italijansko. Ljudje so se kljub temu zbirali po gostilnah in govorili slovensko. Ob razpadu Italije so predvsem na Cerkljanskem in tudi ponekod na Idrijskem prenehale poslovati vse gostilne in trgovine. Iztočili so zadnje zaloge vina, prodali živila. Kar niso pokupili domačini, so zaplenili partizani. Nekaj pa so lastniki tudi poskrili. Če so partizani odkrili tako zalogo, je sledila kazen. Sicer pa gostilne in trgovine takrat niso bile več založene, saj je vojna trajala že tri leta.

Koliko je bilo gostiln?

V Idriji je bilo, razumljivo, največ gostiln oziroma gostilniških lokalov. Gostilna »Nebesa« še danes nosi to ime (po drugi svetovni vojni so jo uradno imenovali gostilna »Pod gradom«). V tej zadružni gostilni so se zbirali upokojnenci in kme-

tje, ki so pripeljali les v Idrijo in spravili konje v hlev pri Kovačici. V Nebesih so vsak dan pripravili veliko obrokov hrane, saj so prihajali na malico ali kosilo tudi drugi. Na pustni dan pa je vsak gost dobil kos ocvirkovce brezplačno.

Gostilna pri Šepetavcu – danes Soča, je imela tudi hlev, kjer so prevozniki spravili konje in jih nakrmili, medtem pa sami kosili v tej gostilni.

Mimogrede naj omenim jedila, ki so bila običajna na gostilniški mizi. V prvi vrsti je bil golaž, dalje juha, meso in krompirjeve prikuhe. Nekaj let po prvi vojni je prišla v navado tudi mi-neštra in »pastasciutta«. Premožnejši so v gostilni naročili celo kosilo, tisti s plitvimi žepi pa so si privoščili le juho, kruh pa so večinoma prinesli od doma.

Nekdanja gostilna na Kladju. Foto: Janez Jeram

Pri Didiču je bil hotel, prodajali pa so vino tudi na »debelo«. Hotelski gosti so bili predvsem italijanski oficirji in funkcionarji. Seveda pa so v gostinsko sobo (»Kanon«) prihajali tudi domači gosti, saj je bila Didičeva družina narodno zavedna. Hotel so po vojni nacionalizirali in ga poimenovali »Nanos«.

Preveč bi bilo naštevati značilnosti gostiln, čeprav jih je bilo v Idriji še nekaj znanih. Med njimi gostilna pri Kavčiču, pri Kosu, pri Lipuščku in še nekatere.

Kavarna je bila, kjer je še danes. Gosti so bili predvsem oficirji in druga izbrana družba. Ob sončnih in toplih dneh so postavili mize in stole pred kavarno, kjer so stregli gostom.

Pri Vicu, v današnji Gregorčičevi ulici, je bila žganjarna, kjer so točili predvsem žganje. Gostilna pri Zagodu je bila za Idrijčane že izletniška točka. Tu so prirejali veselice, prav tako

tudi v Podroteji. Gostilna »Doppolavoro« je bila na današnjem trgu M. Tita, kjer so bili gosti predvsem Italijani. Pod Riži je bila Delikatessa. Bar je bil tam, kjer je danes avtobusna postaja; tu sta bili še dve slaščičarni. Manjša kavarna je bila tudi na Starem placu. Poleg naštetih gostiln, jih je bilo še več izven središča. V Šiški Na Brusovšu je bila gostilna in prodaja vina na »debelo«. Prav tako so bile gostilne pri Grudnu, pri Munhu, pri Štepičevki, pri Tončku, pri Marjanci, pri Kobalu, v Peklu, pri Puharju, pri Renkovcu, pri Krhnetu, pri Firbarju pri Žoržu, pri Štekarju. V središču sta bili še gostilni pri Deželu in v Kotu. Mogoče sem izpustil še katero, saj je čas že precej odmaknjen in spomin obledel.

Na Marofu, kjer je danes Dom upokojencev, je bila prava furmanska gostilna. Tu so se ustavljali prevozniki – furmani, ki so vozili vino iz Vipavske doline proti Gorenjski. Večina je tu prenočila in zjutraj nadaljevala pot. Ta gostilna je prenehala s poslovanjem že pred prvo svetovno vojno, ko je pri hiši ostala le ostarela gospodinja in je vse premoženje darovala v dobrodelne namene. Zatem je nastala gostilna pri Mostičarju, ki je vsaj v začetku prevzela del posla prejšnje gostilne.

O gostilnah v Spodnji Idriji imamo nekaj podatkov že iz leta 1779, ko so od bokala vina plačevali davek v višini 1/2 krone, ki je šel v korist sklada za vzdrževanje učiteljev in nabavo učil. To je sicer veljalo le za Spodnjo Idrijo in Idrijo. V okolici je bilo konec 18. stoletja le pet gostiln, ki so plačevale dac.

V Spodnji Idriji je v začetku 19. stoletja Rudnik živega srebra v Idriji iz vinskega sklada kupil hišo od gostilničarja Franceta Kobala; zanj je dal 2.450 gld. in v njej odprl gostilno. Dali so ji poseben zunanji znak. Na pročelje hiše so 1805 leta obesili veliko doprsko podobo cesarja, ki je stala 58 gld.

Med obema vojnoma je bilo v Spodnji Idriji pet gostiln, kavarna in »Doppolavoro«. Vsi gostilničarji so imeli še dodaten zasluzek, saj od same gostilne ni bilo mogoče živeti. Pri Kramarju so strojili kože, kasneje so se bavili tudi s prevozništvom; pri Strelu je bil hlev za konje, kar je bil tudi dodaten zasluzek; pri Hotenjcu je bil čevljar, pri Planincu je bila še trgovina, pri Marku je bil gospodar zaposlen tudi drugod. Lastnik kavarne je imel manjšo lesnopredelovalno obrt. »Doppolavoro« je bil financiran tudi s strani te organizacije. V tej gostilni je bil nastavljen samo natak.

V Cerknem je bilo med obema vojnoma enajst gostinskih lokalov s kavarno, hotelom, žganjarno in »Dopolavoro«. Gostilne niso služile le domačinom, ampak tudi okoličanom, ki so veliko prihajali v Cerkno po raznih opravkih. Gostilne so se v Cerknem napolnile predvsem ob nedeljah in praznikih, ko so iz okoliških vasi prihajali k maši in po drugih opravkih, saj so bile trgovine odprte tudi ob nedeljah in praznikih, vsaj v dopoldanskem času. Toda tudi v tednu niso bile prazne. Pri Jožku-Plečnikarju je bila poleg gostilne še mesnica in klavnica. Gospodar se je namreč ukvarjal tudi s preprodajo živine. Tu so se ustavljali kmetje in trgovci z živino.

Pri Pavletu Obidu je bila gostilna in trgovina. Nekaj let po prvi svetovni vojni je vse to prevzel novi gospodar, Jamšek, ki je gostilno opustil.

V hotelu Porezen so se hranili in tudi prenočevali oficirji, v gostinsko sobo so zahajali tudi drugi gosti – domačini in okoličani.

V gostilni pri Movrču so se zbirali fantje iz okoliških vasi, kjer so se ob nedeljah po maši zadrževali do popoldneva. Gostilno Pri Andrjonu, danes pri Lovcu, so obiskovali domačini in okoličani. V kavarni so bili stalni gosti oficirji in druga elita italijanskega rodu. V »Doppolavoro« – gostilno so zahajali tako gosti italijanskega rodu kot domačini. Pri Bavconu je bila gostilna, kjer so imeli tudi salon in so v njem ob nedeljah igrali

Gostilna pri Božičku-Planincu. Danes Na Vas

klavir. To gostilno so prvo v Cerknem zaprle italijanske oblasti; še naprej pa so tu prodajali vino na debelo. Tudi gostilno pri Maksu Štucinu so Italijani zaprli. Gostilna je bila tudi pri Tinčku na Roji. V Cerknem je bila žganjarna – pri Oglarju. V gostinsko sobo se je bilo treba povzpeti po ozkih in strmih stopnicah. V ta lokal so prihajali možje po prvi maši in pred drugo na »štampelj« – kozarček žganja. Na koru so bili potem možje precej zgovorni. Ko se je enkrat podal na kor tudi župnik, jih je opozoril na glasnost. Drugo nedeljo pa se je o vonjavah in govorjenju na koru neprijetno izrazil s prižnice. Ko so italijanske oblasti prepovedale kuhanje žganja, je še ta gostilna šla po zlu.

V večini gostiln so stregli tudi hrano. Pojedlo se je toliko juh, da so se gosti spraševali, koliko mesa je bilo treba skuhati in kako so ga porabili. Nadomestkov za juho takrat namreč še ni bilo.

V Cerknem je bila še ena gostilna, katere lastnik je bil Italijan. Bila je slabo opremljena, zato so se je tudi izogibali. Ena najstarejših gostiln je bila pri Šavnu, ki je po prvi svetovni vojni šla na boben. Vse je bilo prodano na dražbi.

Na Idrijskem in Cerkljanskem je bilo tudi na podeželju veliko gostiln. Ena bližnjih Cerknemu je bila pri Ivanu v Planini, kasneje tudi pri Luku v Čeplezu, pri Joškovcu v Podplečem, na Kladju in Podkladjem. Zadnja je bila skromna z redkimi gosti, ker je bila tudi v odročnem kraju. Najbolj znana je bila gostilna na Kladju, ki je obstajala že pred prvo svetovno vojno. Tu so bili gosti domačini, prevozniki. Več let je precejšnje število delavcev delalo ceste in utrdbe, tu je bila tudi vojska, zato je bil promet dokaj velik. V času, ko so gradili ceste je bila gostilna tudi na Ravan v Cerkljanskem Vrhu. Majhen promet je bil tudi pri Joškovcu v Podplečem, ker je bila gostilna v odročnem kraju in tudi tik ob državni meji.

Zelo znana in dobro obiskovana je bila gostilna v Logu. Tu so imeli tudi kegljišče, kjer so se zbirali Cerkljani, seveda predvsem ob nedeljah in praznikih.

V Novakih je bila znana gostilna pri Mihi in manjša pri Jošku. Najbolj odročna je bila gostilna pri Tereziji na Robidenskem brdu, vendar je bila zelo znana in tudi z velikim prometom. Tu se je pred prvo svetovno vojno ustavljal župan in vsakokrat plačal nekaj litrov vina za domačine. Med obema vojnoma so se tu ob nedeljah predvsem v poletnih mesecih zbirali mladi in stari. Še dolgo potem, ko je bila prepovedana slovenska pesem, so tukaj peli slovensko. Gostilna je bila tudi na Poljanah. Druge vasi pod Poreznom, Labinje, Poče, Trebenče in Gorje, so bile brez gostiln. Gostilna je bila na Vrh Križa, dve v Ravnah in Pod gozdom v Orehku. V vasi Kojca je bil »Doppolavoro«. Na Bukovem je bila gostilna pri Ravnanu, svojo gostilno so imeli tudi v Zakojci.

Zelo znana je bila gostilna pri Škorniku na Reki, kjer so se ustavljali furmani in šoferji. V Šebreljah so bile nekaj časa tri gostilne, v Jagrščah ena. Ob glavni cesti Cerkno-Idrija so bile tri gostilne: na Želinu, pri Maruškovcu in na Travniku. Dve sta bili v Otaležu in ena v Plužnjah. V Kanomlji sta bili dve gostilni že pred prvo vojno. Med obema vojnoma pa jih je nastalo še več: v Gorenji Kanomlji sta bili dve, v Srednji štiri, v Spodnji ena. Nekaj let pred zadnjo vojno je v Sp. Kanomlji nastala še ena gostilna, ena pa je bila na Razpotju. »Doppolavoro« je bil nekaj časa pri Močniku in po tem pri Logovcu. V gostilno na Lužniku so zlasti ob nedeljah množično zahajali Spodnjeidrižani.

V Ledinah je bila ena zasebna gostilna in »Doppolavoro«, prav tako v Govejku zasebna gostilna in »Doppolavoro«, še ena gostilna je bila na Gornjem Vrsniku. Na Ledinskem Razpotju sta bili pred prvo svetovno vojno dve gostilni, med obema vojnoma le ena. Ena gostilna je bila na Gorah in dve na Kovačevem Rovtu, po ena pa v Doleh, na Veharšah in v Zavrtrcu.

Na Vojskem sta bili dve gostilni, ena s prenočišči, po ena v Mrzli Rupi, na Kočevš in na Brinovš. Tudi v Idrijskih Krnicah sta bili nekaj časa dve gostilni.

V Črnem Vrhu in okolici je bilo že pred prvo svetovno vojno več gostiln, po prvi svetovni vojni so se še razmnožile. Najbolj znana je bila gostilna pri Pagonu, ki je izvirala še iz prejšnjega stoletja. Po prvi vojni je propadla. Zasegla jo je banka, od te jo je kupil Pagon iz Godoviča in jo izročil sinu Cirilu. Gostilna je dobro poslovala, dokler Ciril in žena nista ostarela. V Pagonovi gostilni so se zadrževali tržaški turisti, predvsem Slovenci pa tudi Italijani.

Tudi gostilni pri Metki in Hladniku v Črnem Vrhu sta stari čez sto let. Gostilne so bile še v Trebčah – pri Zajcu in Trčku, pri Bizarju v Zadlogu, v Lomeh je bila gostilna pri Kočarju, dve gostilni sta bili nad Črnim Vrhom. Dve sta bili v Idrijskem Logu – pri Tončku in Andrječku – Mikužu. Zadnje so pogosto obiskovali Idriječani. V Godoviču so bile štiri gostilne in »Doppelavoro«, potem ena še v Zali in ena v Beli, pri Šinkovcu.

Prepovedanih gostiln na območju današnje občine Idrija je bilo dvakrat več, kot jih je danes. Ko so gradili ceste in utrdbe, je bilo še več gostiln, ki so poslovale »čez ulico«, vendar so bile ukinjene, ko so odšli delavci.

Danes nekateri želijo ustvariti nekdanji ambient v gostilnah. Vendar take družabnosti kot je bila nekoč, ni več mogoče obnoviti. Tudi gostilne gredo svojo pot sodobnosti.

Trgovine

Če je bila gostilna domena moških, je bila trgovina stvar žensk. Če je šel moški nabavljat v trgovino živila in druge gospodinjske potrebščine, je bil pri drugih moških ali »copata« ali skopuh, ki ni zaupal denarja ženi gospodinji. Seveda je bilo to drugače, če je bila trgovina oddaljena.

Poleg trgovin v mestu so bile tudi na podeželju skoraj v vsakem kraju, sicer majhne, z vsakdanjimi potrebščinami. Izbira je bila skromna, saj so bile tudi potrebe na podeželju skromne. Podeželani so kupovali le stvari, ki jih niso doma pridelali, t.j. sladkor, olje, sol, petrolej za razsvetljavo, tobak, itd.

Navadno je tak trgovec začel trgovati v svoji hiši, kjer je za lokal namenil eno sobo. Na zalogi je imel vse od šivank, sukanca, glavnikov – tudi tistih za uši, pipe za kadilce in še vrsto drobnih stvari. Mnogo takih trgovčičev se je povzpelo v vrh trgovske dejavnosti. Ko si je finančno nekoliko opomogel, je marsikateri odprl tudi gostilno. Seveda je bilo tudi obratno – da je gostilničar odprl trgovino. Nekateri od teh so imeli tudi mesnice in pekarnice.

Poglejmo nekoliko v takratno podeželsko trgovino. Ob eni steni je bila polica z več predali, kjer so bili razstavljeni predmeti. Večina je imela tudi pult ali vsaj strežno mizo. Poleg police so bili razobešeni še drugi predmeti; furmanski bič, razne vrvi, verige itd. Polica je imela v spodnjem delu pregrade z moko, sol, sladkor, riž, testenine in drugo, ker je trgovina dobivala ta živila v velikih vrečah, 50 – 100 kg. V kotu za vrati je bil manjši sod olja, večji za petrolej in zraven tudi »šmir« – kolomaz. Tekstilnega blaga v podeželskih trgovinah skorajda ni bilo, razen nekaj parov nogavic in žepnih robcev.

Nekoliko drugačne in tudi večje so bile trgovine v središčih. Le-te so bile tudi bolj opremljene. To so bile trgovine z mešanim blagom in specializirane trgovine. Toda tudi v mestih, oziroma središčih, so bile manjše trgovine z raznovrstno drobnarijo. Trgovine so bile ali v zasebnih rokah ali pa združne-konsumne. Delavske in uradniške družine so nabavljale živila na knjižice in potem ob koncu meseca plačale dolg.

Največ trgovin je bilo v Idriji, potem v Cerknem, sledi Spodnja Idrija, kjer je bilo pet trgovin, tri zasebne in dve združni. V Cerknem je bilo osem trgovin, tudi z elektromaterialom.

Na podeželju je bilo že pred prvo svetovno vojno nekaj trgovin, več pa so jih odprli v času med obema vojnama. Trgovci niso bili navdušeni nad podeželskimi trgovinami, ki so jim odjedale zaslužek, vendar je italijanska oblast podpirala to dejavnost. Potrebe podeželja so bile večje kot v preteklosti. Pred prvo svetovno vojno in še nekaj let potem je poslovala še ena vrsta »trgovin«. Po podeželskih krajih so hodili krošnjariji, ki so nosili vso trgovsko robo v nahrbtnem košu. Med temi je bilo veliko Režijanov in seveda tudi nekaj drugih. Prodajali so drobnarije, ki so jih ljudje vsakodnevno potrebovali. Nekateri so prodajali tudi bel kruh, da je z njim mati razveselila svoje otroke. Na podeželje so prihajale tudi ženske s Vipavske doline in Brd, ki so ponujale češnje in še nekatere druge sadeže. Vse so nosile v velikih jerbasih, na glavah. Večina popotnih trgovcev je odkupovala jajca, kokoši, maslo in tudi ženske lase. Vse to so nosili prodajat v Trst, pot so opravili večinoma peš. Še nekaj let po vojni so ženske s podeželja nosile kmečke pridelke v koših v Idrijo in svoje blago prodajale po hišah.

V preteklosti so veliko živil, ki jih danes kupujemo v trgovinah, pridelali sami, zato je bil promet veliko manjši, kot je danes. V trgovinah pa so bili bolj ustrežljivi kot danes. Gospodar – trgovec je z večjo uslužnostjo, ki jo je seveda zahteval tudi od svojih prodajalcev, lahko povečal promet. Po zadnji vojni pa je trgovina stopila v novo fazo poslovanja. Trgovine so podružbili in zasebno trgovstvo je propadlo.

PROGRAM PRIREDITEV OB 500-LETNICI IDRIJE V LETU 1990

21. decembra 1988 – XI. obzorje rudniške jame Delo v Idriji

Uvodna prireditev v jubilejno leto 1990. Predstavitev fotomonografije dr. Rafaela Podobnika »Osojna Primorska«

25. januar 1990 – v Filmskem gledališču v Idriji

Predpremiera TV filma o zgodovini rudnika in Idrije »Sijaj v temi«

9. februar 1990 v Cerknem

Predstavitev monografije Viktorja Prezlja »Moje Ravne«

31. marca 1990 v Gimnaziji Jurija Vege v Idriji

Republiško tekmovanje srednješolcev iz matematike

18.–19. maja 1990 v prostorih Soškega gozdnega gospodarstva v Idriji

Srečanje slovenskih geologov in posvet o perspektivi rudarske geologije v Sloveniji ter otvoritev spominske plošče Marku Vincencu Lipoldu

29. maja–1. junija 1990 na Bledu in v Idriji

7. jugoslovanski simpozij o jamskem izkopavanju »Rudarstvo včeraj, danes, jutri«

1.–3. junija 1990 v Idrijski Bell

Srečanje notranjskih in primorskih jamarjev

10. junij 1990 v Novakih

Otvoritev obnovljene Partizanske bolnišnice »Franje«

22. junija 1990 v Filmskem gledališču v Idriji

Predstavitev poštних znamk posvečenih 500-letnici Rudnika živega srebra in Idrije

30. junija–2. julija 1990 v Idriji

Proslava 325-letnice rudarske godbe na pihala iz Idrije

Julija in avgusta 1990 v Galeriji Idrija

Čipkarska razstava učenk Čipkarske šole iz Idrije

8. julija 1990 v Doleh

Meddruštveno srečanje Društev upokojencev iz Idrije, Cerknega in Žirov

22. julija 1990

Tradicionalni kolesarski maraton »Franja«

28. julija 1990 v Muzeju Cerino

Razstava danskega fotografa Djuniorja Svanea

19. avgusta 1990 na glavnem trgu v Idriji

Proslava 100-letnice Gasilskega društva Idrija

26. avgusta 1990 na starem placu v Idriji

Tradicionalni čipkarski festival s poudarkom na 500-letnici Idrije

1.–2. septembra 1990 na starem placu v Idriji

Jugoslovansko tekmovanje alpinistov v prostem plezanju

6. septembra 1990 v Galeriji Idrija

Razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana »500 let Idrije v arhivskih dokumentih«

7. septembra 1990 v Športnem centru v Idriji

Centralna proslava ob 500-letnici Idrije. Slovenska filharmonija izvede kantato skladatelja Alda Kumra »Na Merkurjevi struni«

16. septembra 1990 v Zakojci

Proslava 100-letnice rojstva pisatelja Franceta Bevka in otvoritev prenovljene domačije v Zakojci

Septembra 1990 – Mestna knjižnica in čitalnica Idrija

Predstavitev romana pisatelja dr. Jožeta Felca o Idriji v prvi polovici 20. stoletja »Duša imena«

Septembra 1990

Otvoritev učne poti v osrčje idrijskih gozdov

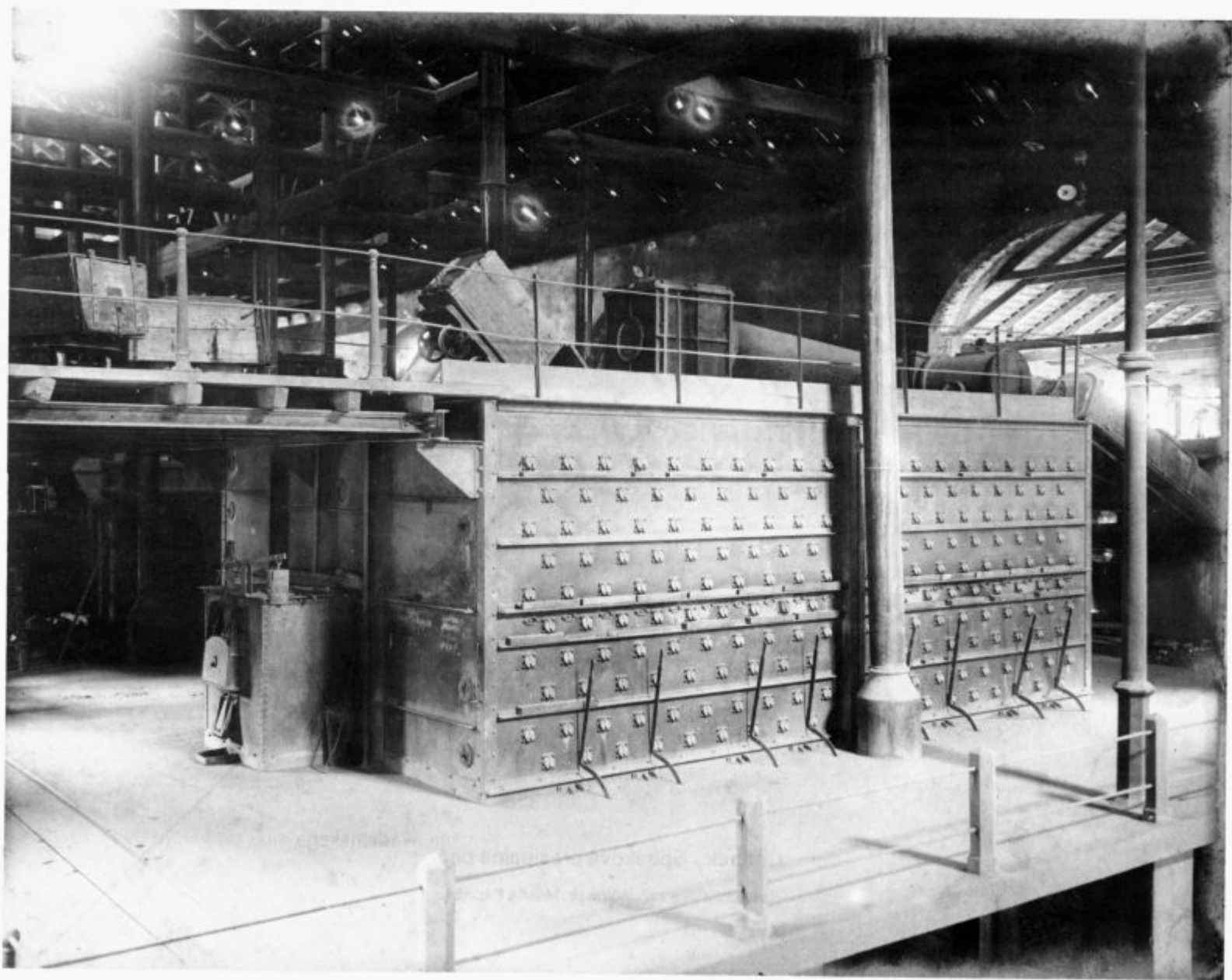
Oktobra 1990 v Galeriji Idrija

Slikarska razstava akademskega slikarja Rudija Skočirja

Oktobra 1990

Jesenski kviz v organizaciji Rdečega križa iz Idrije »Zgodovina zdravstva in krvodajalstvo v Idriji«

Na seznamu so le glavne prireditve oz. tiste, ki so jih številni organizatorji že pripravili in prijavili odboru za obeleževanje 500-letnice rudnika živega srebra in mesta Idrije.

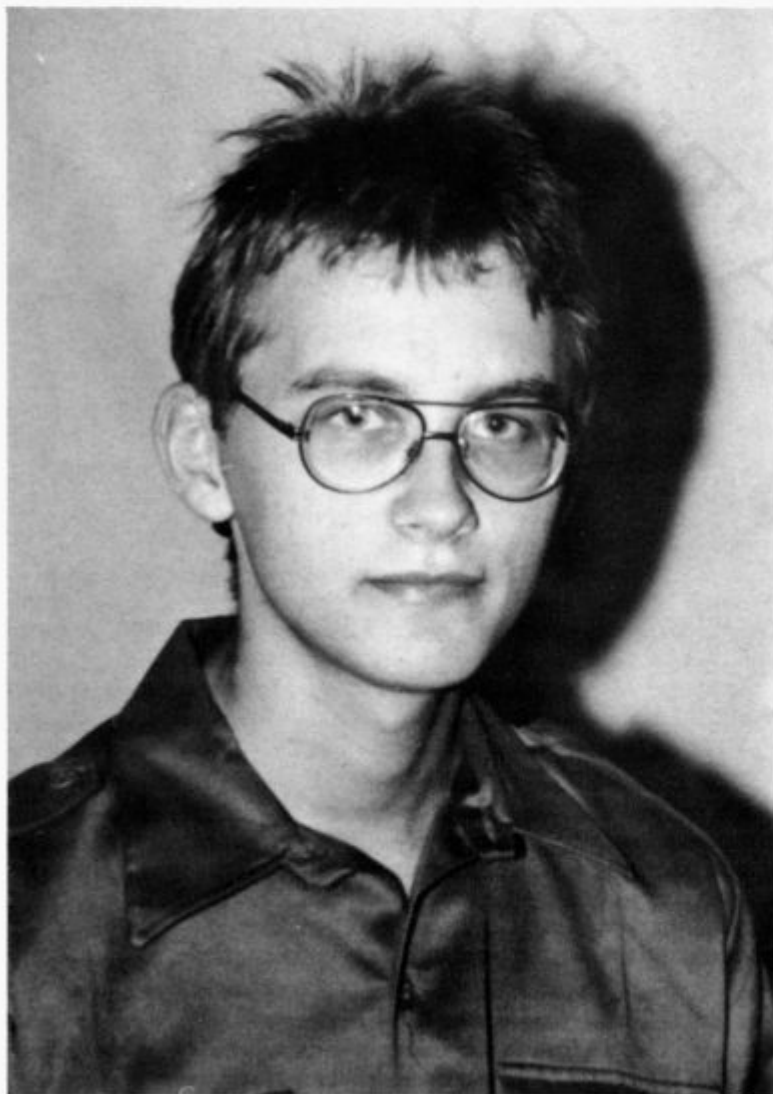

Čermak – Špirekova presipalna peč

Iz fotografske zapuščine dr. Milana Papeža

LITERATURA

FRANKO VIHTELIČ

Rojen sem 19. marca 1967 v Ljubljani. Živim v Idriji. Srednjo šolo sem končal v Škofji Loki, vojsko in najmočnejši potres preživel v Kninu, prvi letnik fakultete obiskoval v Ljubljani. Iz teh treh obdobj so pesmi in moja najnovejša fotografija (Knin, september 1987).

O sebi? Vztrajen hodec in še vedno prepričan, da iskanja imajo konec.

meta (ali stihija neke ljubezni)

*niso me prežemale velike misli
vsaj ne takrat
a ti si z odprto dušo sprejemala vsako
mojo besedo
sesala si iz mojega keliha
napolnila se z mojo strastjo
kot da bi ne imela drugih opravkov
sva nabivala tisto strastno vpitje
kot da ne bi imela pod jezikom kape
in na glavi šlema
kot da tvoj izvir večno traja
kot da je moj kanarček otrpnil
v ruski zimi
kot da so škorci prekrili najino
posteljo s črnim perjem
kot tedaj ko se je čas prelomil
v neko drugo skrajnost*

kirka

*sledi ki jih puščaš
v puščavah peščenih
mrhovinarji s katerimi se družiš
požrešno odpiraš krvave gobce
sanjski dnevi nalivov in groma
peneči valovi ki se razlivaš v njih
zemlja ki ti sili v nosnici
zvonki glas rezgetanja kobil
kaos izza zaves
sestreljen v morske globine
v strah
malik na stene pribit
iz vene*

*v soboto še veš kirka
v soboto se kuzle kotijo*

ko bom tulil kot volk

*ko bom skočil daleč
prek vseh teh glav
in bo ura polnoč
bodo solze tiho spolzele
čez moj obraz*

*ko bom tulil kot volk
omahnil utrujen
položil glavo v tvoje tople roke
ko bom z nasmehom na licu
brezskrbno zaspal*

robi p.

*misli so doma
cigarete daš v en žep
vzameš nekaj denarja
poljubiš mamo
očetu daš roko kar tako
robi ne bo čakal
pri ančki bova
spila dolgčas
potem greva naokrog
v ponedeljek bo profesor
tolkel po katedru
nastopa te bo strah
pa boš vseeno srečen
ker imaš najboljšega prjatla*

asistentka

*zatrla si me helena
z dvema besedama in
pogledom ki je govoril
o višjih ciljih
bolelo je potem pa
pozabi sem si rekel
in naročil še en pir*

jebo mu pas mater

*dušmani so ti bratje
sam si en velik kunde
liter vina bo vse tvoje zadovoljstvo
morda še špinel
potem pa
kurba prekleta zakolneš
in pljuneš oni pa pravjo
frane, kva te spet matra?*

lovec (stanetu dolancu)

*če si kot nisi
in drugi niso kot so
potem pa je kot je
potem vzameš puško
ustreliš zajca
ki je kot je
in moliš za njegovo dušo*

mladoporočenec

*ko boš boga prehiteval
odpočenjal
uklel sina ali hčer
v njenem nabreklem trebuhu
ko boš prag
tisočletja prestopil
ko boš krvopivec
hlatal po njeni dojki
zvok spočel
zatajeval*

trudni koraki

*potekel bo zadnji rok
za vpis v nesmrtno
žal pa mi ne sme biti
ker bo korak ravno tako
strumen in dolg*

*zvečer se bom spet dobil
s prijatelji
zmešali bomo karte
in jih razdelili
potem se bom utrujen
odpravil v nebo*

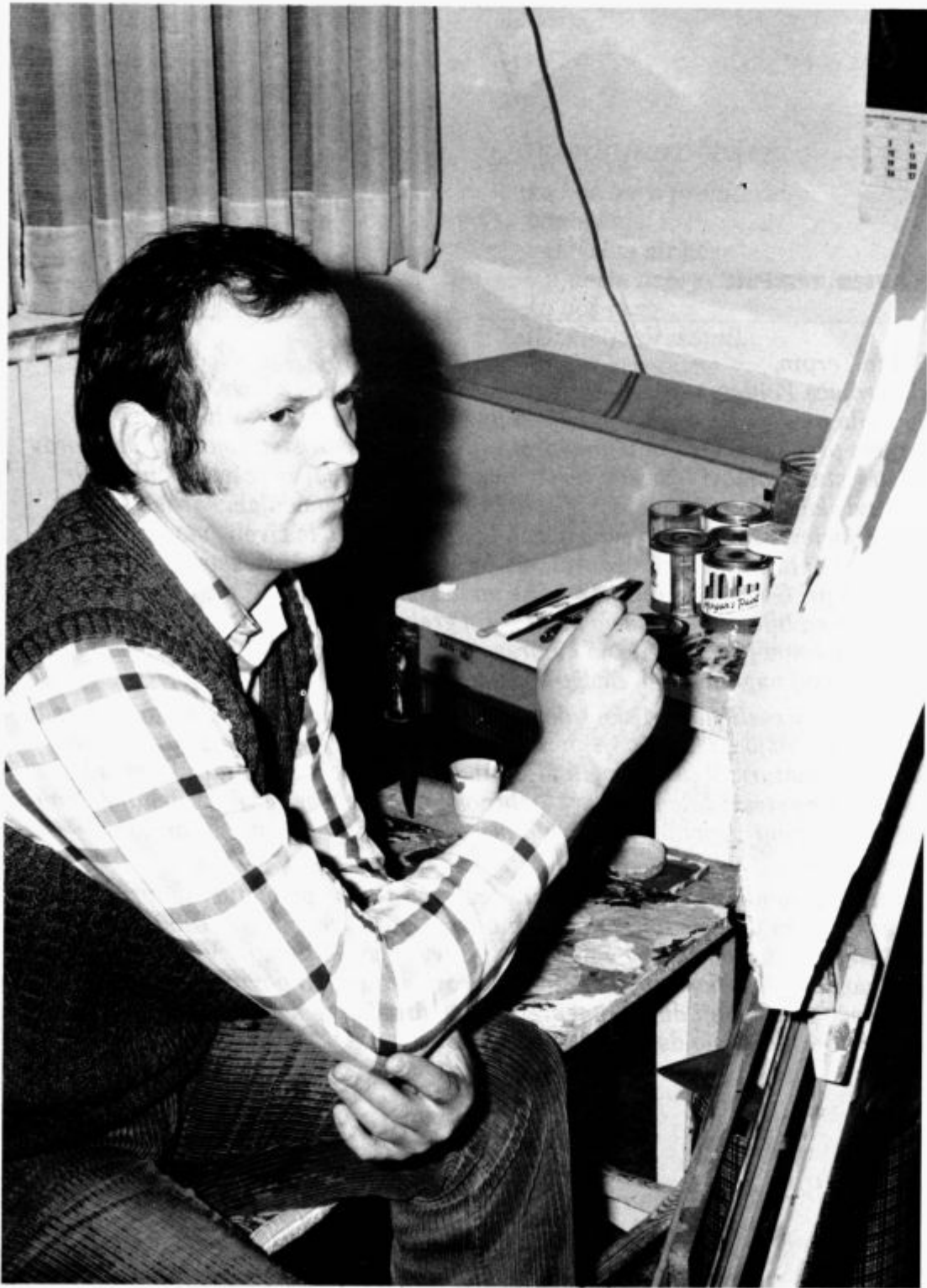
RAFKO TERPIN

Rafko Terpin, sin krojača Poldeta (Ciglarja!) in gospodinje Pepce Kos z Luže. Mati me je spravila na svet 10. septembra 1944 leta pri Hacetu v Gasi, v hiši, ki se je v svojem prejšnjem življenju imenovala »Švicarija«. Otroštvo smo predihali prav blizu v stari Lojkovi hiši in v varstvu sv. Antona. Tedaj že rešetasta hiša, ob vselitvi skoraj brez šip, je v svojih zadnjih sto letih zamenjala kar nekaj gospodarjev. Mi – žnidarjevi – nismo bili gospodarji, le živeli smo z njo. Ko so mi razni dobrotniki dopovedovali, da je ne le za gasarskega smrkavca največji greh, če pri Golitu šipo ubije, smo se mi nesrečniki preselili prav tja. Šipe v izložbah so bile največje, sem uvidel – in greh bi bil skoraj izvirni. Vsemu bogaboječemu je šola prilezla na prag, Gasa se je odmaknila. K sreči smo ljudje več ali manj nagnjeni k premagovanju težav.

Hodil sem v različne idrijske šole: osnovno (ljudska mi je ušla), nižjo gimnazijo, osemletko, višjo gimnazijo in gimnazijo Jurija Vege, kjer me je prizanesljivo počakala matura. V neblestečih dijaških časih sem obilno študiral, čemu je na svetu toliko stvari zelenih. Stare zlahtnosti in nove tegobe. Vse zeleno! Zeleno kipenje, zeleno čemenje. Vendar mi je v tistih časih življenje že zorelo v dokončnost.

Da niso le pomladi zelene ni nič novega, zato sem se po maturi spoprijel z Akademijo za likovno umetnost v Ljubljani. Z njo sem opravil 1969 leta. Hkrati ali še nekoliko prej sem se vpisal še na Rovtarsko akademijo. V njenem naročju sem postal tako rekoč večni študent. Darovi, s katerimi povirje zelenega venomer streže moji duši, so neprecenljivo dragi in nenehno pritekajo. Upam, da mi bo v njej dano delati in bivati do konca.

sept. 1989

GOBARJI KOT GOBARJI

Goba gobasta!

Goba ni le gobasta, je tudi čudna in predvsem nevredna stvar. Izrodek matere narave. Pomota. Razen vode in zraku ni v njej skoraj ničesar. Od same mokrote se drži pokonci. Vedno je žejna. V kakšen kislem vremenu se je nacedi do vrha in čez. Obupno slab zgled.

Tako prazna je, da jo včasih človek še sredi mize težko opazi. Še težje jo je najti kuhano v loncu. Če ne uporabiš cedila, ti zlahka uteče v odtok. Njen vonj in okus sta navadno zanemarljiva. Nasitnost tudi. Sit si od tistega, kar poješ poleg gob. Goba le z nekakšno težo pritisne v želodec. Nič posebnega nima v sebi, a se je vendar ne smeš nažokati. Za otročad ni primerna, starci se je otepajo. Resne primerjave s prašičevim kremenatlcem ali celo ta debelim flamom iz župe ne prenese.

Res pa njena oblika in njen način bivanja burita človekovo domišljijo. V tem smislu so gobe komaj zemska bitja: neverjetna, čudovita, do bolečine skrivnostna. Videti jo, najti jo, izslediti jo, je danes mnogim gobarjem precej več kot pa napokati se z njeno manjvredno (bomo rekli) telesnostjo. Gobarji smo bolj materialisti.

Na negobarsko vprašanje:
rečemo:

KI SI IH DUBU?
NA UNI STRAN! ali
TAM ČIS! ali
U MEJ! ali

Na vprašanje:
rečemo:

PA WANEJ!
A SA ŽI!
BUH WI! ali
BEJŠ POZIWAT! ali
KUKR KUT!

Taka je ta. Z avtom se pride dlje kot z lažjo. Dan je dolg in življenje kratko. Človek mora biti pošten in v odgovorih dosleden. Besedo, to naglo ptico, je treba imeti na kratkem. Če ti, nerodnežu, zbeži, lahko takoj doživiš afreht. Previdnost je mati modrosti! Gobarja zadržanost nedvomno precej bremeni, vendar so posledice prej ali slej ugodne. Naj se šoje derejo!

Preko starega očeta Štefeta (komaj se ga spominjam) in očeta Poldeta vem, da gobar na Idrijskem ni kdorsibodi. Precej védenj o zadevi sem poverbal, ostale pridobil:

Gobar pozna svet! smo zmeraj rekli. V meji je domač.

Gospodaren je in premišljen. Logično in pestro si zna zastaviti gobarske poti. Obsojen na svojo enkratnost se ne sme vsiljevati tovarišem kolegom. Poznati

mora gobe (vsaj eno užitno vrsto) in se do njih prijazno obnašati. S srečo si mora biti v dobrem (gob je bolj malo in same ne pridejo v hišo). Zdržljiv v nogah ima prijatelje na Žirovskem. Pri nas se namreč breg drži brega – in ravnino nadomešča dno. V slednji grapi vedo za sosednjo, z grebenov se zaradi preobilice vsega ničesar ne vidi. (Od Kanona do Nebes je orientacija za silo spodobna, ostalo je cincarija.) Dobri razgledi so darilo vrhov. Nanje prilezejo le najbolj sitni. Biti na vrhu, zevati v plavino in jesti blažen mir – je hribovčeva hrana, malicati na vrhu pa še za spoznanje več.

Ko je gospod bog ustvarjal naš idrijski konec, je bil bleščeče razpoložen. Sproščena razigranost je udarila vanj, pa nam je nakravžlal relief. Tu bodo živeli sami v redu ljudje! – se je smejal vase – zato ni treba, da jih imam ves čas na očeh! Pustil je stvar, da so padle, kot se jim je zahotelo. Z vso mogočo samovoljo so se postavile v čudežen splet, kjer – kot se je pokazalo – zdrava pamet brez še bolj zdravih nog ničesar ne opravi.

Poleg geologov je bil o slednjem krepko prepričan že moj ded. Štefan, Štefe ali tudi Štefuc je bil bolj molčel kot zgovoren možak, ne previsok, rahlo kriv, zaokroženih ramen, gladke svetle pleše in ščetinastih brkov, za katerimi se je tlačilo sto nasmehov. Poleg klobuka in jankare je imel pri sebi tudi vedno tri stvari – facau, fauč in čik tobak.

Nabiral je jurčke, mavrahe, lisičke in barantaceljne. Bil je med redkimi posvečenci, ki jih je gobarska strast sem in tja popolnoma ovihala. Gozd je bil rajsko nedolžen, ljudje butasti. Gobe so najrajši brcali. Če so jih videli.

S pretiranim znanjem o gobah se tedaj niso obremenjevali. Bili so bogaboječi in tisto o gobjem strupu jim je šlo močno do živega. Bili so zlati časi: jurčki so rasli brž za hišami, kmetje so sami od sebe povedali, kje je gob zadosti. Mimoidoči je stopil nekaj korakov nazaj pokazati, kje jih je pravkar videl.

O Štefanu – gobarju precej pove naslednja zgodba: Nekoč jo je na vso ihto pritesal domov, kar ni bila niti njegova niti knapovska navada. V vratih se je oprijel podbojev. V zaripletem okroglem obrazu so ga bile same zanosne oči, ko je prišlo za njim. Izpustil je sapo:

»Franca, ključ!«

Vedelo se je, kateri ključ. V tistih časih so zaklepali le drvarnice. Pograbil je ključ, naduho je tako že imel, vzela doma spleten koš in jo odcvirnal, od koder se je vzel.

»To pot bo pa šac!« je naglo presodila stara mati.

Ded je nato v kratkem času pod Skrnikom, nemarno blizu današnjega pokopališča, pobral za cel koš jurčkov. Domov je stopal bolj zlagoma, a le zaradi teže na hrbtu. Moral jih je pokazati svoji Franci. Tak je bil včasih Skrnik.

V tako spodbudnih časih je bil pravilno vzgojen moj oče, dedov sin Polde. V svojih najbolj lačnih letih se je izučil za krojača, da bi bil po očetovi želji vedno lepo na suhem. Ne biti knap je bilo v klasični Idriji dovolj hudo breme.

Obrtnikom so radi poočitali, da jedo knapovski kruh. Ob tako zoprnih trenutkih se je oče pošteno razkuril, da je »BANT DUOL NA AJNS« toliko njegov kot od kateregakoli knapa. Mislim si, kako ni bila nedolžna reč izpljuniti to izjavo v Kanonu po drugi nedeljski maši.

Iz očetovih ust – imela sva veliko skupnih poti – sem ne enkrat slišal naslednje: Ded je imel v Skrniku ob utrtem kolovozu svoj počivalnik, močno, zaokroženo smrekovo korenino, ravno prav visoko od tal in v senci kajpak. Nikoli se ni zgodilo, da je ne bi zlagoma pritisnil v gozdni hlad nad Boštjanovo rajdo. Nekoč si je – verjamem, da prav tam – z ruto otrl potno plešo in pobaral svojega Poldeta:

»A slišiš?«

»Kaj?« je bil kratek pob.

»Kako godejo!« Ded je bil malce nestrpen, vendar je še čakal na odgovor. Pob je napel ušesa. Slišal je Idrijco, Zagodovega psa, zven sekire v hosti, furmanovo vpitje, murna, kobilice in očetovo sapo. Več pa ne. Nobene muzike.

»Nič ne slišim.«

»E – mladina, mladina!« so se navidez jezno tresli krtačasti brki. »Že še prideš v moja leta! Še čakati ti ne bo treba!«

Zemlja se je vrtela dalje, leta so minevala kot bi jih prosil. Pob, ki je pozneje postal moj oče, se je v skoraj desetih vojaških letih – medtem je oblezel pol sveta – dodobra zresnil. Meja mu je postala potreba. Znal je užitkarsko posedeti na kakšnem počivalniku v hladni poletni senci – godba, mila in blago božajoča, mu je vzvalovila v drob in kosti. Kdo je ne bi občutil!

Prijadrali smo tako daleč, da so se meni odprla ušesa. Kar temeljito. Radosti domače hoste spoznavamo počasi in dokončno. Svojega zvedavega poba sem že pred leti utegnil pobarati o stvari, pa me v svojih nerodnih letih sploh ni vzel dovolj resno.

Gobariti me je učil oče. Z dedom usodno povezani smo bili vedno trdna gobarska firma. Abecedo sem znal že zgodaj na pamet. Goba je družabna, nikoli ne raste sama. Noben gobar ne pobere vsega. Gobe rastejo iz nesnage. Glej, kam se odteka voda! Tam išči! Koristno je biti prvi. Najlepše in najmirnejše je zjutraj. V dežju napite gobe niso dobre. Gobe rastejo le do prve slane. Gobar je za luno, če gre gobarit ob nepravi luni. Nabiraj samo mlade in zdrave gobe! Gobe je treba čimprej pojesti! Postana gobja jed je strupena!

Preostali napotki so bili, številni in raznoliki, vezani na povsod raztresene gobarske terene ali punkte, o katerih bi veljalo skromno pomolčati. Otroci smo posebej trmasto utrjevali pravila hribovske hoje: Glej pod noge! Med hojo ne zijaj v zrak! Prestopi se šele, kadar veš kam! V klancu molči! Kdor veliko govori – malo vidi! Ne bezljaj! Ustavi se in se razglej! V praproti ponižno počeni! Ne bodi nestrpen, večji del gobarjenja je le hoja!

Zraven so bile mnogokrat, a ne prevečkrat izrečene dosti širše opazke: Če ni danes, bo pa jutri! Ni še ta prave lune! Tudi brez gob nam ni sile! Vsaj nositi

ne bo treba! Drugič bomo prej vstali! Spoštuj vse živo, saj niso le gobe na svetu! Stvari so zato, da jih gledaš od daleč ali od blizu! Kdor gleda in ne vidi, naj se oprime drugega dela! Sončno popoldne na Gorah odvaga cel teden! Hvala bogu za tak dan!

Pošteno smo se nagobarili. Nedelje so nas videle na Gorah. Do planote, zmeraj smo se vzpenjali mimo Kumra in čez Veliko ravan, smo obrnili pet šest drobnih punktov, kjer je bilo treba le seči z roko in pobrati, tukaj lisičko, tam jurika. Potlej, ko smo odsopli mimo Mrutnikarja, smo branali v Podilovcah. Enkrat sva jih z očetom v novembru iz snega robkala. Bila sva vsa strupena, ko so konkurenti že zapečatili sezono. Nekoč, po nenadnem pomladanskem metežu, so dedci hoteli podražiti očeta, ko smo pri Tončki komaj zaprli vrata za seboj. »No, Polde, a je že kaj gob?«

»Seveda! Mislite, da bomo kar v prazno po Gorah coklali!« in je položil na mizo zdravega mavraha.

Lisičke smo leta in leta smukali na istih krajih. Nikamor niso šle. Zmeraj so doma! sem bil živo prepričan. Ob ponedeljkih smo v sezoni zanesljivo jedli lisičke s krompirjem. Čas je mineval v zdravi življenjski filozofiji od prvega do zadnjega jurčka.

»Kaj bi filozofiral!« je rad pribil ata. Sprotno veselje smo poplaknili z dogodivščinami pri Tončki na Gorah, pri Albini na Kovačevem rovtu in tudi z vračanjem domov v trdi temi.

Včasih si je oče po svoje prikrojil nedeljsko jutro. Ves prepoten je butnil k nam v sobo:

»Kako! Sonce je že zunaj, vi pa še v koritu! Ala – auf!«

Od njegove majice, vržene čez stol, se je kadilo, hiša je dišala po moškem znoju in lisičkah. Krmežljavi smo se lotevali vsakodnevne kave s kruhom, oče se je bril, sedeč za kuhinjsko mizo. Po zajtrku smo pod njegovo kontrolo po hiši postorili to in ono, potem smo jo vsi umirjeni in čedni ubrali k dopoldanski maši, ata pa v Kanon na družabno srečanje in dva deci vipavca. Kdaj smo po kosilu odhajali na Gore, je bilo odvisno tudi od gostilniške družbe v Kanonu.

V pubertetnih in študentskih letih sem se gozdovniško osamosvojil, začel sem na svojo pest laziti tudi drugam. Enega za drugim sem odkrival male zemeljske raje na Črnovrškem, Vojskarskem, Cerkljanskem, v Trebuši, v Kanomlji, na Planoti. Po slednji akciji sva z očetom prizadeto meditirala za domačo mizo. Zdaj pa sedi in govori! je bilo pri nas sveto pravilo. Kot večina zelencev sem bil od sile redkobeseden, a je že znal izvleči iz mene. Veselo mi je kimal, kadar sem mu zmozel živahneje opisovati enkratne poti visoko nad grapami. V mislih, v šegavih očeh mu je bilo videti, je z mano obrnil vsak grm in oblezel vse vlažne obronke. Beseda punkt ga je vnaprej žgala in to še tedaj, ko že zdavnaj ni mogel več na Gore. Vendar, na koncu, takrat, ko je že vse izrečeno in zmanjka besed, je rad po svoje začepil pogovor: »E, kaj bi! Najlepše je v Podilovcah!« Vem, ciljalo je na one senčne smrekove doline, potoček v plitkem

dnu, neznansko orlovo praprot in Gore – nekaj kmečkih hiš, klanček k Magdalenini cerkvi, gostilno, krušno peč v njej, zeleno bratovščino, člane nedeljskega kluba (v šali imenovanega – Smrečica). Dobro ga razumem.

Nepozabna mi je najina dogodivščina z mavrahi. Sprožilo jo je nedeljsko popoldne v Rebru, kjer so Gorjani in Dolani po kdovekaterem skupnem lovu razvijali pevsko in pivsko družabnost. V predahu med vživetim basovskim petjem je oče ulovil pogovor o mavrahih. Član zelene bratovščine je prav malomarno onegavil o luknjičavih gobah gobastih, ki jih je za njegovim kozolcem kot listja in trave. Ha! Strela! Naslednji dan (zares izjemno) – v ponedeljek popoldne sva jo navžala skozi Ljubevč (tudi tam sva imela »vrtiček«) v Rebri in mimo Kaštoflna v Dole. Dobro vem, da očetu za gobe kot jed pravzaprav ni bilo veliko, le strast videti to »listje in travo« ga je gnala, da sem ga mladostnik komaj dohajal. Hkrati se mu je zdelo, da ne dela prav. Izdajalsko tiho sva stopala mimo hiš in za znameniti doplar sva tatinsko skočila. Tam so se oči počasi privadile in jih izluščile iz zgodnje pomladanske travice in starega listja. Bog se usmili – kakšen cekar jih je bil. Obilo sva si privoščila gobarsko veselje, brez vpitja in skakanja sva si dala vedeti, kako nama je.

Včasih se veselja ne more utišati. Drobna sreča zna biti preveliko breme. Kako se je mama zvonko smejala, kadar smo se izgubljeni v orlovi praproti znašli sredi jurčkov. Čepe se je klofala po kolenih. Mlajša sestra je od razburjenja klicala vse hkrati, brata so s Podilovc slišali vsaj na Vrsnik. Trofeje starejše sestre so bile precejšnja redkost, se je pa toliko dlje o njih govorilo.

Zgodilo se je, da sem v skladu s časom začel spoznavati in jesti tudi druge gobe. Prva novost so bile sirovke. Vem, obupno sem ga polomil, oranžni mleček se ni zdel močno strupen le mojemu očetu. Golobice je gledal postrani, nad štorovkami zmajeval. Ob prvih kukmakih je izgubil še tisto malo barve. Zgledalo je, da bodo še mene vrgli iz hiše. Pri tem je prvi gobarski priročnik sam kupil in tudi ogulil. Njegova trma – ostati pri starem – je bila popolna, videti je bilo, da sem tisti hip zavrzel družinsko tradicijo. (Štefuc se je zasukal v grobu.)

Nikoli ni pokusil niti ene nove gobe. Navadno sem se mu smejal, on pa: »Ti se kar smej . . .!« in sva opravila. Mama ni kuhala, česar ata ni maral, jaz nisem nosil, česar mama ni kuhala. Odtlej, vsaj menim, da je bilo tako, sva se več menila o ljubih gričih in poteh, manj o gobah. Le takrat, ko je tudi meni bog usul koš jurjev, jurikov, jurčkov in jurčičev, je z mano delil veselje.

Okrog leta 1960 se na Idrijskem še ni preveč gobarilo. Konkurenca je bila slaba. Tri štiri punkte sem imel povsem sam, prav toliko sem jih delil s še nekaj gobarji. Nekatero sem poznal po obrazu, o drugih sem več zvedel iz sledov, ki so jih puščali za seboj. Zgago so mi delali upokojenci. (O, da bi bil tudi jaz kdaj za zgago!) Eden od njih me je v Črnih grapah redno prehiteval. Ni bil sicer dosleden in vid mu je pešal, vendar mi je glavnino le odnašal izpred nosu. Puščal je le otrebke. Javno in bogato. Najbrž mu spanje ni šlo od rok. V punktu sem ga dobil le enkrat. Pokazal se mu iz gole

sramežljivosti nisem. Predno je rodnost v punktu začela popuščati, drevje je poraslo, sem nekega dne zvrha padel v nedotaknjen, zrel, poln gozd. Juriki kot klobuki! vam pravim. Kam bi del! Kdo bo nosil! – kasneje sem se pozanimal: Možakar je na hitro zbolel, obležal in le kmalu so ga nesli v Skrnik. Falot iz Grape mi je z užitkom ponagajal že v zelenih gimnazijskih letih. Komaj je čakal, da je knapovščino obesil na klin. Odtlej je brez reda česal Tičnico, Polančovše, Čerinovše, Pringl in Babo. Moja bera je kopnela, najpriročnejši punkt je šel po gobe. Dedca trdno zraščenihi kosti sem res dostikrat srečal v neverjetnih goščavah. Postajal sem spoštljiv. Kadar je v listju kratko zašumelo in kasneje zažvižgalo, je bil v bližini črni žlahtnih kos, kadar se je prasket, dopolnjen z norčavim brnenjem, odmaknil v krošnje, sem naletel na veverico, kadar je trmasto robantilo, se gnalo skozi hosto in se sploh ni moglo pričakovati, kje bo kaj ven pogledalo, je bil to zanesljivo moj dragi Grapar. Nesel me je na celi črti. Po njegovi ihtavi zaslugi sem Tičnico zanemaril. Prvič sem zagrenjen ugotavljal, da so se vloge zaobrnil in da moje zimzeleno gozdno življenje nekdo kontrolira. Tako vendar ne gre!

S konkurenco, ki ji vse bolj raste greben, smo ene pameti: Gobarjenje pri nas je športno oneganje s klancem, z razgledom, z nahrbtnikom (včasih z avtobusom). Stras in slast je nabirati ob poti. Široko vzeto. Dobro je prebežati punkte, poškiliti levo desno, zaviti nekoliko vstran – a ne preveč. Dobro je kam priti, recimo – ven iz grape, ven iz gozda, na greben, čez greben, preko senožeti, na vrh. Morilsko mučno je v nedogled česati obronek, kjer je slučajno hiral kilav jur – v upanju, da se nekje skriva žlahta. Ne, že misel je trapasto pogubna. Škrpeti hočejo dalje in drugam. Naprej! Zevati in prezevati! To se mi zdi zanimivo in prijazno!

Če je – je, če ni – bo jutri, če ne tukaj, pa kod drugod. Svet je velik. Najsijajnejše je v juniju. Skozi Idrijo potegne ta prav veter. (Cerkljani že ves mesec nosijo trofeje čez plac.) V juniju nekako v nos useka, pravim. Že v prvem jutru začutim nenaden vzgib. Namreč, da se razumemo – takrat, ko požene prvi. Tam! Že vem, kje! Včasih me iz hiše poženejo nočne gobarske sanje. Za začetek se ne spleča spustiti predaleč. In previsoko je nesmiselno zahajati. Toplota udari vendar po dolini. Do vrhov ima še dolgo pot, bi pokimali Vojskarji. Slast je v posameznih korakih. Tam blizu. Tam okrog. V tamkajšnjem območju! V pričakovanjih vidim vse, kar se mi je že kdaj primerilo, to in ono. In si dajem korajžo. Jurček je lahko tak ali tak. Pomladni prav noro poženejo, kjer jih zgrabi. Menda pri tem celo počti. Pok. Nikoli točno ne veš, kje bi jih pričakoval. Zmorejo biti neznansko veliki. Za klobuk, dno kakšnega doplarja. In brž, tisti trenutek, ga je treba najti, kajti že v naslednjem ga popapcajo črvi. Za malojužino! Prav frfre so. Zdravje se kar vidno umika iz njih. Če ga v juniju zavohaš, pomeni fuč. Adio! Pa drugič! Zanesljivo je, če stopiš nanj, takega je težje zgrešiti. Le za v cekar ni.

Važno je ugotoviti začetek sezone. Znakov je v resnici vse polno: Miniti mora mesec od prve cerkljanske trofeje. Za gobe prikladno vreme. Sonce, sonček. Mokrota v tleh. Ta prave rožice. Neprecoklana travica. Pajčevina čez stezo.

Blažen gozdni mir. Molk, nobene diskusije o gobah. Prve najdene gobe. Na TV – škilu pobahane trofeje (Žvirce tečne!). Ta zaresen občutek v nosu. Junijske vizije – dar izbrancev.

Človeka prav izstrelili skozi porton. Po blazni napetosti, ko srečnej z neznansko muko prestaja noči, dopoldneve in šihte, se mora nekaj pripetiti: ali butne obenj ali pa ves sprijaznjen na domačem pragu zmigne v sebi, da jih pač še ni.

Nadaljujem: Gre za to, kako prvo gobo zagledati. Po moje ima pri tem najodločilnejšem začetku več veljave domišljija izkušenega gobarnika, kakor slučaj ali morda dar opazovanja. Menda so še zmeraj kraji krajčki, kjer bo nekoč pričakovanju ustrezno in kraji krajčki, kjer ne bo nikoli nobene tazaresne gobe.

Z drugo gobo je manj kapric, posebno, če že prvo kot štafeto nosim pred seboj. Važno je, da ga ne stlačim pehitro v žakelj. Med potjo se vanj obvezno večkrat zazevam, da se oko privadi, da ne bi pozabil kakšne forme je, kako se njegov kolorit spozablja v zelenem okolju. Tako je v resnici lažje trčiti ob drugega, tretjega. Tri je, kolikor vem, ljudsko število in Slovenec mora biti utolažen.

Drugačna je zadeva z nožem. Že mulcu so mi venomer vpili: »Spravi nožičko, da se ne napičiš!« Nič nenavadnega, da še zdaj v nedogled zaklepam svojo nožičko (najbrž že stoto) in jo tlačim v žep, po dveh korakih pa jo ob zanikrnem turku spet iščem in odpiram. Prav bogokletno se mi zdi hoditi z odprtim nožem po gozdu. Gobe se menda noža boje in se kar noter v travo in zemljo potegnejo.

Gobarske poti so nekakšen samotni užitekarski trans, so vedno vnovično žrebanje minulih doživetij, so nenehna razstava starih trofej, so uživaško obnavljanje pritlehnih vznesenosti. Oči bolijo, skalijo se. Blaga, nič nevarna omotica vdre v melono, ustavi korak. Tedaj pogled le zdrkne iz podrasti. Skozi krošnje reže ostra svetloba, bliska se. Peče peče. Krastače, modrasi in ostala laznina nas ne strašijo, takoj jih zameramo. Modras zapiha, močerad se prevale, bona nas pogleda. Pa pojdimo! »Bog je oče, mati pa Neža!« je trdil ded z Luže. (Mislím, da so se tako posmehovali knapi tedaj, ko je bil matriarhat zaprt lepo doma in so imeli v vsaki bajti svojo Nežo.)

Nezmoteno gobarjenje je neznansko več kot nakup na tržnici. Noge se prestopajo, oči trpijo, duša gori, zavest mrka, švicarji švicajo, ostalo (rompompom, zmrkana pamet, večnost, balkan, otopelost, čar oblasti, duh po svobodi, sladkost izrečenega, nezavedna blaznost, besedne igre . . . zbledele barve) ostaja zastrto v rumeno-vijoličasten mraku.

September navadno izziva vlago. Močeradovje se spotegne izpod ruše. Smrkovo listje se oprime stez in korenin. Na zanemarjenih kolovozih dozori ovčja sitnost. Maline so obrane. V leskove cmerave grape se zateče meglen hlad. Ženske skušajo otročadi dopovedati, da je s počitnicami fuč in možakarji prosvetarsko vestno razmišljajo, da je v svojem stanovanju stanovati toliko večji žegen, kolikor manj v njem prah loviš. Torej gobarji planejo in pobesniyo. Ustaviti jih baje ni mogoče. V septembrskih popoldnevih je res

nekam nerodno zlagati učne priprave, a pri tem širna rovtarska meja poka od pisane robe. Možakarji mrkajo, ženske grobo komentirajo, otroci javkajo, da očetov nekako ni opaziti. Fotri pobežljani! Večeri so melanholični in dolgi. Včasih se kdo izjemoma odloči in pride pobivakirat domov. Gozdovi so živahni, gobarska družabnost ubira svoja klasična pota. Spoznavanje narave! Živeti v naravi! Kaj vse bi se dalo napisati v listine! Naravoslovnih dni je naenkrat za dve do tri š. l., le neizrekliva škoda je, ker ne bodo nikoli primerno dokumentirani niti komentirani, predvsem pa niso bili – hudič ti tak! – nikoli planirani.

V meji so vsak dan. Gobarji pač. Prestopajo se iz noge na nogo. Čakajo. Vsakega jurika posebej pregovorijo, da se izcimi iz mahu, nakar si ga obredno vzamejo, kimajo, ahajo, ohohojajo. Z razbolelimi očmi na pecljih se ga polastijo, pri čemer jim duša vre kot mlada rebula. Eni jih rujejo, drugi izvijajo ali odvijajo (eni v levo, drugi v desno), tretji jih režejo. Polagajo jih v cekarje, žaklje, košare, škrniclje, nahrbtnike. Nekateri sejejo trose po materi zemlji, drugi vse skupaj pobašejo in nesejo. Merijo jih, tehtajo v rokah, presojujejo trdnost, preštevaajo podnajemniško prebivalstvo, ocenjujejo barvo, držo, zdravstveno stanje in družbeno moralne kvalitete, vohajo jih, pestujejo in še drugače ljubkujejo. Pogovarjajo se z njimi. Fotografirajo jih in včasih jih – kar v tamkajšnjem območju – celo blanširajo.

Gobarji so vseh sort: mladi, stari, drobni, na daleč opazni, glasni osemletkarji, plašne pubertetnice, skrivaški starejši dedci, športni možakarji z bevskajočim spremstvom, nedeljski začetniki s priročnikom, pogosti so v eno stran prisekani gobarji, amaterji, stari mački, staroverci, bukvožrci, zelencev mrgoli, predvsem pa se iz jurčkarjev in lisičkarjev še vedno gnoj dela.

Zgoraj naštetih so edini pogoj, da je v septembru vse zaman; v bližnjih razvpitih revirjih zavlada polomaj. Praprot je v dveh dneh stelja, listje je potlačeno, zemlja prepasirana, kamen zglašen, trava pokošena, potok zmotnjen. Srnjad je prebukirana, rože pomorjene, mir je ubit in modrasi so ušli drugam. »Le gobe so še!« se dere obnorel strastnež in dalje jadra po precej nezemskih poteh.

Tedaj navadnejši smrtniki polagoma obnemoremo. Pogozdna norija nas neustavljivo uničuje. Že kakšen dan pred občutnejšim mrazom odnehamo. Shujšani, kalnih oči se plazilsko spotegnemo vsak iz svojih praprotnih Podilovc, sprijaznjeni z usodnim zapustimo temne smrekove sence, kimaje odklekljamo skozi jesensko uravnateženo vas, mimo prepihane Magdalenine cerkvice stopimo rahlo navzdol. Po grebenu. Desno gozd nad Stajami, levo dolge rumene senožeti. Nekje, recimo vrh Konjakov, zlata trava med še komaj zlatimi brezami občuti našo zemsko težo.

Spodaj, globoko, se v plavem mrču ovija Strug. Pri Podroteji se v levo odcepi Zala in v bližini se skozi modrino odbija srebro rečnega zrcala. Med Pevcem in Zagrebencem pod Gladkimi skalami voda gloda svoj Strug. Lajšt, Foršt, Fežnar – vse tri je za belškimi ovinki požrla sinjina. Kar daleč bo! Nad njimi – mimo črne češnje – v blagi svetlobi popušča mrč. Čez Koševnik in zadloške ravnine – prepredene z belimi trakovi – pogled smrkne do črnovrškega Špika, do

Špičastega in Zajcovega vrha. Le nekoliko desneje tja čez Tisovec, Osredek in Gnelice bodo Golaki. So res? Ni le slutnja?

V modrem mineva dan. Ob njegovem slovesu ponovno postajam tisto, kar sem že leta in mesece bil. Prav malo je treba, da sem eno z vsemi grapami in plavilom – razvlečenim, raztrošenim povsod naokrog; ko še odmislim redke glasove, ki mi jih skupaj s slabim vetrom za hrbtom povzročajo Gorjani, kot nekoč oče in ded široko zinem, globoko vdihnem. Jesenski opoj vrh Konjakov! Izdih je dolg mehak a. Za tistim znanim planinsko srečnim občutkom – Vse to je moje! se vržem vznak. Objame me z modrino obrobljeno zlato in že jo čujem:

Godbo! Muziko! Slad življenja.

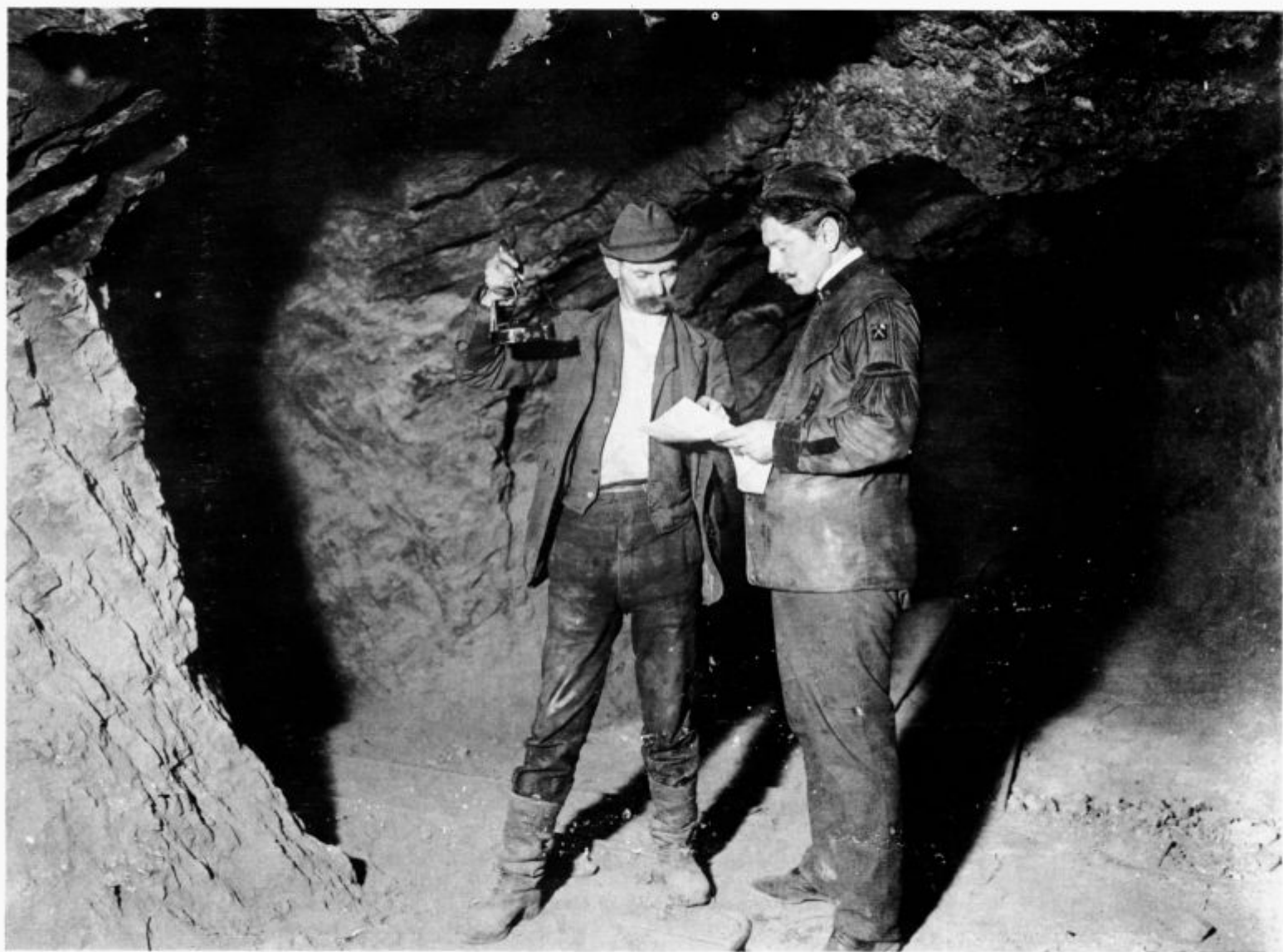
Neustavljiv, neuničljiv pianissimo Petelinovega dvozbora. Za te dragocene trenutke, ki mimogrede polnijo človeška življenja, sem nevoščljiv samemu sebi. In posluh raste z leti.

PS: Štefuc, Štefuc! mu požugam. Za Gallusa nisi vedel, ma poslušati si ga znal: Ti Štefuc ti! Lepo, da sva si v žlahti!

**SKOZI
TEMINO
ROVOV
V SVIT
ŽIVLJENJA**

*Na javnem natečaju za izbor gesla ob 500-letnici Idrije je zmagal predlog
Milana Koželja*

V idrijski jami

Iz fotografske zapuščine dr. Milana Papeža

RAZMIŠLJANJA
ZAPISI
PREDSTAVITVE
RAZISKAVE
INFORMACIJE

CIRIL ŠTOKELJ

KRIZA ČLOVEKOVEGA ODNOSA DO BOGA

Ko odpremo evangelij in sledimo Jezusovim besedam, se nam zdi vse nadvse veličastno in enkratno, istočasno pa tudi sila preprosto. Jezus nas uči uboštva, da bi notranje obogatili; s svojim življenjem nam kaže pot do notranje svobode. Odsvetuje nam pretirano navezovanje na materialne stvari; poudarja, da ne moremo služiti istočasno dvema gospodarjema, in nas uči ljubiti našega bližnjega, pomoči potrebnega ter celo sovražnika. Med vsemi »človeškimi odrešeniki« se ni našel nihče, ki bi človeka tako pristno vabil k njegovi človeški identiteti, ki je duhovna, preko duha naravnana v onostranstvo. Še nekaj ne smemo pozabiti: Jezus postavlja pred nas ideal, ali bolje vzor, ki je najvišji, kar si jih moramo misliti: »Bodite popolni, kakor je popoln vaš nebeški Oče.« (Mt 5, 48)

Dokler le poslušamo Jezusove besede, ali samo beremo njegov evangelij, ostaja vse še nadvse lepo, idealno in privlačno. Vendar pa nas On uči nekaj več. Njegov učenec je šele tisti, ki spolnjuje njegove zapovedi in živi v vsakdanjem življenju njegov nauk.

Prvi opis življenja po Jezusovih besedah najdemo v Apostolskih delih. Na eni strani mogočen razcvet krščanske ljubezni, pomoči, življenja po Jezusovih besedah, na drugi pa že gola resničnost človeške narave, ki je vedno nagnjena k slabemu, k egoizmu in h koristi na račun drugega.

To isto nasprotje med krščanskim idealom in resničnostjo doživljamo še danes. Želimo biti dobri kristjani, radi bi sodelovali v župnijskem življenju, zanimajo nas duhovne skupine in gibanja, vendar ko se je treba premakniti iz te začetne točke naprej, se vse skupaj zaplete. Bo ta antagonizem ostal do Jezusovega drugega prihoda, ko bo dokončno prenovil človeštvo in vse stvarstvo?

V naslednjih vrsticah se bomo zaustavili ob človeku kot bitju, ki mu je namenjeno božje razodetje in ki v vsakdanosti doži-

vlja božjo bližino. Zanimalo nas bo tudi, kaj ga je pripeljalo v krizo svoje identitete in življenja po evangeliju.

Danes ne moremo več govoriti o krščanstvu iz neke zgolj teoretične in teološke perspektive, temveč moramo vedno pristopiti k teologiji in obravnavanju krščanskega življenja z antropološkega vidika. Tak pristop se je začel z renesanso, protestantsko reformo, z razsvetljenstvom, kantovstvom in drugimi znanstvenimi vejami, ki so se osredotočile na človeka kot bitje, ki je odprto in usmerjeno k Absolutnemu, Večnemu in ki je pripravljeno na vedno nova spoznanja. K temu so prispevali svoj delež še drugi svetovni tokovi, kot nemški idealizem, eksistencializem in pozitivizem.

Človek je prenahal biti nekaj statičnega, zaprtega vase, pasivni poslušalec oz. neke vrste utesnjeno bitje v vsepresegajoči božji vsevednosti in previdnosti. Človek je stopal vse bolj v ospredje kot ustvarjalec, kot glavni teaterski igralec, kot tisti, ki oblikuje od nekoga izročeno mu besedilo ali snov. Preko nemškega idealizma je človeški duh vzravnaval svojo glavo v neslutene višine do skrajnih mej vesoljstva in se končno hotel združiti z vesoljnim absolutnim duhom.

Večina največjih filozofov je poskušala dokazati, da je človek v svoji biti usmerjen k Svetemu in naravnani k Nevidnemu, Večnemu.

Naj omenim samo Maxa Schelerja, ki nam v svojem delu »Vom Ewigen im Menschen« (Leipzig, 1921) želi podati predvsem veličino človeške osebe, ki je ne razume zgolj kot neko splošno univerzalno in materialno bitje, ampak kot organsko celoto, sestavljeno iz duše in telesa. Od objektivne teorije vrednot, ki jih odkrivamo v zunanem svetu, je prešel na teorijo osebe, ki je dejanski nosilec teh vrednot. Scheler povečuje enkratnost človeške osebe, ki pa ne obstaja v solipsizmu in v zaprtosti vase, ampak je vedno v odnosu do sveta, do Boga in do bližnjega. V takšni viziji človeka kot odprtega bitja v odnosu do Boga ne najdemo nikakršnega antropomorfizma v smislu, da bi Bog nastopal »preoblečen v človeško obleko«. Boga ne razume po človeški podobi, ampak hoče razumeti človeka ustvarjenega po božji podobi, to je odprtega in takš-

nega, ki živi v skupnosti z drugimi. Temelj te povezanosti pa je ljubezen in ta nima drugega izvora kot prav v Bogu.

Tudi po nemškem teologu Karlu Rahnerju je bistvena danost vsakega človeka prav to, da je odprt božjemu razodetju (potentia oboedientialis hominis) in da je poslušalec božje besede. Zanj človek sploh ne bi bil človek, če ne bi bil sposoben poslušati božjega razodetja ali če ne bi bil odprt Absolutnemu. Človek mora biti torej vedno čuječ in pripravljen na božje razodetje. Bog se mu vedno razodeva: ali z molkom, ali z besedo, toda nagovarja ga vedno.

Danes se zdi, da človek težko prisluhne Bogu, in da mu je božje razodevanje vse bolj nekaj tujega in težko razumljivega. Zaradi tega tudi vse manjša pripravljenost slediti evangeliju in konkretnemu uresničenju krščanskega življenja tudi sedaj. Ta kriza notranjega – duhovnega življenja in (ne)pripravljenost slediti krščanskemu idealu se je pričela že pred nekaj stoletji, predvsem z močnim prodorom sekularizacije.

V strogem pomenu besede predstavlja sekularizem prehod od tistega mišljenja, ki je bilo strogo prežeto s cerkveno miselnostjo v svobodnjaško, liberalno mišljenje in delovanje, ločeno od Cerkve in njenih zapovedi. V tej profani družbi je Bog in kar je z njim povezano, prešlo na drugo, nebstveno mesto. Če je bila nekoč Cerkev vodilna družbena sila, je v obdobju progresivnega liberalizma to funkcijo izgubila. Vedno več filozofov je iskalo temelj nekemu družbenemu sistemu, ki ne bi več slonel na krščanskih temeljih, ampak imel človeka za osnovno izhodišče socialnega in kulturnega življenja. Boga so vedno bolj potiskali med »staro šaro« in dajali prednost človeškemu ustvarjanju, raziskovanju, odkrivanju novega in tistim odnosom, ki so sloneli na zgolj produktivni osnovi.

Danes smo mi vsi priče, kam nas je pripeljala ta liberalizacija in profanacija sveta in naših medčloveških odnosov. Sekularizem je povsod; je v nas, v naših družinah, v naših medčloveških odnosih: doma, na ulici, na delu, v vsem našem življenju. Sekularizirano življenje je torej tisto življenje, ki nima Boga več za središče, ampak je usmerjeno v zgolj produktivno, potrošniško pridobivanje, za čim več imeti, posedovati. Ta način življenja in mišljenja je tudi zamenjal klasično-krščansko moralo z egoistično zaprtostjo v svoj lastni svet pravic in tu pa tam kakšne marginalne dolžnosti in obveznosti.

Prav ta svet, izpraznjen vsega, kar diši po svetem, nadzemljskem, nevidnim, večnim, je moral iskati nekje drugje temelje svojemu obstoju in delovanju ter tako opravičiti ta »izgon« Boga in cerkvenega iz vsega vsakdanjega in družbenega življenja.

Lahko rečemo, da je predvsem od 18. stoletja naprej čutili vse večji antagonizem in rivalstvo med Bogom in človekom, ki postavlja jasno in odločno zahtevo po odločitvi: ali on ali jaz! Ta dilema najde svojo jasno izpoved predvsem v Friedrichu Nietzscheju. Po njegovem mnenju je smrt Boga v člove-

ški zavesti kot nova, neizrazna svetloba; razbremenitev, vedrost, jutranja zarja. Takole pravi v svojem delu *Die fröhliche Wissenschaft*, 343:

»Ko smo slišali, da je stari Bog mrtev, smo se začutili kot ožarjeni z novo zarjo. Naše srce je prepolno hvaležnosti, čudenja, slutenj, pričakovanja. Končno je obzorje znova svobodno; ladje znova lahko zaplovejo in gredo sleherni nevarnosti naproti. Morje, naše morje nam znova odpira svoje širjave.«

Vendar kljub tej zavesti svobode in neobremenjenosti nadnaravnega zakona, Nietzsche takoj izrazi žalost in notranjo osamelost zaradi odsotnosti Boga, kajti svet brez Boga je lahko samo kaotičen, neurejen, nelogičen, brez pravega smisla, brez resnične notranje svobode, svet neskončne osamljenosti človeka:

»Kaj smo storili, ko smo odpeli verigo, ki je pripenjala Zemljo in Sonce? Kam gre sedaj? Kam gremo mi sami? Proč od slehernega sonca? Ali nismo v nenehnem padanju? Ali ne tavamo kot v neskončnem niču? Ali ne čutimo dah praznine na obrazu? Mar ni mraz vse hujši? Mar noči niso vse bolj pogoste? Mar ni treba že zarana prižgati svetilko?« (*Die fröhliche Wissenschaft*, 125)

S sekularizmom in nihilizmom je še močnejše zavel veter v jedra ateizma. Kljub temu, da je bil ateizem dolga leta militantno na pohodu zemeljske oble, lahko rečemo, da vsi ateistični sistemi nikakor niso uspeli osvoboditi družbo ali odrešiti človeka, ampak so človeštvo še bolj zasužnjili, socialno in duhovno. Skoraj neverjetno, a resnično je dejstvo, da še v času militantnih ateističnih mislecev Nietzscheja in Marxa, ko se je pričela vera v smrt Boga, se je že pojavil drugi veliki mož – Dostojevski, ki je skušal na vsak način preglasiti napovedi o smrti Boga. Omenjeni pisatelj pravi v nekem delu: »Golo človeštvo brez Boga je nečloveško človeštvo.« In nekje drugje dodaja: »Če bi komu uspelo organizirati svet brez Boga, bi ga organiziral proti človeku.«

Omenjeni dejavniki in še mnogi drugi so pripeljali človeka v veliko osebno in družbeno krizo, kateri ni videti konca. Danes, ko se otepamo z vsemi mogočimi vrstami nasilja in terorizma, z begom v svet omame in raznovrstno brezbriznostjo, se moramo vprašati po pravih vzrokih te krize, da bi lahko uspešno iskali odgovor in si pomagali iz sedanjega stanja. Vzroki prav gotovo niso »nekje med nebom in zemljo«, ampak so predvsem v človeku samem. Za to vsečloveško krizo moramo upoštevati predvsem več razlogov, mi si pogledjmo predvsem nekaj bistvenih:

1. *Izguba skupnosti ali izguba čuta, da je človek član neke skupnosti.* Nekoč so bile družine velike in vsakdo je našel svoje mesto v tej veliki skupnosti. V njej je reševal svoje probleme, v njej je rastel v odgovorno osebnost in živel po krščanskem izročilu. S svojim delom je prispeval k skupnemu bratskemu sožitju in blaginji ter se prav na ta način čutil potrebnega in po svoje pomembnega. Danes pa imamo opraviti

predvsem z »mikrodružinami«, kjer otrok komajda še doume, kaj je prava družinska skupnost. Iz družabnega človeka je počasi nastal nov tip človeka – človek individualist. Današnji otroci npr. velikokrat nimajo več potrebe niti po svojih sovrstnikih. Zaprejo se namreč v sobo pred televizijo ali pred računalnik in tam ure in ure sami ustvarjajo, iščejo in se »realizirajo«. Otroci, celo najmanjši, spoznajo anonimnost naše družbe in sistemov. Oseba, ki pa živi sama, postane po naravni poti bolj napadalna, kajti čuti se ogroženo. Počasi izgubi tudi zaupanje v sočloveka, zaradi tega se tako naglo vzpenja število svobodnih zvez ali skupnih gospodinjstev, deklet in fantov, ki se nočejo vezati, ker nočejo odgovornosti in ker drug drugemu niti v ljubezni ne zaupajo. Poleg čuta za skupnost, pa je človek izgubil tudi čut za vrednote. Edina »vrednota«, ki še ostaja je: popolnoma se vključiti v ta mehanizem modernega hlastanja za čim več imeti. Človek v tej krizni situaciji brez izkustva skupnosti in brez prave lestvice vrednot pa tudi sila težko najde stik z Nevidnim, Večnim, z Bogom. Človek, ki je otopel za vrednote te stvarnosti, je še mnogo bolj gluhi in slepi za vse, kar je nadzemeljskega.

2. *Izguba jaza ali izguba samega sebe in svoje uresničenosti.* Danes človek, bolj kot kdajkoli prej občuti, da je nadomestljiv, da ni več enkratni in največja vrednota. Spoznava, da je postal blago, tržni material, s katerim nekateri razpolagajo. Priključimo si v spomin samo absurd, ki ga človek doživlja v svojem vsakdanjem življenju: na eni strani se z vsemi silami bori, da bi dokazal svojo samostojnost, neodvisnost in da ni nikakršna ovca v veliki čredi ljudi; na drugi strani pa ne živi drugače kot tisoči izmed množice. Zjutraj se zdi, kot da so se odprla vrata veliki čredi, ko večina naših ljudi hiti na delo. Zaspani in utrujeni ne vidijo niti svojih sosedov in že tuhtajo, kaj bodo delali, ko se bodo popoldne vrnili domov. Popoldne pa se spet ta ista zamišljena čreda vrača v svoja bivališča s tisoči problemov. Treba je zgraditi najboljši dom, kupiti najmodernejši avto, imeti vse in ves čas stokati, kako je vse drago in kaj vse nam še manjka do sreče, sicer te lahko okarakterizirajo za čudaka. Prav zaradi tega se marsikomu pojavi temeljno vprašanje: »Jaz, kdo sem?« Izguba trdnosti v samem sebi pa sledi tudi iz izgube starih etičnih in moralnih vrednot. To, kar je nekoč veljalo za edino pravilno, za občečloveško dobro, danes ne velja več. Današnji človek starejše in mlajše generacije ne ve več, kje naj išče oporo za avtentično – resnično življenje. Tako kakor je človek vržen v ocean različnih interesov in najrazličnejših vrednot, med katerimi lahko več ali manj izbira, tako se mu postavlja tudi vprašanje verskega pluralizma. Kot vse ostalo, tako lahko današnji človek izbira tudi vero, prepričanje, tisto, ki mu bolj ustreza, ki mu je bolj pri roki. Prav zaradi tega opažamo danes tako silovit porast verskih sekt in gibanj, ki nudijo današnjemu človeku lahke odgovore na njegova trenutna zapletena vprašanja. Moderni človek je v tem oziru najbolj podoben izgubljenemu sinu, ki nam ga Jezus predstavi v svoji priliki. Doma ima vse, pa se odloči, da bo šel še malo v svet, da se bo razgledal in sam

spoznal, kaj je dobro in kaj ne. In na koncu ta izgubljeni sin iz prilike spozna prave, resnične vrednote v očetovem domu.

3. *Izguba ali kriza prihodnosti.* Nekoč je bila prihodnost nekaj trdnega, gotovega, nekaj, kar je vlivalo človeku zaupanje v jutrišnji dan. To se je radikalno spremenilo z zadnjimi vojnami, predvsem z atomsko nevarnostjo, z grožnjami zvezdnih vojn, z uničevanjem okolja in z negotovostjo preživetja. Vse to in še druge stvari so pripomogle, da je prihodnost postala nekaj ne samo negotovega, ampak predvsem izgubljenega. Od tu izvira tudi izguba vere v onostranstvo. Za mnoge ne obstaja več. Zato bo potrebno današnjemu človeku spet dati vero v nadzemeljsko, v večno. Na ves glas mu je treba zopet dopovedovati, da ni poklican za smrt, ampak za življenje, da se nič bistvenega ne konča, ko nekoga položijo v grob, ampak da nam Jezus nudi večno življenje. Žal prevladuje kultura smrti namesto kulture življenja. Bolj smo obdani s smrtjo kot z upanjem na življenje. Vsa poročila o vojnah, terorizmu, kršenju človekovih pravic, nasilju, katastrofah, drogi, nezaposlenosti, vse to nam predstavlja prihodnost kot temno, dušečo, kot nedostopno in izgubljeno. Tudi naša mladina je polna skrbi; je skoraj brez idealov in se komajda pogovarja o prihodnosti. Boji se jutrišnjega dne, ker gleda vse s stališča današnjega črnega dne. Kdo ji je ubil toliko idealov? Kdo ji je zastrl pogled v prihodnost?

4. *Izguba smisla življenja.* Iz vsega povedanega je razvidno, da je današnji človek izgubil smisel življenja in da ga mnogi ne iščejo več. Človek je izgubil smisel življenja, ker je izgubil pravi smisel za človeka samega. Kdo je človek? Kdo sem jaz? Kdo si ti? Kdo smo mi vsi? Kam gremo? Vprašanja, ki so vedno odprta za nove, nikoli končane odgovore človeka. Beda človeka danes ni v tem, ker še vedno ne ve, kdo je, ampak, ker ga z vseh strani določajo le stvari. Ker je negotov in ker ni nikjer doma. Človek mora vedno iskati svojo identiteto, se spraševati po svojem začetku in svojem koncu. Vprašanje o Bogu bo postalo aktualno in opravičeno šele tedaj, ko bo izhajalo iz vprašanja o zadnjem smislu človekovega življenja, ki bo zares zadevalo človekovo bit, njegov začetek in njegovo prihodnost. Za odgovor, kaj je smisel življenja, pa si moramo vzeti čas. Mnogi si ga za to nikoli ne vzamejo. Hesse v svoji knjigi Sidharta pravi: »Večina ljudi je kot odpadni list, ki ga veter nosi in vrtinči po zraku, ki niha in omahne na tla. Drugi, manjšina, pa so kakor zvezde, ki grede po trdnem tiru, noben veter jih ne doseže in noben vihar. V njih samih sta njihov zakon in njihov nauk.« Vsi bi se morali truditi, da bi v sebi odkrili tisti trdni tir in tisti zakon (tisti smisel življenja), ki sta temelj vsega našega delovanja. Sicer se nam zgodi, kakor pravi že omenjeni avtor: »Ljudje se trudijo, trpijo, si belijo glave za reči, ki so se Sidharta zdele docela nevedne: za denar, za majhen užitek, za majhne časti, med seboj se zmerjajo in žalijo, tarnajo zaradi bolečin, trpijo zaradi poželenja . . .«

Tako smo videli nekaj kriznih žarišč današnjega človeka, ki se kažejo tako pri ateistih, kot pri kristjanih. Kot zadnje vpra-

šanje si postavimo naslednje: Kako naj kristjani živimo resnično krščanstvo v današnji družbi?

O resničnem, idealnem krščanstvu je težko govoriti, ker se le to odvija na duhovni ravni; in so zato tudi rezultati našim očem marsikdaj nevidni. Vendar se zavedajmo, da mora biti (naše krščanstvo) konkretno, zgodovinsko, v stvarnosti, ki jo živimo. Res je, da nismo od tega sveta, kot pravi Jezus, vendar lahko naš krščanski poklic živimo samo v tem svetu. V tem času in v tem prostoru moramo sprejeti svoje odgovornosti, ki nam jih nalagajo skupnost, družina, poklic . . . Veliko je takih, ki mislijo, da so člani neke skupnosti že s tem, če so tam fizično prisotni. Pasivna prisotnost ni dovolj. Samo z aktivnim služenjem Bogu in človeku bomo uresničili naš človeški in krščanski poklic. Ne izgovarjajmo se več na razmere in situacije, na strah in nemoč. Današnjemu času in razmeram moramo reči naš JA. Izogibajmo se tudi preveč razširjeni miselnosti, da sta vera in naš odnos do Boga »zasebna stvar«. Prav zaradi tega se v nas in v družbi ustvarja ozračje neiskrenosti in dvoličnosti. Ustvarja se dvojnost med tem, kar je javno in tem, kar je moje zasebno. Takšen način krščanskega življenja bi lahko imenovali *nikodemski tip kristjana*. Nikodem je namreč prvi začutil, da je vera v Jezusa Kristusa »zasebna zadeva«. Če bi začeli naštevati primere o takem tipu kristjana, gotovo ne bi hitro zaključili. Nekateri se izgovarjajo, da so obstajali »nikodemski kristjani« v letih po drugi svetovni vojni, vendar lahko mirno dodamo, da je tak tip kristjana še zelo pogost tudi danes. Z našim delovanjem, mišljenjem, in izražanjem bi morali biti usklajeni in celoviti. To, kar smo v naši notranjosti in doma v družinskem krogu, to bi morali biti tudi v javnosti, čeprav si s tem morda zapremo kakšno pot in ustvarimo nekatere probleme.

JOŽE JANEŽ

RETROGARDA ALI NAPREJ V PRETEKLOST

Besedne skovanke retrogarda še ni v slovarju tujk. Njeno prvo polovico najdemo pod »retrogradacija« (vračanje, povrnitev, povratno gibanje) in »retrograden« (idoč nazaj, povraten, tudi sovražen napredku – v politiki). Drugi del izvira iz besede »avantgarda« (najnovejša, najnaprednejša smer v umetnosti, politiki, izvorno pa prednja četa, vojaška predhodnica).

Retrogardizem kot umetniška smer se je v Sloveniji pojavil v začetku osemdesetih let in s presenetljivo silovito umetniško močjo diametralno nasprotnih, prej navidez nezdržljivih vsebin, in nepojmljivo resno uporabo medijev, zmedel vse pod

Posebna naloga nas kristjanov pa naj bo ta, da bomo svetu prinašali upanje in zaupanje v življenje. To pa je mogoče z našo vero v Jezusovo vstajenje. Njegovo vstajenje od mrtvih je edino zagotovilo, da ima naše življenje smisel in da se vse »splača«, ker na koncu vsega ne stoji smrt, ampak življenje. Vstajenje je tisti trdni temelj zaupanja v prihodnost, kar pa mora imeti vidne posledice v našem življenju, kajti vstajenska vera vključuje tudi odgovore na smisel življenja. Ko enkrat izpovemo vero v vstalega Kristusa, vstopimo v stalen življenjski proces z njim, kajti Jezus Kristus je začetek tistega procesa, ki bo imel konec šele ob koncu časov. Jezus Kristus je za nas zagotovilo prihodnosti ali kakor pravi »Nemški katekizem«: »Jezusovo vstajenje je garancija, da na koncu življenje premaga smrt, resnica premaga laž, pravica nepravico, in ljubezen premaga sovraštvo.« (Katholischer Erwachsenen Katechismus). Kristjani moramo narediti korak od »nikodemskega kristjana« do vstajenskega kristjana. Vstajenje in vera v življenje morata postati del nas in našega veselega oznanila. Karl Rahner pravi o vstajenju: »Vstajenje ni neka postranska, obrobna trditev, ki zadeva nek nepomemben del človeka ali njegove usode, ni neka obrobna trditev, o kateri lahko kaj vemo ali ne, ampak je prav vstajenje tista beseda, ki obljublja in zagotavlja človeku stalno vrednost njegovega bivanja.« (Grundkurs des Glaubens). Z vstajenjem dobijo vse stvari pravo vrednost. Naše življenje pa najde prav v njem odločilni temelj upanja. Tu ne govorimo več o upanju v življenje po smrti, ki bo enako temu sedanjemu, ampak o življenju v skupnosti z Bogom. Vstajenje pomeni s strani Boga zadnji JA človeku in stvarstvu, kajti Jezus je enkrat za vselej dovršil prenovljenje, odrešenje in vsemu dal življenje, da bi ga imeli v izobilju.

Triglavom, tudi »resne« poznavalce umetnosti in močno, kot že dolgo nihče, predstavil slovensko umetnost v svetu.

Retrogradno v retrogardi je delovni, umetniški material, uporaba citatov, uporaba in predelava umetniške, vojaške, zgodovinske in nacionalne simbolike. Umetniškost retrogarde je v tem, da je do srca globoko zarezala v telo nepreživetih, še neprebolelih nacionalnih in državotvornih kompleksov. Na tej točki se je začela kazati tudi njena avantgardnost. Običajno, po dolgih letih, pravi klasična literarna zgodovina, da je umetnost prehitela svoj čas, videla dlje od svojih sodobnikov.

Zares se v naši družbeni realnosti, že po višku umetniško izpovedne moči retrogardizma, šele začenja pojavljati in udejanjati tisto, kar je retrogardizem posredoval v simbolni/umetniški obliki. Umetniško, avtorsko, osvobodeno spon ideoloških dogem in celo tabujev, nacionalno in odprto v svet (v retrogardizmu vsebina) na eni strani in uniformirano, militantno, kolektivno, retrogradno (pri retrogardizmu forma), nastopajo

kot realne družbene sile v sporu. V realnosti je silovito zaživel retrogradno in retrogardno.

Tu gre za še eno zanimivost. Tako retrogradno kot retrogardno sta, vsak po svoje, temeljno povezana s preteklostjo. Prvo živi od določene preteklosti, jo z vsemi sredstvi brani ter na novo vzpostavlja. Drugo osvobaja iz preteklosti tiste kali novega, ki bi morale že zdavnaj zrasti. Zato je retrogarda in ne avantgarda. Oboje nas jasno opozarja, da gremo nazaj, da bomo nujno morali (nujno travmatično) prehoditi razdalje, ki smo jih mislili, tako en-dva-tri, preskočiti, poleteti v nebo konca zgodovine. Le globina padca vznak bo, pri tej nujni druž-

RAFAEL PODOBNIK

RAZMIŠLJANJA O FOTOGRAFIJI

V počastitev 150-letnice fotografije in 100-letnice prvega fotokluba na Slovenskem je avtor priredil za Idrijske razglede predavanje, ki ga je imel v ciklusu Pogledi na umetnost marca 1988 v Idriji.

Uredništvo

Fotografija je od prvih začetkov pred poldrugim stoletjem likovna zvrst, čeprav ji to v Sloveniji šele zadnje čase sramežljivo priznavamo. V sorazmerno kratkem času je postala nepogrešljiva v komunikacijah in znanosti, priborila pa si je tudi mesto v umetnosti. Kakor ima glasba širok razpon od začetniškega igranja do umetniškega poustvarjanja in ustvarjanja, tudi fotografija zajema široko paleto od nerodnega beleženja družinskih dogodkov preko ustvarjalnega posredovanja najrazličnejših likovnih del do lepega izražanja misli in čustev.

Vsaka umetniška zvrst ima svoje zakonitosti, posebnosti, zmožnosti in nezmožnosti, ki temeljijo na snovi ter sredstvih, s pomočjo katerih jo izražamo. Fotografija je pisanje s svetlobo. Njeno bistvo so snovi, ki so zmožne svetlobnega zapisa. Fotoaparat je nujno potrebno sredstvo. Pojmovati ga moramo široko od preprostega zatemnjenega prostora do najsodobnejših tehničnih čudes. Postopek mojstra fotografije Vlastje Simončiča, ki je v prvi vrsti dragocena pedagoška domislica, ga res ne potrebuje, vendar gre tu za razprševanje razvijalca po že osvetljenem fotografskem papirju in ne za pisanje s svetlobo.

Na fotografskem aparatu in svetlobno občutljivih snoveh temeljijo osnovne lastnosti fotografskega medija: verna odslikava, zmožnost beleženja trenutkov in izdelava poljubnega števila kopij.

Največ bleščečih pa tudi površnih razmišljanj se vrti okrog vernosti odslikave. Fotografija posnema dejanski svet, koliko pa je v likovnem zapisu resnice, je večnostno vprašanje, ki se nam zastavlja pri vseh upodablajočih medijih. Brez večjih

beni vrnitvi nazaj, v naročje stvarnega (sestavljenega iz tisočev nepokorjenih različnosti), prevelika, če bomo pod težo enotnosti padli vsi enako globoko.

Izmed umetniških smeri se retrogardizmu ni prikjučila edino literatura. Na drugi strani, v osemdesetih letih na videz tudi ni dala od sebe nobenih izjemno velikih dosežkov. Nastala je obilica literarne produkcije brez dominantne usmeritve, ki bi zasenčila vse drugo pisanje. Tako je literatura sama v sebi zaživela čas ideološko manj obremenjenega civilnega pluralizma, v katerem avantgarde, politične in umetniške, ne bodo več potrebne, ko bodo dejansko pripadale preteklosti.

pridržkov lahko rečemo, da fotografija od vseh likovnih zvrsti najverneje odslikava vidno podobo upodobljenega.

Fotografijo dojemamo kot dokument, kar se večkrat neusmiljeno izkorišča. Ne samo montaže in zrežirani prizori, ampak tudi snemanje obrobnih dogajanj, odbiranje neznačilnih pojavov ter uporaba kompozicij z lažnim poudarkom botrujejo fotografijam, ki ne odražajo dejanskega stanja. Največje zlorabe se pojavljajo na področju pornografije, reklam, psihološke vojne in povečevanja potrošniškega, brezpogojno uspešnega ali podobnih načinov življenja. Mnogi sociologi in psihologi se naravnost bojijo velikega vpliva fotografije na ljudske množice. Ljudje jo v večini primerov sprejemajo kot resnico, čeprav je lahko daleč od nje. Zato fotoreporterji in uredniki fotografije ne stojijo pred nič manjšo poklicno odgovornostjo, kot je naložena novinarjem.

Na področju umetniške fotografije sta iskanje resnice in ustvarjalna poštenost, ki bi mimogrede rečeno morali odlikovati vse zvrsti umetnosti, enako važni kot na komunikacijskem ter znanstvenem področju. S tega zornega kota postane manj usodno nihanje ustvarjalcev med realistično (čisto) fotografijo, ki posnema naravo, in nerealistično fotografijo, ki ustvarja domišljajske likovne svetove in se izpoveduje preko njih. Obe področji zahtevata občutljivega in domiselnega ustvarjalca. Po drugi strani nobena smer ni sama po sebi odporna pred vsebinsko plehkostjo, lepotnostjo, slabimi likovnimi rešitvami, modnostjo in cenenimi zunanji učinki. Če izhajamo iz osnovnih lastnosti medija, moramo vendar dati prednost realistični fotografiji in če tehtamo črnobelo in barvno fotografijo, se moramo prej ali slej odločiti za slednjo, ker popolneje odslikuje naravo. Seveda to ne pomeni, da je realistična fotografija umetniško močnejša od nerealistične. Kvečjemu bi lahko rekli, da nerealistično fotografijo pogosto lahko enakovredno nadomestimo z drugimi likovnimi zvrstmi, kar pri čisti fotografiji ni mogoče. Prav tako ne moremo trditi, da je izrazna moč črnobelega fotografije manjša od barvne. Drži samo to, da črnobelega posnetke lažje likovno uredimo, ker gre le za niansiranje sivih tonov v razponu med črno in belo barvo. V barvni fotografiji imamo dodatno prvino barvo, ki po-

sebo pri kontrastnem komponiranju zelo zmanjša delež likovno dodelanih posnetkov. Na vsak način barve ne morejo biti rezervirane za slikarstvo, kot trdijo nekateri ozki vplivneži, saj brez barv ni realistične fotografije v najglobljem pomenu besede.

V praksi so meje med realistično in nerealistično fotografijo pogosto zabrisane. Prav tako ni ostrih ločnic med dokumentarno in umetniško fotografijo. Lažje se najdemo, če izhajamo iz predpostavke, da je tudi odbiranje (pri snemanju in kasneje) ustvarjalno. Kreativno odbrani astronomski, makro (bližinski) in mikro posnetki, ki so likovno urejeni in v njih na primer slutimo zakonitosti atoma in vesolja, so potemtakem obenem dokumentarna, realistična ter izrazna fotografija. Ne navadne osvetlitve, zorni koti snemanja, kompozicijski prijem in neostri ali zamaknjeni posamezni plani ne izključujejo realistične oznake, saj jih v posebnih pogojih srečamo v naravi ali opažamo enake pojave pri delovanju očesa. Z vseobsegajočo globinsko ostrino pa smo celo bolj realistični od našega vidnega organa. Rumenica v črnobeli in polarizacijski filter v barvni fotografiji sta pravzaprav pripomočka čiste fotografije, saj z njuno pomočjo v večini primerov povečamo vernost odslikave. Tudi reprodukcijo abstraktne slike ali posnetek spačene podobe v ukrivljenem ogledalu ne bi smeli imenovati nerealistična fotografija, ker posnema dejansko stanje. Podobno je z gledališko fotografijo in posnetki maškerad. Težje uvrstimo posnetke posebej za fotografiranje nameščenih tihožitij in uprizorjenih dogajanj, ki so po svojem nastanku domišljijiski in po fotografskem beleženju realistični. Odvzemanje predmetov, ki niso bistveni in motijo kompozicijo, ter dodajanje stvari, ki so običajne v obravnavanih sestavah, lahko uvrstimo v oba predala. Tudi dosvetljevanje in podsvetljevanje posameznih delov slikovnega polja v temnici ter retuša sta hkrati elementa realistične in nerealistične fotografije. Nadgrajeno fotografijo (večkratna ekspozicija z aparatom ali povečevalnikom, kombinacija več negativov ali fotografij, posebni fotografski materiali in laboratorijske tehnike, fotogrami, fotokolaži, filtri, pomnoževalne prizme, itd.) in večmedijska dela (barvanje ali risanje po fotografiji, kolaž iz fotografij in nefotografskih likovnih prvin, s sitotiskom potiskane fotografije, itd.) lahko brez večjega tveganja uvrstimo v nerealistično fotografijo. Sem prištevamo tudi umetno neostrino dela ali celotnega slikovnega polja, popačenja z močnimi širokokotniki, izgubo optične perspektive ter razdalj med plani pri teledobjektivih, zamenjavo strani v smislu zrcalne slike in zumiranje (spreminjanje goriščnice) med ekspozicijo. Najmanj sporne, lahko bi rekli, klasične nerealistične posnetke dobimo, če ob dolgih osvetlitvenih časih premikamo aparat ali fotografiramo objekte v gibanju.

Prikazana parada najrazličnejših primerov kaže, da nima smisla pretirano povečevanje vernosti odslikave, še manj umestno pa je napihovanje neposnemalnih lastnosti fotografije. Fotografiji sami najbolje vemo, kako težko je napraviti dve enaki povečavi ali pravilno zadeti barve. Vendar obrtniška iz-

vedba ne more biti najvažnejša. Temeljni pogoj fotografskega (in kateregakoli) umetniškega ustvarjanja je, da fotograf zvesto služi lastni resnici, ki se pri resničnih umetnikih poistoveti s širše odmevajočo lepoto.

Mnogo sodobnih fotografov in kritikov se načrtno bori proti pripovednosti likovnih del. Fotografije naj bi govorile s čisto likovnostjo, kar je po našem mnenju pri krajinah, figuralnih kompozicijah in še marsikje nemogče doseči. S tem izrivajo iz posnetkov vsebino in jadrajo v nekomunikativnost. Likovna govorica pogosto postane sama sebi namen. Neprimerno pomembnejši je stalni ustvarjalni napor, da likovno ureditev uskladimo z osnovnim izrazom dela, kar obenem preprečuje monotono ponavljanje istega kompozicijskega vzorca. Vsak likovnik mora raziskati likovno govorico, toda samozadostne likovne raziskave podobno kot okrasni vzorci le izjemoma spadajo na razstavišča, saj bi morale biti samo priprava za umetniško poglobljena dela.

Fotografija je izpolnila davni sen človeka, da bi na likovni način iztrgal pozabi neponovljive trenutke. Prvotno povezanost podob s skrivnimi močmi in njihovo težko dostopnost običajnim ljudem je zamenjala množična uporaba sorazmerno cene fotografije. Možnost izdelave poljubnega števila kopij je dodatno povečala njeno dostopnost in prodornost. Fotografija je postala eden izmed znakov sodobne dobe.

Vprašanje, če ob vsakem fotografiranju izgubimo plast telesne ali duhovne celote, prepustimo filozofom in parapsihologom. Res pa je, da ulična in portretna fotografija zahtevata določeno mero napadalnosti, brezobzirnosti in hladnega seciranja. Likovni kritik Cene Avguštin pravi, da se mora za slikarski portret portretiranec odločiti sam, ker brez poziranja praviloma ne gre. Fotografski portret pa lahko delamo naskrivoma ali celo proti volje upodobljenca. Fotograf večkrat posega v čustveni in miselni svet fotografiranca. Potek dogodkov brez fotografovega vmešavanja bi bil lahko drugačen. Zato izguba dela duhovne ali telesne celote vsaj v tej povezavi ni čisto iz trte zvita. Kakor pri vseh fotografskih dilemah nas ponovno pomiri misel, da vse zavisi od umetniške moči fotografa, ki mora čutiti, kdaj se je približal resnici.

Na umetnostnem področju realistična fotografija običajno zahteva več iskateljskega napora kot nerealistična. Kompozicij si ne izmišljamo sami. Iščemo prizore in trenutke, ko narava pokaže resnični obraz. Zato so dela za večino gledalcev ispovedno prepričljivejša. Podpira jih vernost odslikave. Nasprotno nerealistična fotografija dobiva v naravi samo navdih, ki ga pregnete v lastne likovne sestave. Nasplošno je napadalnejša od realistične. Njena zanimiva zunanost lahko prekrije pomanjkanje miselne in čustvene utemeljenosti. Lahko je slabo komunikativna, ker je pri realistični fotografiji redkost. Domišljijiski pristop je običajnejši pri drugih likovnih tehnikah, zato ji pogosto delamo krivico in prednjo stopamo obremenjeni ter premalo odprti za njeno sporočilo. Stopnja nerealnosti je v obratnem sorazmernju z dokumentarno vrednostjo ali drugače povedano z vernostjo odslikave, ki pa je ena izmed

osnovnih lastnosti fotografije. Zato nerealistično fotografijo lahko vzamemo tudi kot ironičen upor proti pojmovanju, da bi fotografski medij moral ostati omejen na dokumentarno uporabo in da na področju umetniškega ustvarjanja nima kaj iskati. Ne glede na fotografsko usmeritev je vse odvisno od umetniške moči, občutljivosti, pronicljivosti in dozorelosti fotografa. Po drugi strani najiskrenejše umetniške izpovedi lah-

ko izzvenijo v prazno, če pred svetlopisom (slovenski izraz Janeza Puharja za njegove fotografije na steklu) ne obstane likovno dojemljiv človek.

Zadnjih 150 let je človek preživel skupaj s fotografijo. Če nam je vseč ali ne, moramo ugotoviti, da je malokateri izum pustil tako globoke sledi v njegovem delovanju, mišljenju in čustvo-

Podiranje dimnika opuščenega Terezijinega jaška v Barbarah
Iz fotografske zapuščine dr. Milana Papeža

MARJAN PODOBNIK

SLOVENSKA KMEČKA ZVEZA IN ZVEZA SLOVENSKE KMEČKE MLADINE

12. maj 1988 je tudi uradni rojstni dan Slovenske kmečke zveze in Zveze slovenske kmečke mladine, četudi na ustanovnem zboru v Unionski dvorani v Ljubljani niso bile izpolnjene vse formalnosti, ki so potrebne za ustanovitev nove organizacije. Prav to, da je do ustanovitve kljub temu prišlo (formalnostim pa se je ugodilo kasneje), že daje prvi vtis o drugačnosti obeh zvez od obstoječih organizacij. Nastanek SKZ in ZSKM tako ni bil posledica ugodno rešenih prošenj s strani oblasti, pač pa samozavestne, argumentirane in pogumno postavljene zahteve pomembnega sloja ljudi, ki je bil dolga leta neprosto voljno v politični izolaciji. Za ta uspešen preboj gre nedvomno velika zasluga nekaterim posameznikom, ki so zadnja leta, tudi pod hudimi pritiski, uspeli pripraviti teren za udejanjanje drugačnega razmišljanja. Samozavestna drža slovenskih kmetov in somišljenikov pa je zagotovo pomenila podporo in spodbudo tudi drugim pobudnikom in tvorcem slovenske pomladi 88.

Obstajata vsaj dva temeljna razloga za nastanek SKZ in ZSKM. Prvi je vedno slabša situacija, v kateri se je znašel kmet, ki ni imel več kaj izgubiti, zato se je odločil za tveganje. Drugi razlog pa je tiho ali glasno izraženo nezaupanje do obstoječih institucij, ki naj bi kmeta predstavljale in skrbele za njegov status v družbi. Čeprav SKZ in ZSKM nista organizaciji, ki bi bili konkurenčni Zadružni zvezi, še manj pa Komiteju za kmetijstvo, SIS in poslovnim združenjem, saj gre za delovanje na različnih nivojih, pa je vendarle njun nastanek neke vrste nezaupnica ali vsaj opozorilo omenjenim institucijam.

V SKZ in ZSKM se s političnimi sredstvi borimo za ustrezno spremembo gospodarskega in politično-socialnega položaja kmeta v naši družbi. S takim delovanjem pa neposredno ali

posredno posegamo v sistem kot tak in skušamo vplivati na njegovo spremembo. Ko se zavzemamo za primerne cene kmetijskih pridelkov, za vrnitev vseh pravic kmetu pri njegovem gospodarjenju z gozdovi, za vrnitev odvzete zadružne lastnine, za agrarno reformo v smislu vzpostavitve konkurence za najboljša zemljišča, ki si jih je prisvojil družbeni sektor in kot glavno za družinsko kmetijo kot temeljno enoto kmetijske pridelave in hkrati temelj narodovega obstoja in samobitnosti, se zavzemamo za sistem, ki bo uresničevanje teh zahtev vključil v svoje temelje. Dotlej pa bo naše delovanje, pa naj si to želimo ali ne, opozicijsko.

V prvih desetih mesecih se je včlanilo blizu 20.000 članov iz skoraj celotnega območja Slovenije, kar pomeni, da našemu programu, usmeritvi in tudi ljudem iz vodstva kmetje in drugi člani (včlanjujejo se tudi nekmetje, simpatizerji različnih poklicev in izobrazbe, saj je pogoj za članstvo le to, da sprejemajo predstavljeni program) zaupajo. Zaupanje in pošteno delovanje sta vrednoti, na katerih gradimo. Tudi zato, ker so prav na teh točkah padle mnoge organizacije in programi. Ko je nekdo tolikokrat prevaran, kot je bil v povojnem času slovenski kmet, mu noben program, nobene besede same po sebi ne pomenijo ničesar, če za njimi ni človeka, ljudi, ki bi jim zaupal. Zato se danes izpostavljammo ne le zato, da bo kmet dobil pošteno plačilo za svoje delo, pač pa tudi zato, da bi mu vrnilo davno izgubljeno zaupanje. Kot najtrdnejši narodov temelj je kljuboval vsem vihram, ki so grozile z uničenjem in potujčenjem, namesto spoštovanja pa je bil deležen sumničenja, sramotnih procesov in odvzemov premoženja. Kot najštevilnejši sloj krščanskega življa je ohranjal krščansko kulturo, ki predstavlja osnovo naše slovenske omike. Izvrševanje teh zgodovinskih poslanstev daje kmečkemu stanu visoko vrednost, ki pa mu v povojnem času ni bila priznana.

V SKZ in ZSKM se zavedamo medsebojne prepletenosti vseh družbenih dogajanj. Vedno smo se zavzemali za svobodne volitve, svobodno združevanje in izražanje misli. Nobene dolgoročne rešitve ni za kmeta, če ne bo hkrati dobrih rešitev za delavce, upokojeince, mladino. Ne bomo se zadovoljili z vsakomesečnim sitnarjenjem za višje cene kmetijskih pridelkov.

Kritični smo do pretekle in sedanje kmetijske politike, do delovanja vseh kmetijskih in drugih upravno-izvršilnih institucij. To kritiko izražamo tudi skozi svoj predlog nacionalnega programa kmetijske politike. Smo samostojni, kolikor je v okviru sedanje zakonodaje možno.

JOŽE ČAR

ALI SO RUDARSKO-GEOLOŠKE RAZISKAVE V IDRIJSKEM RUDIŠČU ŠE POTREBNE?

Soglasno z *Zakonom o preprečevanju posledic rudarjenja v Rudniku živega srebra Idrija*, ki ga je sprejela slovenska skupščina 24. septembra 1987, bomo idrijski rudnik postopno zaprli do leta 2003 oziroma do 2006, ko bo zaključeno tudi opazovanje morebitnih posledic zapiranja. Do takrat naj bi vsa dela pri Rudniku potekala soglasno s študijo »Idejne rešitve za popolno in trajno ustavitev proizvodnje v Rudniku živega srebra Idrija«, ki jo je pripravil Rudarski inštitut iz Ljubljane. Osnovni namen predvidenih del v naslednjih letih je postopna, strokovno utemeljena ureditev in zasutje obsežnega spleta rogov in jaškov, ki so jih v obdobju petstoletnega rudarjenja skopali pod južnim delom mesta, Smukovim in Poljančevim gričem. Vsa zapiralna dela bodo morala biti izvedena tako, da Idrija v bodočnosti ne bo več ogrožena zaradi posledic rudarjenja. Povsem moramo ustaviti premikanje terena, ki se kaže v poškodbah parkirišča in cestišča pri pošti in okolici avtobusne postaje.

Po vsebini se dela, ki jih bo potrebno opraviti v naslednjih letih, delijo na vzdrževalna in zapiralna dela, odkopavanje in pridobivanje živega srebra v tistih delih rudišča, ki jih je potrebno utrditi (proizvodnja v funkciji zapiranja), na hidrogeološke in geomehanske raziskave, geodetska merjenja za sprotno spremljavo posledic zapiralnih del in dopolnilne geološke raziskave.

Vsa naštetá opravila so se vsem, ki so morali razpravljati in sklepati o programu zapiranja idrijskega rudnika, zdela logična in potrebna, le pri postavki dopolnilnih geoloških raziskav se je neštétokrat ponovilo vprašanje »Zakaj geološko raziskovati rudišče, ki ga zapiramo?« V naslednjem prispevku želimo odgovoriti na to vprašanje in sočasno podati in obrazložiti najpomembnejše dokaze za tako odločitev.

V preteklih stoletjih so v idrijskem rudišču sorazmerno malo raziskovali. Z rudarskimi deli so enostavno sledili orudenim

V sodelovanju z drugimi zvezami in nekaterimi drugimi organizacijami vidimo možnost vzpostavitve takega vseslovenskega konsenza, ki nam bi po mnogih letih omogočil kot jugoslovanskemu in evropskemu narodu, naseljenemu in razseljenemu po mnogih državah vseh kontinentov, smelejši korak v prihodnost.

Opomba: Članek je bil uredništvu oddan spomladi 1989.

conam. S sistematičnimi raziskavami in odpiralnimi deli so v Idriji pričeli šele po drugi svetovni vojni. Do leta 1976 je bilo med Antonijevim rovom (+330 m) in najnižjim XV. obzorjem (-33 m) izdelanih 129 697 m odpiralnih in sledilnih rogov. Po letu 1970, ko so bili dostopni že vsi deli idrijskega rudišča, razen območij pod XV. obzorjem, se je obseg dragih rudarskih raziskovalno-odpiralnih del bistveno zmanjšal, močno pa je narastel obseg cenejšega raziskovalnega globinskega vrtnja.

Med letoma 1961–1987 je bilo v idrijskem rudišču izdelanih kar 140 653 m raziskovalnih vrtin.

Do leta 1973 smo raziskovali v glavnem cinabaritna rudna telesa. V naslednjih letih, tja do 1981, pa smo z globinskim vrtnjem raziskovali predvsem še nedotaknjena rudna telesa s samorodnim Hg v karbonskih skrivilavcih. Izdelanih je bilo 34 459 m vrtin in dokazanih več tisoč ton Hg.

V zadnjih letih so potekale raziskave tudi v novem ljubevškem rudišču, ki je bilo odkrito leta 1962 na podlagi pravilne razlage premikov ob idrijskem prelomu. Rezultati raziskav so bili ekonomsko nezanemljivi.

Ocenjujemo, da je danes stopnja raziskanosti idrijskega rudišča in rudnih teles po rudarsko-geološki plati vsaj 80%. Znanje o splošni prostorski legi orudenih območij, se giblje okrog 95%. To pomeni, da s planiranimi dopolnilnimi rudarsko-geološkimi raziskavami v naslednjih letih ne bomo iskali novih cinabaritnih rudnih teles. S predvidenimi raziskavami želimo preveriti obstojanje orudenja v območjih, ki jih po dosedanjih podatkih prištevamo med zaloge C₂, preveriti velikost in prostorsko lego orudenih con, njihovo kvaliteto in izračunati zaloge živega srebra.

Za realno in zanesljivo oceno količine živega srebra, ki ga bomo po zaprtju rudnika še pustili v rudišču, so geološke raziskave tudi v obdobju zapiranja nujno potrebne. Dopolnilne raziskave z globinskim vrtnjem utemeljujemo z naslednjim:

- V idrijskem rudišču imamo še vedno velike zaloge živorebrne rude kategorije C₂.
- Z globinskim vrtnjem bomo preverili obseg in kvaliteto orudenih območij ter prerazporedili C₂ zaloge v C₁ in B.
- Vsa pomembnejša neraziskana območja so trenutno z vrtnjem dostopna iz že obstoječih rogov, kar bistveno skrajša

in poceni raziskovalno delo in hkrati poveča zanesljivost razlage dobljenih rezultatov.

– Kasnejše raziskave s površine bi bile precej dražje in zaradi obsežnih zasipov in starih rudarskih del močno otežkočene ali celo neizvedljive, vrtime bi se iz predlaganih 40 do 70 m podaljšale na 300 do 350 m.

– Rudnik živega srebra ima lastno vrtalno ekipo in geološki kader, zato lahko opravi zaradi poznavanja razmer v rudišču in tradicije, raziskave bistveno ceneje in kakovostnejše kot kasneje druge organizacije (npr. Geološki zavod iz Ljubljane).

MARIJA BAVDAŽ

IDRIJCA – LEPOTA IN BOGASTVO

Pogledi na Idrijco

Na vsakdanjih poteh po Idriji naletijo oči vsepovsod na ovire. Izjema je samo ob reki. Le tu se more pogled sprostiti v prostor. Vsaj v določeni smeri. In smer je ugodna. V tem prostoru je ves dan dovolj sonca.

Reka je dinamična celota vode in proda – razgiban, nestalen življenjski prostor, v katerem vsak dejavnik z neukrotljivo silovitostjo zdaj narašča, zdaj spet upada. Problemi, ki tako nastajajo, so v naravi rešeni do take mere, da se jih niti ne zavedamo, dokler ne prizadenemo ustaljenega medsebojnega ravnovesja.

Narava ne prizna goljufij. Samo poseg, ki dosledno upošteva naravno povezanost VSEH pojavov v prostoru, more učinkovati trajno in neprisiljeno, kar pomeni tudi gospodarno in estetsko.

Idrijca je značilna za Idrijo, bodisi, da jo ujame v oči prišlek ali pa mimoidoči na cesti Ljubljana – gornje Posočje.

Opredeľjujejo jo naslednje tri posebnosti:

- razgled na širino reke, ki se odpre, ko se znajdemo iz tesne Zale na cestnem ovinku pri Zagodu;
- pretakanje bistro (!) reke, ki spremlja cesto v belem prodnatem koritu pod zelenim gozdnatim hrbotom nad Rakami;
- razgled, ki se odpre na glavnem mostu – na eni strani visok, kamnit kljun šolske ladje nad Nikavo, na drugi strani globok umirjen tok reke, ki ravnodušno obrača mestu hrbet in se mimo cerkve in vrtca skozi industrijski predel vali proti svojemu cilju.

Katero drugo mesto premore še nekaj podobnega?

Postavi se na katerokoli razgledišče desnega ali levega brega, ustavi se na kateremkoli mestnem mostu, zajemi vse to v pogled – pa pretehtaj!

– Idrijski rudnik še ni izčrpan. S svojimi preostalimi, sorazmerno velikimi zalogami živega srebra še vedno spada med pomembna živosrebrna rudišča sveta. Splošne razvojne zakonitosti družbe in vloga primarnih surovin v tem razvoju zgovorno potrjujejo, da bo idrijsko rudišče s svojimi velikimi zalogami kovine prej ali slej na tak ali drugačen način ponovno zanimivo za odkopavanje. Soglasno s tem predstavlja idrijsko rudišče veliko narodno bogastvo, ki ga je potrebno še naprej spoznavati in ohranjati, ne glede na to, kateri bodoči slovenski rod ga bo izkoriščal.

Gradivo za hortikulturno ureditev Idrijce v mestu

Tu je predvsem voda

Reka mora biti pristopna! Prav vsi – tudi najmlajši in najstarejši prebivalci imajo pravico, da si vse čute polnijo z njeno neukrotljivo močjo in svežino, kadarkoli si to zaželi!

Le v katerem mestu lahko opazuješ toliko lepih rib, barvne različke potočnic, amerikank in križank, v upanju, da boš morda ugledal celo redko, tako rekoč po neumnem zapravljenem edinstveno znamenitost – soško glavatico? Roji enodnevnih, mladoletnic, pribrežnic, trzač... plešejo nad vodo in posedajo po gladini, ko ležejo jajčka med pšicami lastovk in skoki postrvi. Pod vsakim kamnom v vodi se skriva polno raznovrstnih ličink, od njih je odvisno bogastvo vode. Zgrozi te podoba zimskega kopanja v ledeni vodi, ki ga bodro uprizarja vodni kos, ko se sprehaja in plava pod vali ter stika za žužki in ikrami. Morda se ti zgodaj zjutraj nameri blesteči privid vodomca, ki zatrepeta nad reko, potem pa v ravni črti svisteč izgine proti Zagodu.

Ali pa se nasloniš na ograjo in se sončiš kot race, pa jim vržeš nekaj krme, da zmanjšaš malce njihov pritisk na »domačine« ter ohranjaš veselje otrok ob reki.

Vsako pomlad in jesen lahko radovedno pričakuješ preletne ptice selivke. Ustavljajo se prav na teh bregovih in v mestu, da prenočijo, pa spet izginejo v neznano – kot tisti labod, ki ga prav nihče ni mogel prezreti.

Voda mora biti dostopna, posebno še tako živa in bistra reka kot je Idrijca! Bivanje kamnov, rastlin, živali in ljudi je usodno povezano z vodo. Ko uživaš Idrijco, se ne pozabi spomniti na Ljubljanico!

Potem so tukaj prodniki

Idrijca jih zbira z geološko znamenitih terenov s pomočjo svojih hudournikov in pritokov. Med bele, sive, črne in pisane apnenice se mešajo rumeni, rjasti, redčkasti peščenjaki, zele-

ni in vijolični zrnati tufi, sprimki raznobarnih kremenjakov . . . Kako poudariti in razstaviti bogastvo te edinstvene naravne zbirke?

Debela skala

Precej prizadeta že, pa vendar še debela skala. Koliko je varna, takšna kot je in tam kot je?

Tudi vrbe in jelše

V samem toku *rdeča* in *mandljasta vrba* (*Salix purpurea* in *triandara*). Na produ, ki se osuši takoj, ko poplavne vode odtečejo, pa *siva vrba* (*Alnus incana*). Poimenoval jo je Scopoli, morda prav na podlagi opazovanj v tem mestu! Od februarja dalje cveto druga za drugo vse raznovrstne vrbe in *siva jelša* (*Alnus incana*) ter ob visokih vodah ustvarjajo in poudarjajo pomladno podobo sveta – tako ljubo ljudem. Zakaj jim ne bi pripravili mačic, toliko, da bi jih lahko brez škode nosili tudi

Topoli ob Idrijci. Foto: Jelko Podobnik

domov in na delovna mesta? Vrbe in jelše so edina drevesa, ki prenesejo, da, celo potrebujejo najprej poplave hudournih voda, potem pa sušo prodnih nanosov. Razraščanje vrbovih korenin na naraven način utrjuje obrežje, vrbje je kotišče in zavetišče za življenje nešteti rastlinskih in živalskih vrst. Vrbje ni ne pusto ne enolično, če le upoštevamo zimsko obarvanost golih šib in raznovrstnost zelenih odtenkov ter rasti pri različnih vrstah vrbe.

Številne so posebne zeli prodišč in nabrežij

Na prodiščih in brežinah Idrijce so pogostne *ciprje* (*Chamaenerion palustre*) – Scopolijevo (!) cvete rožnato, *milnica* (*Saponaria officinalis*) s cvetjem v rožnato belih kobulih, *lučnik* (*Verbascum nigrum* in dr.) kot svečnik iz rumenih cvetov, *konjska griva* (*Eupatorium cannabinum*) – lila čopi na rdečkastih steblih, *svetlin* (*Oenothera biennis*) z rumenimi cveti, *meta* (*Mentha aquatica* in dr.) vijolični čopi med sivim listjem, *šentjanževka* (*Hypericum perforatum*) zlato rumenih cvetov, *dresni* (*Polygonum* sp.) z rdečim steblikovjem, *repuh* (*Petasites* sp.) z zelenimi klobukastimi listi, *otavčič* (*Leontodon autumnalis* in dr.) z regrastimi cveti, *špajka* (*Valeriana officinalis*) – pernatih listov, rožnatih cvetov, *ščetica* (*Dipsacus* sp.) na dvometrskih bodičastih steblih, *plotni slak* (*Calystegia sepium*) z belimi zvonci, *robida* (*Rubus caesius*) okrasno previsa, itd.

Bogastvo samoniklih oblik in barv v času nizke vode pod poletnim in zgodnje jesenskim soncem.

Izziv

V tem prostoru sonca, vode in proda uokviriti z vrbjem in cve-točimi poletnimi zelmi tri prej omenjene razglede, da bodo mimoidočim obtičali v očeh, za domačine in prišleke obnoviti naravni obvodni vrt, da jih bo v vsakem hipcu prostega časa pritegnil s svojo živo prvobitnostjo, očaroval s svojim neizčrpnim živim bogastvom, z menjavanjem podob skozi vse štiri letne čase.

Seveda so pa še drugačna gradiva in drugačne možnosti:

jalovi kamenomet ostrorobih skal, pritorjenih iz nekega daljnega kamnoloma (ne za darilo),
gole nove in stare betonske stene korita za vodo z lepimi nalepkami iz neznanih kamnov (odriniti vodo – napoto iz življanje v kanal . . .),
drevored mladih lip, ki nočejo uspevati na jalovini pod Kamštjo,
platane na parkirišču nad izlivom Nikove,
vsakoletna šestmesečna žolta panorama zlato rumenega šibja povešavih vrb ob zlato rumeni šoli s plavo dvorano na ozadju zaraščenih idrijskih hribov, in še kaj.

. . .

. . . »prav takega je imela K. J., je rekel B. s srečnim . . . nasmehom in pokazal plašček . . . Oba . . . sta čutila, da je večer kaj dobro pričel, da je . . . podoben vsakemu drugemu večeru z razgovori, čajem, prižganimi svečami . . . Stari s starimi, mladi z mladimi, gospodinja pri čajni mizici, na kateri je stalo v srebrni košarici prav tako pecivo, kakor je bilo na večeru pri P. – vse je bilo natanko tako, kakor drugod . . .

Barbare. Procesija na dan sv. Ahaca
Iz fotografske zapuščine dr. Milana Papeža

ANDREJ KRANJC

GRE ZA OBSTOJ NARODA IN NJEGOVE KULTURNE IDENTITETE

Meze D., 1987: Hribovske kmetije na Idrijskem in Cerkljanskem. Geografski zbornik – Acta geographica, str. 9–68, 14 tabel, 9 slik, 3 karte v prilogi, 24 virov in literature, Ljubljana

Geograf Drago Meze se že vrsto let ukvarja s slovenskimi hribovskimi kmetijami, kmetijami, ki so marsikje glavna značilnost naše pokrajine. Življenje na teh kmetijah nam ohranja kulturno pokrajino, da nam gorskih hrbtov in planot ne praraste goščava – a to so tudi kmetije, ki so često na robu obstoja, cela vrsta jih je že onkraj, o čemer žalostno pričajo opusteli in podirajoči se kmečki domovi. V letih 1983–84 je avtor zbiral gradivo po terenu, saj je osnova njegove študije v veliki meri gradivo, ki ga je sam zbral, na terenu ali iz drugih osnovnih virov (Gozdna gospodarstva, matični uradi, Zadrúžna zveza).

V uvodu bralec izve, da so v študiji zajete vse hribovske kmetije v idrijski občini, tudi tiste, ki ne leže više od 600 m n.m., temveč v dnu dolin, imajo pa zato zemljišča z naklonom nad 20%, kar je tudi kriterij za »hribovski« značaj kmetije. Vsega skupaj je v razpravi zajetih 820 kmetij. Da pa ne bi bilo nespornosti – avtor se v vseh primerih ni togo držal administrativnih meja, ampak je ponekod bolj gledal na naravne povezave in ločnice. Že sam seznam 820 kmetij, vpisanih pod domačimi imeni, nudi bogato gradivo, čeprav je to šele uvod.

Prva poglavja seznanjajo bralca z naravnimi pogoji pokrajine in posameznih njenih delov, dolin, hribov in planot: naravno geografske osnove (kamnine in relief, klima, ekspozicija in nadmorska višina, naklon kmetijskega zemljišča, preskrba s

pitno vodo) ter sestava zamljišča in posesti, kar pa ni več le naravna danost. Pri pregledu geoloških osnov morda zbode v oči uporaba Kossmatove geološke karte. Za tega avstrijskega geologa, ki je v prvi četrtini tega stoletja raziskoval naše kraje, je to gotovo pohvalno, najbrž pa to ni za naše geografe in geologe. V klimatskem pogledu preseneča velika količina padavin, tako letnih (preko 4000 mm) kot tudi dnevnih. Omenil sem, da avtor tudi »dolinske kmetije« šteje med hribovske. Ampak prave hribovske v vsakem primeru prevladujejo: povprečna nadmorska višina kmečkih domov je blizu 700 m, 32 kmetij leži nad 1000 m visoko, z najvišjo 1142 m n.m., kar je za Slovenijo vsekakor zelo visoko. Če človeka čudi, da šteje avtor vse kmetije med hribovske, zadevo razjasni poglavje o naklonih kmetijskih zemljišč: z naklonom pod 20% jih je zelo malo, največ jih ima naklon 21–40%, so pa tudi taka z naklonom preko 45%, kjer odpove vsa mehanizacija in je možna le še ročna košnja ali pa paša drobnice.

Povprečna velikost kmetije je 23.4 ha, od povprečno 10.6 ha v naselju Police do 36.4 ha v Gorenjem Vrsniku, konkretno pa nobena kmetija nima več kot 75 ha posesti. V primerjavi z drugimi deli Slovenije so te kmetije na Idrijskem in Cerkljanskem za okoli 20% manjše. V sestavi posesti prevladujeta seveda gozd (povprečno dobrih 48%) in travnik s sadovnjakov (25%), najmanj pa je njiv in vrtov (7,4%). Kljub relativno velikemu deležu gozda ta za gospodarstvo kmetije ne pomeni tako veliko, saj je povprečni etat le 36 m³ in v njem je lesa iglavcev manj kot polovica.

Razveseljiva je ugotovitev, da imajo vse kmetije elektriko, relativno dobre cestne povezave in relativno dobro oskrbo s pitno vodo.

V kmetijski proizvodnji na Idrijskem in Cerkljanskem prednjači živinoreja, in sicer govedoreja. Po povprečnem številu govedi na kmetijo (7,5 glave) prekašajo področja, kjer so sicer hribovske kmetije precej večje (Savinjska in Selška dolina, Kokra, Pohorje). V naseljih bliže važnejšim cestam in večjim krajem je najpomembnejša oddaja mleka, drugod pa reja govedi za meso. Tako, relativno visoko razvitost, omogoča v veliki meri tudi ustrezno razvita strojna oprema oziroma stopnja mehanizacije.

Bistvo kmetije je kmet oziroma ljudje. Avtor ugotavlja, da je slika prebivalstva teh kmetij v glavnem močno podobna sliki, dobljeni na podlagi preučevanja drugih slovenskih pokrajin, le da je tod gostota poselitve večja. Otrok je 23%, žal pa je v nekaterih naseljih zaskrbljujoče malo otrok, predvsem predšolskih. V primerjavi z ostalo Slovenijo je tod delež kmečkega prebivalstva najmanjši, 30%, predvsem na račun Cerkljanskega. V celoti pride na kmetijo v povprečju 4,4 prebivalca, od tega 1,6, (manj kot pol!) kmečkega človeka.

Tabela 14 – klasifikacija kmetij – najboljše sama po sebi pokaže stanje in bodočnost hribovskih kmetij na Idrijskem in Cerkljanskem. Zaščitenih kmetij je le slaba četrtnina od vseh čistih kmetij, po avtorjevem mnenju je to zaskrbljujoče malo, usmerjenih je 20%, a skoraj 38% od teh je »ostarelih«. To se kaže tudi v nasledstvu: brez naslednika je 12% kmetij, z negotovim nasledstvom pa dobrih 27% – torej se za polovico vseh kmetij (410!) ne ve, ali bodo ob zamenjavi generacij obstale ali pa opustele in propadle. V zadnjem delu te tabele je strnjena vsa problematika in tragika teh kmetij: 25% jih je perspektivnih, 22% pa neperspektivnih, v fazi opuščanja ali pravkar opuščanih. Vzrok opuščanja in neperspektivnosti je v veliki meri v premajhni posesti in deloma tudi v odmaknjenosti: večina opuščanih kmetij je tam, kjer je najslabša povezava s svetom.

Naj zaključim z avtorjevimi besedami: »Od zasebnega kmetijstva, ki mu pripadajo tudi vse raziskane kmetije, idrijska občina ne more pričakovati večjega napredka. Temu je ovira v veliki meri dokaj neugodno gospodarsko-socialno stanje kmetij, ki je več ali manj rezultat zgrešene povojne agrarne politike: ta se je obrnila na boljše šele v zadnjem času, a za mnoge hribovske kmetije prekasno. Marsikatera kmetija bo še naprej životarila brez upanja na boljšo prihodnost. Tako bo z neperspektivnimi kmetijami, teh pa je skoraj petina, skupaj z že opuščeni pa kar dobra četrtnina.«

Menim, da dodatna razlaga ni potrebna. Upamo lahko, da te ugotovitve ne bodo obtičale le v geografski literaturi, da ne bodo same sebi namen, ampak da bodo seznanjeni z njimi tudi tisti, ki vodijo in usmerjajo kmetijsko politiko, tisti, ki lahko

ukrepajo in torej lahko pripomorejo k izboljšanju pogojev in s tem k zaustavitvi opuščanja in propadanja hribovskih kmetij. Ena kmetija morda res ne pomeni veliko, 400 kmetij več ali manj pa lahko bistveno spremeni eksistenčne možnosti cele pokrajine, od česar je odvisno, ali bo pokrajina ostala »kulturna« ali pa bo opustela – tu gre za obstoj naroda in njegove kulturne identitete v manjšem merilu. To pa ni ne lokalno in ne le trenutno vprašanje.

Na Škrbini, Dolenja Trebuša. Foto: Rafael Podobnik

JOŽE JANEŽ

BISERI SLOVENSKE NARAVE

Peter Skoberne: Sto naravnih znamenitosti Slovenije, Prešernova družba, Ljubljana, 1988.

Knjiga je izšla v redni letni zbirki Prešernove družbe za leto 1989 kot nadaljevanje zanimive serije Sto slovenskih. Predstavljenih je sto slovenskih biserov narave. Največ jih je iz

alpskega sveta, krasa in Primorja, manj pa iz južne in severovzhodne Slovenije. V Sloveniji, kot pravi avtor v uvodu, ni prostora za naravne znamenitosti velikih razsežnosti, zanjo je značilna raznovrstnost manjših naravnih pojavov in oblik, ki so v svojem bistvu še kako velike vrednote. In knjiga ne dela razlik med njimi: Postojnski jami je posvečeno prav toliko prostora kot Strunjanskemu klifu ali izviru Železova voda pod Olševo.

Knjiga je razdeljena v dva dela. Prvi, krajši, nas uvaja v razumevanje naravne dediščine in naravnih znamenitosti – jam in

brezen, dreves (!), slapov, skalnih samotarjev, naravnih oken in mostov, jezer. Dodana so še kratka, a koristna poglavja o obiskovanju in varovanju naravne dediščine ter slovenskih narodnih in regijskih parkih. V drugem delu najdemo izjemno pregledno predstavljene izbrane naravne znamenitosti, vsako s prav mojstrsko fotografijo in zgoščenim, vsebinsko polnim, enostranskim opisom, ki se mu pozna, da ga je pisal znanstvenik. Bralcu naravne vrednote niso le predstavljene, ampak mu sicer kratki teksti nevsiljivo širijo obzorje razumevanja, in s tem vrednotenja naravnih procesov in pojavov.

Nenavadno oblikovan ježek iz Ravenske jame. Foto: Rafael Podobnik

DUŠAN MORAVEC

FONTANA – NOVA LITERARNA REVIJA

Torej, v naši ljubi Primorski je na svet prišla nova literarna revija. Pravzaprav ni več tako nova, saj je pred nami že dvojna številka 9/10. Revija ima simboličen naslov »Fontana«. Vse skupaj se je začelo v razumevajočem okolju tovarne »Tomas« iz Kopra pred približno tremi leti in počasi je revija prerasla tovarniški zid. Resda imamo na Primorskem že eno podobno revijo, to so Primorska srečanja, ki pa so predvsem namenjena gospodarskim in političnim vprašanjem. Fontana pa je predvsem in samo literarna revija, v kateri objavljajo

V knjigi je našlo mesto tudi nekaj naravnih znamenitosti in vrednot iz Idrijskega in Cerkljanskega.

Le redkokdo ve, da raste v Godoviču prava biološka posebnost kačja smreka. Menda sta v Sloveniji samo dve. Kačja smreka v Godoviču je kot naravni spomenik od leta 1987 za-varovana z občinskim odlokom.

Divje jezero je med naravnimi znamenitostmi na Idrijskem še najbolj znano. Vendar si ne delajmo utvar, da je toliko znano, da nanj ni potrebno agresivno opozarjati z občestnimi tablammi in drugim reklamnim orodjem. Le kdo še danes bere knjige!

Soteska Pasice je znana po partizanski bolnišnici Franji, vendar je tudi sama zase dovolj velika geomorfološka in hidrološka posebnost.

Ravenska jama v Ravnah pri Cerknem si je med poznavalci pridobila velik sloves zaradi izredno lepo razvitih in ohranjenih aragonitnih kristalov, bleščeče belih »ježkov«. Žal mora imeti radovedni tujec veliko srečo, da zve zanjo, še večjo, da jo najde in še takrat, čeprav je brez težav dostopna, ni človeka, ki bi ga popeljal vanjo.

Idrijsko hribovje je razrezano s številnimi globokimi in ozkimi grapami, ki sežejo tudi izven naše občine. V pričujoči knjigi je dobila mesto grapa Pršjak, ki se iz Trebuše zarezuje v Vojškarsko planoto. Posebno lepoto ji daje eleganten, 27 metrov globok slap v Sopotih.

Knjiga Sto naravnih znamenitosti Slovenije je lep prispevek k beleženju, poznavanju in ohranjanju vrednot slovenske pokrajine, k narodovemu samozavedanju in prvovrsten turistični vodič za tistega, malo bolj raziskujočega turista. Knjiga dela veliko uslugo in reklamo nenazadnje tudi Idriji. In to je treba izkoristiti. Naj ta imenitna knjiga svojega žanra ne obleži na knjižnih policah!

pesniki in pisatelji, ki so komaj stopili na vijugavo pot besed, pa tudi že uveljavljeni umetniki.

Zadnja dvojna številka ima že povsem podobo nove literarne revije. Tiskana je v kvalitetni tehniki, s pomočjo laserskega tiskalnika. Na žalost avtorjev, ki v njej objavljajo, pa še ni rešeno vprašanje honoriranja prispevkov, vendar verjamem, da bo zelo agilni uredniški odbor rešil tudi to.

Prve strani je tokrat zapolnil sežanski pesnik David Terčon, sledijo pa, kar je za nas najbolj zanimivo, avtorji iz naše ljube Idrije. To so Dušan Moravec, Jože Janež, Frane Vihtelič, Darko Kavrič in Robi Pajer. Vsak se predstavi z nekaj pesmimi. Bi verjeli, da je v Idriji toliko literatov? Naj mi bo dovoljen medklic. V Idriji je bil pred kratkim ustanovljen literarni odsek v okviru ZKO.

Idrijčanom sledijo več ali manj stalni sodelavci revije. Naj jih naštejemo: Linda Cotič, Senka Vukovič, Marina Vižintin, Danilo Japelj, Dino Gržinič, Maja Razboršek, Jožek Štucin, Andrej Vidic, Branko Zupanc in še en Idrijčan Andrej Lutman. Objavljene pa so tudi pesmi Gina Brosadore v prevodu Mirele Ceglar. To je bil del, zapolnjen s poezijo, sledi pa mu prozni del. Avtorji proznih sestavkov so Aleš Cvek, potem že uveljavljeni pisatelj iz Pirana Franjo Frančič (pravzaprav ni revije, v kateri že ne bi objavljaj), potem so tu še Jani Rifel, Ante Bačić, Maja Štromar, Nataša Velikonja. Zadnje tri avtorice: Vesna Hočevvar, Mojca Juriševič in Mojka Mrhora so učenke srednje šole v Piranu, kar tudi kaže na skrb urednikov do začetnikov.

JOŽE JANEŽ

DANILO JAPELJ – CIGANI USODE

Fontana iz Kopra postaja prava majhna založba. Poleg rednega izhajanja treh do štirih števil letno vse kvalitetnejše (boljši tisk, strožja selekcija tekstov) literarne revije, so začele redno prihajati na svet še samostojne književne edicije njenih sodelavcev. Kdorkoli je le malo pokukal v prostor izdajateljstva ve, da je danes vsaka književna publikacija zunaj profesionalizma od države ustanovljenih založb pravi mali podvig. Zato zasluži in tudi doživlja Fontana iz izdaje v izdaje večjo pozornost in odmev.

V februarju 1989 je izšla v skladu s programom revije Fontana (ali ne bi bilo lepše zapisati »pri založniški hiši Fontana«) v

JOŽE JANEŽ

SOTOČJA

ZKO Tolmin je podpisani izdajatelj literarne revije Sotočja, ki jo urejuje Jože Štucin. Glede na tempo izhajanja so Sotočja prej zbornik kot revija. Sotočja 2 nosijo letnico 1986, Sotočja 3 pa so prišla na dan v začetku leta 1989.

Z ljubiteljskimi (amaterskimi) literarnimi revijami je križ. Tisk je pri nas tako drag, da dobička ne prinašajo. Kultura je samoupravno organizirana precej nesrečno in resnega financerja tovrstne dejavnosti sploh ni. Ena občina je običajno finančno preslabotna, še huje je seveda, da je preslabotna kadrovska. Medobčinsko financiranje, če se zanj ne odloči

V delu revije, ki ima naslov Razmišljanje, se pojavlja Nataša Ugrin s prispevkom Kam izginjajo Italijani. V nadaljevanju Edelman Jurinčič predstavlja Program delovanja Društva primorskih literatov.

Vlado Šav ponuja v premislek ustanovitev družbeno-debatnega-kulturnega kluba. Pisatelj Marjan Tomšič ocenjuje roman Kolobar Franeta Tomšiča iz Nove Gorice, Slavko Gaberc pa predstavi slikarja Stojana Zafreda, katerega grafike krasijo Fontano. Na koncu pa so objavljeni aforizmi, ki jih je prispeval Ivan Simončič.

Vsekakor je revija zanimiva in zasluži vso našo pozornost. Zaželimo ji še dolgo in uspešno življenje.

samozaložbi pesniška zbirka Danila Japlja »Cigani usode«. Japlju je to druga zbirka pesmi, prva »Ko dan koleba« je izšla septembra 1988. Avtor se predstavlja s kratkim opusom 24 pesmi. Edelman Jurinčič je v recenziji zapisal: »Japljeva poezija je dvojna. Prvič konkretna in razumsko sprejemljiva, drugič abstraktna. Vsekakor to bralca, klju temu, da ga včasih moti, obenem tudi sprošča.«

Zbirko je ilustriral Janez Janežič. Likovna oprema je manj posrečen del knjige. Nasploh Fontanine izdaje ves čas nimajo sreče z likovno opremo, ki ne uspeva doseči sodobnega likovnega izraza.

Izid Japljeve pesniške zbirke je finančno podprlo kar sedem delovnih in družbenopolitičnih organizacij. Le sposobni organizatorji ali tudi obojestranski interes?

nestransko pluralistična Socialistična zveza delovnega ljudstva, ne steče in ne steče. Založbe se jih pa sploh otepa-jo.

In ko ta čudni stvor, amaterska literarna revija/zbornik, izide, zagledamo pisan konglomerat, ki ga je najpogosteje težko prebrati. Na ducate pišočih, brez koncepta, razen če ni že literarno ljubiteljstvo koncept samo po sebi.

Sotočja 2 so bila posvečena 80-letnici smrti pesnika Simona Gregorčiča. Prinašajo poezijo in prozo dvajsetih avtorjev Tolminske, Goriške, Benečije in Rezije. Sodelovanje avtorjev z obeh strani meje je vse pohvale in podpore vredna poteza. Kvaliteta prispevkov niha, od takšnih, ki so na spodnji meji objavljivosti (Rudi Berginc: Štoparka), prek jezikovno čiste, a dolgočasne poezije, do dveh tehtnih in berljivih prispevkov

preizkušenih avtorjev Fea Volariča in Borisa Jukiča. Sotočja 2 so likovno opremljena s prijetno svežimi deli pokojnega (1956–1985) Andreja Skalina.

V Sotočjih 3 je opazen tehnični napredek (boljši tisk, vezava, oprema). Spet sodelujejo avtorji z obeh strani meje. Prebrati se dajo pesmi Rajka Matovskega (pa čeprav je takšne in boljše pisal Feo Volarič), Andreine/a Trusgnach/a (zelo sočne narečne pesmi, najzanimivejši del revije), Edelmana Jurinčiča (mirna tehtnost, ki nariše tisto, o čemer piše) in Alda Žerjalla (hermetična poezija ni nujno dolgočasna). To je pa tudi že nekaj!

JOŽE JANEŽ

DAVORIN VIDMAR – UTRINKI Z GRIČA

ZTS pri PB Idrija je konec leta 1988 založilo in izdalo v 100 izvodih pesmi Davorina Vidmarja Utrinki z griča. Knjižica je eden redkih kamenčkov v nastajajočem mozaiku samostojnih literarnih izdaj v idrijskem prostoru.

Bolj kot poezija se z Utrinki z griča predstavlja avtor sam. 38 pesmi nima namena (upam) biti visoko pesnikovanje. S pre-

Revijo, kot so Sotočja, na vsak način potrebujemo, kljub temu, da pridejo v roke predvsem tistim, ki vanje pišejo in tistim, ki se s tiskom ukvarjajo profesionalno. So nujen dokument o pisanju v nekem času na nekem koncu Slovenije. So nujna polja pisanja, spodbujevalci množičnosti in začetnikov in prostor za tiste, ki lahko dajo kaj od sebe, pa ne bodo nikoli zaživel poklicnega pisanja. Te revije pokažejo zobe takrat, ko se razvijejo v daljšo kontinuiteto, iz katere se odrazi dihanje nekega časa. Gre za živo udejanjenje šole kreativnega pisanja!

prosto besedo pa Vidmarju vseeno uspeva doseči stik z bralcem. Pesmi, v katerih zaživi širok razpon avtorjevega vsakdana, so pristne in prav nič šablonske, razen v vztrajanju na nespretnih rimah. Najneznosnejšo bolezen slabih piscev – vesoljno napihovanje trpečega srca in samopomilovanje, nadomešča sproščujoč, ponekod tudi humoren pristop k sicer resnim zadevam življenja in pisanja.

Knjižica, ki jo je šarmantno in neopazno »v stilu« ilustriral Nande Rupnik, je prva iz zbirke Mozaik. Uredniškemu odboru želimo čim več vztrajnosti.

JOŽE ČAR

O KRASU ČRNOVRŠKE PLANOTE IN ZAGANJALKAH

Acta carsologica – Krasoslovni zbornik, XVI, 1987, Ljubljana

Velika večina doslej napisanih krasoslovnih razprav ali strokovnih člankov o idrijsko-cerkljanskem ozemlju je bilo objavljenih bodisi v jamarški reviji **Naše jame** ali pa v zborniku **Acta carsologica** – Krasoslovni zbornik. Revija Naše jame, ki jo izdaja Speleološka zveza Slovenije, je namenjena predvsem jamarjem – speleologom. Seznanja nas z dosežki raziskav podzemskega kraškega sveta in krasoslovno tematiko, ki je z raziskavami jam kakorkoli povezana. Vsebinska zbornika Acta carsologica je dosti širše zastavljena. V prispevkih, ki so objavljeni v Acti, je kras geološko, geografsko in naravovar-

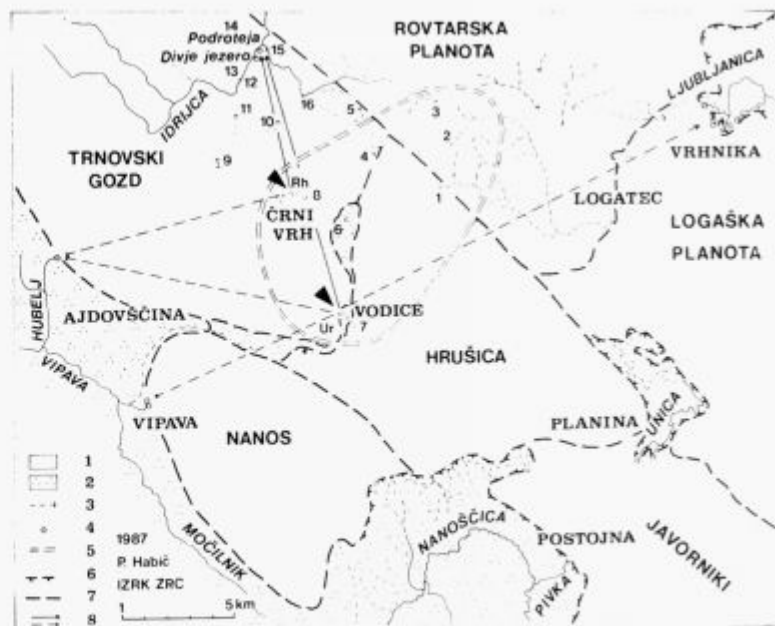
stveno vsestransko obravnavan. Acta carsologica izdaja Inštitut za raziskovanje krasa (IZRK) Znanstveno raziskovalnega centra (ZRC) Slovenske akademije znanosti in umetnosti (SAZU).

V zborniku Acta carsologica št. XVI/1987, ki je bil dotiskan na pomlad 1988, sta objavljeni kar dve razpravi, ki obravnavata krasoslovne posebnosti idrijsko-cerkljanskega prostora. Prvo je pod naslovom »Sledilni poskus na krašem razvodju med Idrijco, Vipavo in Ljubljano« prispeval dr. Peter Habič, znanstveni svetnik na IZRK v Postojni; druga razprava ima naslov »Rezultati poskusov z modeli zaganjalk«, ki je delo cerkljanskega rojaka dr. Rafaela Podobnika, zobozdravnika specialista ortodonta iz Nove Gorice.

Habič poroča o rezultatih barvanja ponikalnic na Vodicaх z barvilom uranin in Črnovrškega potoka z barvilom rodamin, ki je bilo izvedeno v okviru hidrogeološkega projekta »Raziskave za vodno oskrbo na Idrijskem in Cerkljanskem« pod vodstvom Raziskovalne enote Rudnika živega srebra. Nesporo je bila dokazana podzemeljska povezava Divjega je-

zera in Podroteje z vodiško ponikalnico in Črnovrškim potokom. Manj izrazita je povezava Vodice in Črnovrške planote s Hubljem pri Ajdovščini in izvirom Vipave. Podzemeljsko se manjše količine vode s črnovrške strani zelo verjetno pretakajo tudi proti izvirom Ljubljanice na Vrhniki, kar pa ni bilo prepričljivo dokazano. Izsledki barvanja so izrednega pomena za učinkovito varovanje kvalitete vode Divjega jezera in Podroteje.

O Podobnikovih rezultatih poskusov z modeli zaganjalk so bili Idričani že temeljito seznanjeni. Na to tematiko je avtor predaval v okviru Muzejskih večerov v sezoni 1986–1987, predavanje pa objavil v Idrijskih razgledih 1987/2. Zato vsebine razprave ne bomo povzemali. Pri tem naj omenimo, da se s problematiko zaganjalk, kot svojevrstnih naravnih pojavov, ukvarja le nekaj raziskovalcev na svetu. Podobnikov pristop k preučevanju zaganjajočih izvirov je originalen in prav taki so tudi njegovi zaključki o mehanizmi zaganjanja. Iz njegove razprave vidimo, da je tematiko zaganjalk bistveno razširil, sistemiziral načine zaganjanja in tako dodal pomemben, če že ne odločilen prispevek k razumevanju teh nenavadnih naravnih hidrogeoloških pojavov. Podobnik se je z objavljenimi rezultati nesporno uvrstil med vodilne proučevalce in poznavalce zaganjalk na svetu.

Razvodje med Divjim jezerom, Hubljem, Vipavo in izviri Ljubljanice

JOŽE ČAR

OSAMELI KRAS LEDINSKE PLANOTE

Acta carsologica – Krasoslovni zbornik, XVII, 1987, Ljubljana

Na pomlad lanskega leta je bil dotiskan krasoslovni zbornik – Acta carsologica, XVII, za leto 1987. Posvečen je mnogo prezgodaj umrlemu odličnemu geologu prof. dr. Radu Gospodariču, znanstvenemu svetniku na Inštitutu za raziskovanje krasa iz Postojne. V svojem začetnem obdobju preučevanja krasoslovnih pojavov okrog leta 1960, je več let sodeloval z idrijskimi jamarji pri preučevanju jam na Idrijskem, predvsem na Vojskarski planoti in v Novem svetu pri Hotedršici. V zadnjih letih smo skupaj preučevali nastanek Planinskega polja, geološko zgradbo med Planinskim poljem in Pivško kotlino ter hidrogeološke razmere v okolici bruhalnika Lijaka v Vipavski dolini. Pokojnega dr. Gospodariča bomo zaradi njegovega temeljitega geološkega znanja, njemu lastne vestnosti,

zagnanosti ter široke strokovne kolegialnosti pogrešali tudi idrijski geologi.

V 17. knjigi Krasoslovnega zbornika sta geologa Jože Janež iz Raziskovalne enote RZS in Niko Trišič iz Hidrometeorološkega zavoda SR Slovenije objavila razpravo »Hidrologija osamelega krasa Ledinske planote pri Idriji«. V jezikovno lepem in strokovno natančno napisanem prispevku obravnavata geološke osnove ledinskega osamelega krasa, njegove kraške pojave in izvire. V osrednjem delu opišeta potek dveh sledilnih poskusov in podajata razlago rezultatov barvanja ponikalnic v Ledinski jami in bližnjih Golobinah. Pokazalo se je, da vode iz okolice Ledinske jame odteka v Peklensko grapo pri Spodnji Idriji, iz Golobin pa v izvire Osojnice na Žirovsko stran. Iz tega sledi pomemben zaključek, da so za bodočo vodooskrbo Ledinske planote primerni le izviri Pečniških malnov, ki jih je potrebno čimprej zavarovati.

V razpravi objavljeni podatki so rezultati triletnih raziskav. Predstavljajo zanesljivo podlago za določitev varovalnih območij na izviri, ki so že ali pa bodo v bodočnosti zajeti za vodooskrbo. Avtorja podajata tudi predloge za sanacijske ukrepe že onesnaženih izvirov.

Pred spustom v jamo
Iz fotografske zapuščine dr. Milana Papeža

MILAN BOŽIČ

KAKOVOST KRME IN PLODNOST KRAV NA KMETIJAH V OBČINI IDRIJA

Uvod

V kmetijstvu občine Idrija je na prvem mestu živinoreja. V tej panogi prav gotovo prednjači govedoreja z okrog 7000 živalmi, od teh je približno 3000 krav. Že do leta 1982 se je usmerilo v organizirano tržno proizvodnjo, predvsem v pridelavo mleka. 214 kmetij, ni pa zapostavljena niti proizvodnja mesa, saj Kmetijska zadruga Idrija odkupi že več let več kot 1300 ton mesa odraslih klavnih govedi na leto.

Ekonomičnost zreje krav se meri z različnimi parametri. Redna reprodukcija je pogoj za ekonomičnost reje, saj se zaradi pozne koncepcije in prezgodnjega izločanja živali zaradi sterilizacije bistveno zmanjša dohodek rejca. Znano je namreč, da so plodnostne motnje eden prvih simptomov, ki se pokaže ob neustreznih pogojih reje in prehrane krav. Raziskave mnogih avtorjev pri nas in v svetu so pokazale, da lahko iščemo v več kot 50% vzroke za motnje v plodnosti v napačni prehrani krav. Na plodnost govejih plemenic vpliva oskrba krav z vsemi hranilnimi snovmi. Posebno mesto zavzemajo pri tem rudninske snovi ali minerali. Pomanjkljiva oskrba krav z rudninskimi snovmi vodi do t. i. nespecifičnih plodnostnih motenj, ki v končni fazi privedejo do podaljšane dobe med telitvama.

Prehrana goved na Idrijskem je še do nedavnega močno sloanela na tradiciji, kar pa lahko opazimo še danes pri številnih živinorejcih. Temu se pridruži še neznanje pa tudi nezaupanje do novejših spoznanj in tako dobimo pogosto krmni obrok za živali tak, kot ga je dala »mati narava«. Posebno je vprašljiva oskrba krav z rudninskimi snovmi, saj idrijski živinorejci mineralne dodatke zaradi nevednosti in ob relativno nizki ceni teh krmil ne kupujejo in ne uporabljajo tako, kot bi

bilo potrebno. Sklepamo lahko, da je oskrba krav na kmetijah v občini v večji meri odvisna od vsebnosti rudninskih snovi v osnovni, doma pridelani krmi. Vsebnost mineralov v pridelani krmi pa je odvisna od lastnosti tal in gnojenja. Iz teh zakonitosti izhaja hipoteza, po kateri moramo iskati vzroke plodnostnim motnjam, ki nastajajo zaradi napačne oskrbe krav z rudninskimi snovmi s kompleksnim pregledom sistema zemlja-rastlina-žival. Zato smo se odločili, da bomo v občini Idrija na usmerjenih kmetijah analizirali lastnosti zemlje, kvaliteto pridelane krme, obroke za molznice, vsebnost rudninskih snovi v krvi krav in plodnost krav. Z iskanjem morebitnih povezav med ugotovljenimi parametri smo hoteli dopolniti dosedanje znanje na tem raziskovalnem področju. Za občino Idrija pa je bil to tudi prvi sistematični pregled stanja o oskrbi zemlje, krme in krav z rudninskimi snovmi.

Plodnost krav ocenjujemo lahko na osnovi različnih pokazateljev, med njimi tudi z Non Returnom (NR) ali nepovratnostjo pojatve v 60 do 90 dneh po osemenitvi, ki je bila v povprečju v občini Idrija od 1980. do 1985. leta 74,2% ob sorazmerno veliki porabi semena v povprečju 2,2 doze po brejosti. Poporodni premor, to je obdobje med porodom in uspešno brejostjo, je bil v letu 1983 126 dni, v naslednjem letu 111 dni in v 1985. letu 112 dni pri kontroliranih kravah. Največja pa je gospodarnost vzreje krav, če krava teli vsako leto, torej naj bi bil optimalni poporodni premor okrog 85 dni. Še bolj nam pojasni sliko podatek, da se je npr. v letu 1984 pri NR 77,79% od 2171 osemenjenih krav 480 krav in telic po 60 do 90 dneh ponovno pregonilo, 488 pa je bilo še tri in večkrat osemenitev. Škoda zaradi plodnostnih motenj je ogromna, tako direktna zaradi manjše proizvodnje in manj rojenih telet, kot posredna zaradi neučinkovitega izkoriščanja proizvodnega potenciala živali.

Škoda zaradi podaljšanega poporodnega premora v občini Idrija je bila ocenjena na 20 starih milijard dinarjev.

Obravnavali smo devet v mlečno proizvodnjo usmerjenih kmetij s skupno 109 kravami. Analizirali smo 45 vzorcev zemlje, s kemijsko analizo in računsko smo ocenili hranilno vrednost 52 vzorcev sena, 20 vzorcev silaž in 9 vzorcev tra-

ve. Izračunali smo 27 krmnih obrokov za krave za sezono zima 1983/84, poletje 1984 in zimo 1984/85. Obenem smo registrirali vse podatke o mlečni proizvodnji živali in pa plodnostne parametre v enem gestacijskem obdobju vsake živali, ki se je časovno pokrivalo z omenjeno dobo krmljenja.

Analizirali smo tudi krvne serume vseh krav. V vseh analizah zemlje; krme in krvi smo se osredotočili predvsem na rudninske snovi, z obdelavo podatkov, primerjanjem in statističnimi metodami pa smo skušali ugotoviti povezave med lastnostmi tal, krmo, proizvodnjo živali in njeno plodnostjo. Od rudninskih snovi smo obdelali kalcij, fosfor, magnezij, kalij, natrij, cink in mangan, upoštevati pa smo morali tudi druge vrednosti za realnejšo oceno lastnosti tal, kvaliteto krme in vpliva krvnih vrednosti.

Foto: Vlasta Hvala

Kmetije smo označili z velikimi črkami in v tabeli 1 so prikazane značilnosti vseh kmetij od geografskih pogojev do načina gospodarjenja. V spodnjem delu so prikazani ekonomski kazalci, to je proizvodnja mleka in mesa prirejeno skupaj samo kot proizvodnja mleka iz voluminozne krme in pa proizvedenega mleka na 1 ha travnih površin.

Zemlja

V vzorcih zemlje ugotavljamo, da je zemlja slabo založena s fosforjem in pa sorazmerno zadovoljivo s kalijem, glede na normative, čeprav je razvidna velika variabilnost med količinami obeh elementov v odvzetih vzorcih zemlje.

Povprečni pH in s tem v zvezi tudi vsebnost kalcija in magnezija je v povprečju večja na kmetijah F, G in I, ki so locirane na idrijski planoti kot pri ostalih kmetijah s pobočij cerkljanskega hribovja. Razvidna je tudi večja vsebnost cinka in mangana v zemlji navedenih treh kmetij. Geološka struktura idrijske planote in cerkljanskega hribovja se namreč razlikuje, prvotna vsebnost rudnin v zemlji pa je odvisna od matične kamnine, iz katerega so nastala tla.

Krma

Kvaliteta krme je odvisna od mnogih dejavnikov, predvsem pa je važen čas košnje. Čim bolj zgodaj je krma pokošena in konzervirana, boljša je njena hranilna vrednost. Slabša je hranilna vrednost krme v letu 1984, ko je bilo v povprečju dokaj več padavin v mesecu maju, juniju in juliju, ko poteka glavno spravilo krme pri nas. Iz podobnih vzrokov je razvidna tudi velika razlika v hranilnih snoveh pri popaseni ali pokošeni in v hlevu pokrmljeni travi. Živinorejci namreč dovažajo v hlev že ostarelo travo. S starostjo rastline pa se povečuje težje prebavljiva komponenta krme, to je surova vlaknina, pada pa vsebnost organskih in rudninskih hranilnih snovi. Značilne so povprečno velike količine kalija, dovolj je kalcija in magnezija, očitno pa je veliko pomanjkanje natrija v vseh vzorcih krme.

Kot kazalce proizvodnje čred molznic smo ugotovili količino mleka v celi laktaciji v povprečju za vso čredo, potem mlečnost v standardni laktaciji 300 dni zaradi boljše primerjave med čredami, količino cele laktacije v povprečju za vso čredo, korigirano na 4% mlečne tolšče in oba indeksa mlečne vztrajnosti (P 2:1 in P 3:1). Optimalni prvi indeks je okrog 80 in drugi 60, kar kaže na uravnoteženost prehrane in proizvodnje mleka v prvih, drugih in tretjih sto dnevih laktacije. Proizvodnja je po kmetijah zelo neizenačena. Tudi večina indeksov mlečne vztrajnosti je pod optimalnimi, posebno razmerje med količino mleka v tretjih sto dneh in prvih sto dneh laktacije. Od tod tudi pojasnilo za običajno strmo padanje laktacijskih krivulj pri naših kravah. Razumljivo je, da se mlečnost na molzni dan nekoliko dvigne v poletnem obdobju, nismo pa ugotovili statistično pomembnih razlik med povprečnimi količinami mleka posameznih obdobj. Večina naših živinorejcev namreč ne pozna sezonskega pripusta svojih krav in maksimalnega izkoristka poletne krme.

Izračun obrokov

Za vsa tri obdobja, to je dve zimi in vmesno poletje, smo izračunali obrok za krave, upoštevajoč analize in stehrano krmo. Hranilno vrednost za močna krmila smo vzeli iz tabel Kellner-Beckerja, količino popasene trave pa smo ocenili glede na čas košnje.

Osnovni obrok pozimi je iz travne silaže, in to od 20 do 34 kg in od 2 do 4 kg sena, štirje od 18 zimskih obrokov so bili samo iz sena in to od 15 do 18 kg. Dokrmljali so s pol do 2,5 kg

močnih krmil, v glavnem koruze, v enem primeru še pesne rezance. V štirih primerih niso dokrmlijevali krav pozimi z močnimi krmili in v istem številu obrokov tudi ne dodajali mineralno-vitaminskih dodatkov.

V tretjini poletnih obrokov so živali dobivale samo travo, v ostalih so krmili še seno od 2 do 5 kg. Samo tretjina obrokov je bila dopolnjena z močnimi krmili, od 0,5 do 2 kg, predvsem koruze, mineralno-vitaminskih dodatkov pa poleti niso nikjer dodajali in samo v enem primeru sol, kar je bilo tudi edino redno dodajanje soli v vseh izračunanih obrokih.

Napake v obrokih

Ob analizi obrokov smo ugotovili odstopanja hranilnih snovi obroka od priznanih normativov.

Foto: Vlasta Hvala

Povprečna konzumacija suhe snovi je bila pozimi 1983/84 – 13,79 kg (10,6–16,89), poleti 1984– 11,99 kg (10,72–14,58) in pozimi 1984/85 – 13,74 kg (10,59–15,11).

Kot je razvidno iz tabele 2, se skoraj vse pomanjkljivosti, ugotovljene v obrokih, lahko po podatkih iz slovstva izrazijo v motnjah plodnosti pri kravah.

Po preučitvi vseh obrokov lahko zapišemo nekatere značilnosti prehrane krav na kmetijah v občini, in sicer:

V obroku s travno silažo je običajno presežek kalcija in magnezija, ob pomanjkanju fosforja. Zelo visoki so presežki kalija in močno pomanjkanje natrija v obroku. Ob nesmotrnem dodajanju močnih krmil in mineralnih dodatkov lahko pride tudi do presežka fosforja.

Poletni obrok, predvsem paša, vsebuje preveč beljakovin, mnogo magnezija in še več kalija ob močnem pomanjkanju natrija. Ob dobri paši je potrebno dodajati močna energetska krmila in kuhinjsko sol, zaradi preozkega razmerja med prebavljivimi surovinami, beljakovinami in energijo in pomanjka-

nja natrija. Fosforja je lahko premalo ali tudi preveč, odvisno od vsebnosti v travi. Ponekod je v travi manj cinka in mangana, kot to zahtevajo normativi. Obrok s senom kot glavnina osnovnega obroka je največkrat pomanjkljiv v energiji in količini prebavljivih surovin beljakovin, kalcija je navadno dovolj, primanjkuje pa fosforja. Tudi v takem obroku je mnogo magnezija in kalija ob večjem pomanjkanju natrija.

Plodnost krav

V času raziskave so živinorejci izločili 21% vseh krav, od tega zaradi plodnostnih motenj 11% vseh živali ali več kot polovica izločenih živali. Z anketo in kliničnim pregledom smo ugotovili, da se tiho goni kar 14,7% obravnavanih živali, vnetij maternice je imelo 11 krav ali 10,1%, pri dveh pa smo ugotovili recidivirajoče ciste.

Ugotovili smo, da je bil povprečni poporodni premor (PP) kar 118 dni, doba med telitvama (DMT) 407 dni in čas od poroda do prve osemenitve v povprečju 83 dni. Zdrave krave pa se običajno gonijo že med 15 in 20 dnevom po porodu, kar pa lastniki največkrat ne opazijo, okrog 40. dne pa se take krave ponovno gonijo. Indeks osemenitve, ki pomeni število osemenitev, potrebnih za uspešno brejost, je visok na nekaterih kmetijah.

Analize krvi

Vsem kravam v naši raziskavi smo odvzeli kri zgodaj spomladi in pozno poleti leta 1984. V analizirani krvi smo ugotovili veliko variabilnost med količinami rudninskih snovi, razen pri natriju. Nismo ugotovili pomembnih razlik med količinami rudninskih snovi v krvi pri brejih in nebrehjih živalih, niti ni bilo pomembne korelacije med rudninskimi snovmi v krvi in dobo med telitvama in poporodnim premorom. S tem smo potrdili trditve nekaterih avtorjev, da je mnogo krvnih parametrov pri kravah nemogoče primerjati s podatki o njihovi plodnosti, niti s krmnim obrokom, predvsem pa je interpretacija krvnih analiz zelo vprašljiva brez množice dodatnih informacij. Nekatere življenjsko pomembne rudninske snovi v krvi so namreč podložene močnim homeostatskim mehanizmom, rezultati analiz pa se lahko razlikujejo, odvisno od načina jemanja krvi, od krvi iz različnih žil in od analitske tehnike raznih laboratorijev.

Zaključki

Krave na kmetijah z več fosforja v tleh in boljšimi lastnostmi zemlje imajo krajšo dobo med telitvama. To pomeni, da ima boljši živinorejec, ki poskrbi tudi za pravilno gnojenje zemlje, tudi boljše rezultate v reprodukciji svoje črede. Običajno tak živinorejec poskrbi tudi za boljšo krmo in ima boljšo prehrano svojih živali. To pa tudi potrjuje teorijo o oskrbi ali managementu, ki ima po nekaterih avtorjih največji vpliv na plodnost črede molznic.

Količina kalija in fosforja v zemlji direktno vpliva na vsebnost obeh elementov v krmi. Torej lahko s pravilnim gnojenjem ne samo povečamo količino pridobljene krme, temveč tudi vsebnost prebavljive surove vlaknine.

Lastnosti zemlje, posebno pH in pa medsebojni vpliv rudninskih snovi v zemlji vplivajo na vsebnost rudninskih snovi v rastlini.

Obrok z večjo količino surove vlaknine negativno vpliva na količino mleka pri kravah.

Večja količina prebavljivih surovin beljakovin in škrobna vrednost ugodno vplivata na količino mleka pri kravah.

Natrij v obroku pozitivno vpliva na višino mlečnosti.

Večina ugotovljenih napak v obroku lahko vpliva na slabšo plodnost pri govejih plemenicah.

Ni mogoče trdno povezati vsebnosti rudninskih snovi v krvi s plodnostjo krav pri samo dvakratnem odvzemu krvi na leto, kot se to dosedaj običajno prakticira.

Ob ugotovljenih lastnostih zemlje, krme in obroka smo v raziskavi potrdili hipotetične predpostavke o njihovih vplivih na plodnost krav. Ob tem so opravljene analize lahko osnova za delo pospeševalne službe v pridelovanju krme, prehrani krav, ter preprečevanju plodnostnih motenj.

Tabela 1:
Značilnosti kmetij

Kmetija	Nadmorska višina v m	Travnatih površin v ha	Proizv. mleka v litrih v l. 1984	Število krav	Proizv. mesa v kg v letu 1984	Gnojenje – organska gnojila	Gnojenje – min, gnojila	Prehrana
A	900	13	13.836	9	983	gnojevka	občasno	pašno-košni sistem travna silaža
B	500	15	13.134	8	1.303	gnoj	občasno	v hlevu – travna silaža
C	700	10.5	42.377	17	428	gnojevka	da/do 600 kg/ha	pašno-košni sistem travna silaža
D	900	10	13.719	8	1.511	gnoj	ne	v hlevu – travna silaža
E	700	10	18.197	8	1.544	gnojevka	občasno	pašno-košni sistem travna silaža
F	714	11.5	68.671	21	815	gnojevka	da/do 600 kg/ha	pašno-košni sistem travna silaža
G	670	10	73.944	18	839	gnojevka	da/do 600 kg/ha	pašno-košni sistem travna silaža
H	500	9	13.061	5	245	gnoj	ne	v hlevu – seno
I	760	15	35.528	16	497	gnojevka	občasno	pašno-košni sistem seno

Proizvodnja (mleko in meso skupaj) iz voluminozne krme (v litrih mleka):

Kmetija	A	B	C	D	E	F	G	H	I
Skupno mleka	23.666	25.444	32.377	26.909	31.957	70.647	56.954	14.461	23.218
Mleka na 1 ha trav. površin	1.821	1.696	3.084	2.691	3.196	6.143	5.695	1.607	1.548

Tabela 2
Odstopanja hranilnih snovi obrokov od normativov in motnje, ki jih lahko povzročijo pri kravah

Napaka v obroku:	Posledica:	Odstotek:
preveč suhe snovi	manjša prebavljivost	11 ali 41%
premalo suhe snovi	premalo hran. snovi	14 ali 52%
preveč surove vlaknine	slabša prebavljivost	17 ali 63%
preveč škrobnih enot	plodnostne motnje	11 ali 41%
premalo škrobnih enot	padec mlečnosti	11 ali 41%
	plodnostne motnje	
preveč beljakovin	plodnostne motnje	16 ali 59%
premalo beljakovin	plodnostne motnje	8 ali 30%
preveč kalcija	plodnostne motnje	24 ali 89%
	vpliv na presnovo drugih rudnin	
preveč fosforja	plodnostne motnje	11 ali 41%
premalo fosforja	plodnostne motnje	9 ali 33%
preveč magnezija	vpliv na presnovo drugih rudnin	24 ali 89%
	plodnostne motnje	26 ali 96%
preveč kalcija	plodnostne motnje	25 ali 93%
premalo natrija	padec proizvodnje	
	plodnostne motnje	
premalo cinka	slabša konzumacija	3 ali 11%
	vpliv na presnovo beljakovin	
	plodnostne motnje	
premalo mangana	plodnostne motnje	2 ali 7%
široko razmerje Ca:P	plodnostne motnje	13 ali 48%
ozko razmerje Ca:P	plodnostne motnje	9 ali 33%
široko razmerje K:Na	plodnostne motnje	23 ali 85%
ozko razmerje PB:ŠE	plodnostne motnje	15 ali 56%
široko razmerje PB:ŠE	plodnostne motnje	7 ali 26%

KARMEN KRIŽNIK-PODOBNIK

MLADINSKI RAZISKOVALNI TABOR KREKOVŠE 83–89

Znamenje časa, v katerem živimo, nam pripoveduje, da bo usoda, ki jo bodo posamezni narodi doživeli v prihodnjem stoletju, v največji meri odvisni od pozornosti, ki jo ti narodi v sedanjem stoletju posvečajo ustvarjanju in širjenju znanja. Ena od družbenih aktivnosti, ki naj bi prebujala v mladih to razdovednost, je gibanje »Znanost mladini«, ki že nekaj let zapo-

vrstjo organizira mladinske raziskovalne taborje po celi Sloveniji. Občinska raziskovalna skupnost Idrija je v svojih prizadevanjih za popularizacijo raziskovalne dejavnosti mladih, organizirala letos že šesti tabor.

Tokratni tabor se je razlikoval od prejšnjih, ki so potekali na območju Krekovš in so se ukvarjali predvsem z gozdarstvom. Letos so se ukvarjali z veterino na področju Zadloga. V štirih dneh terenskega in kabinetnega dela so se mladi raziskovalci seznanili z obširnimi delom veterinarjev, katero je vključevalo še področje kemije, botanike, biologije, etnologije in lovstva.

Naj vas seznanimo s kratkimi povzetki našega dela in raziskavami.

Delo veterinarske skupine je zajemalo tri področja, in sicer splošni pregledi živine in laboratorijske analize, kirurgijo in mikroklimo. Sodelovali smo z veterinarji idrijske veterinarske postaje mag. Bogomilom Faturjem, mag. Stanetom Vončino in dipl. ing. Tomažem Verdnikom.

Splošni pregled se začne s triasom (pulz, temperatura, vampe kontrakcije). Pri kravah sledi rektalni pregled in kalifornijski test mleka, pri katerem ugotavljamo, če ima krava mastitis (vnetje vimena), test urina, ki nam pokaže, ali ima krava ketozo (povečana koncentracija ketonov v urinu). Kri, ki se uporabi za laboratorijske analize, se vzame iz vene jugularis (vratna vena). Prav tako vzamemo za laboratorijske analize tudi mleko, v katerem določamo vsebnost acetona, ki nam potrdi diagnozo ketoze pri testu urina.

V času bivanja na taboru smo imeli priložnost prisostvovati operaciji krave, ki je požrla tujek. Diagnoza: traumatska indigestija, ki se potrdi s pritiski na greben, z udarci v spodnji del vampa, točno mesto kovinskega tujka pa se določi z endometalskopom, napravo, ki zazna kovinske predmete v razdalji 15 cm in deluje podobno kot Geigerjev števec.

Na mikroklimo v hlevih vplivajo fizikalni (temperatura, vlaga, gibanje zraka), kemijski (koncentracije raznih plinov), biološki (bakterije) in drugi dejavniki. Temperatura se meri z digitalnim termometrom DT1, najbolj ugodna za živino je med + 5 in + 20 stopinj C. Optimalna vlaga, ki se meri z digitalnim higrometrom DH-1, je 60 – 75%. Poleg trenutnih meritev se izdelata tudi higrotermograf po Fischerju, ki beleži tedenski zapis temperature in vlage. Koncentracije plinov v hlevu se merijo z Draegerjevimi indikatorskimi cevkami in znašajo: ogljikov dioksid CO₂ – 0,16 vol%, amoniak NH₃ – 2,5 ppm. Pozimi so te vrednosti tudi 2 do 3x večje. Pomembne so tudi meritve svetlobe in hitrosti gibanja zraka v hlevu. Na osnovi teh parametrov, je ugotovljeno, da so mikroklimatske razmere dobre in ugodno vplivajo na bivanje, produkcijo in zdravstveno stanje živali.

Vsebnost sladkorjev v vzorcih hrane in pijač je lahko dober pokazatelj kakovosti izdelka, njegove starosti in onesnaženja. Zato je za dokazovanje posameznih sladkorjev kemijska skupina pod mentorstvom Marka Puklé FNT-VTOZD Farmaci-

ja iz Ljubljane in Podobnik-Križnik Karmen iz SŠ Jurija Vege Idrija, uporabila metodo tenkoplastne kromatografije, pri kateri ločevanje posameznih spojin kompleksne zmesi poteka na tanki plasti nosilca – sorbenta, ki je vezan na primerni trdni osnovi. Ločevanje poteka zaradi različne adsorpcije spojin na nosilec ali porazdelitve med stacionarno fazo (na nosilcu) in tekočo mobilno fazo, s katero kromatogram razvijamo. Mobilna faza potuje zaradi kapilarnih sil po tanki plasti nosilca in s seboj nosi molekule spojin vzorca. Zaradi svoje enostavnosti in cenenosti je TLC primerna tudi za delo v improviziranem terenskem laboratoriju.

Udeleženci tabora. Foto: Dragan Podobnik

V vzorcih medu sta ugotovljena glavna sladkorja fruktoza in glukoza, zaznati pa je še madeže saharoze in melcitoze. S primerjanjem velikosti madežev sladkorjev vzorca in madežev različnih koncentracij standardov lahko s pomočjo posebne šablone ocenimo, da napitki vsebujejo fruktozo, glukozo, matotriozo in višje sladkorje, najmanj pa maltoze.

Zadloška planota je izredno zelena in bogata z rastlinjem. V ta čudoviti svet cvetic nas je popeljala botanična skupina pod vodstvom Brigitte Kokalj, študentke BTF iz Ljubljane. Določali smo rastline po ključu MALE FLORE SLOVENIJE in izdelali herbarijsko zbirko:

fam.: LAMIACEAE
Salvia pratensis
Nepeta cataria
Ajuga genevesis

fam.: FABACEAE
Anthyllis vulneraria
Medicago lupulina
Lotus corniculatus

fam.: CARYOPHYLLACEAE
Melandryum album

fam.: ROSACEAE
Potentilla erecta

fam. SCROPHULARIACEAE
Rhinathus minor
Euphrasia rostkoviana
Prunella vulgaris

fam.: DIPSACACEAE
Knautia arvensis

fam.: CAMPANULACEAE
Phyteuma sp.

fam.: ORHIDACEAE
Gymnadenia conopsea

Področje nabiranja je bilo nad hotelom Bor v Črnem Vrhu in okolica Špičastega vrha, kjer smo obiskali še nekaj kmetij in povprašali domačine o načinu zdravljenja živine v preteklosti. V okviru vprašalnika, ki ga je sestavila etnologinja Ivana Bizjak iz Mestnega muzeja Idrija, smo dobili nekaj zanimivih odgovorov.

Pred 60 – 80 leti so zdravili živino predvsem kovači, ki so pomagali pri boleznih na kopitih in pri težjih porodih, sicer pa kmetje sami z zdravilnimi rastlinami, najpogosteje s kamilicami.

Opazovanje obarvanih eritrocitov kravje in kokoške krvi. Foto: Dragan Podobnik

Kadar je živino napelo, so uporabili instrument, ki ga uporabljajo še danes, imenuje pa se »trokar«. Uporabljali so tudi »žautovo zabelo«, veliko pa je bilo ljudi, ki so »zagovarjali« živino.

Prisluhnili smo še lovcem iz Lovske družine Javornik. Njihov predstavnik Bojan Križaj, nam je povedal nekaj zanimivosti o življenju in delu lovcev, katerih glavno delo je skrb za divjad in popolno ravnotežje v naravi, ki ga sama ne more usklajevati, če vanjo ne poseže človek. Povabili so nas na opazovanje živali, saj ima Črnovrška planota zelo pester živalski svet (srnjad, jelenjad, gamsi, medvedi, zajci, risi . . .)

Mladinskega raziskovalnega tabora Krekovše »83/89«, ki je potekal od 26.6. do 30.6. 1989 v Črnem Vrhu, se je udeležilo osem srednješolcev iz Slovenije. Obširneje nas o opravljenem delu seznanja bilten in video kasete.

Pripravila Karmen Križnik Podobnik

Terezija šaht

Iz fotografske zapuščine dr. Milana Papeža

ANDREJ ALBREHT

OBČINSKA RAZISKOVALNA SKUPNOST V LETU 1988

Odbor za družbeno planiranje in svobodno menjavo dela

Odbor je v okviru raziskovalnega programa za leto 1988 sofinanciral izvedbo devetih (9) raziskovalnih nalog in omogočil finančno podporo štirih (4) dejavnosti.

Najprej predstavljamo skrajšan pregled rezultatov raziskovalnih nalog, na koncu pa tudi pregled sredstev po nalogah, njihovo valorizacijo in prispevke ostalih sofinancerjev.

V letu 1988 je ORS Idrija skupaj z ostalimi podpisniki Samoupravnega sporazuma o združevanju sredstev za hidrološke raziskave v občini Idrija (SKIS Idrija, Izvršni svet SO Idrija in Komunala Idrija) sofinancirala dve raziskovalni nalogi v okviru projekta A »Raziskave za vodno oskrbo na Idrijskem in Cerkljanskem«.

1. Raziskave vodnih virov na območju Raven in Zakriža – II. del

V II. delu hidrogeoloških raziskav planote med Ravnami in Zakrižem so bili raziskani višje ležeči izviri v dolgem pasu od Bukovega do Poč (vzhodni del Kojce, Ritovščica, Otavnik, Zapoška grapa). Najperspektivnejše vodnooskrbno območje leži v zgornjem delu Zapoške grape pod Poreznom. Zbrani so podatki za kataster vodnih virov, ugotovljena kvaliteta pomembnejših izvirov ter izdelana hidrogeološka karta dela ozemlja, za katerega obstaja geološka podlaga. Podana je ocena uporabnosti izvirov, predlog nadaljnjih raziskav in predlog za vodooskrbo Gornjih in Doljnih Raven.

2. Raziskave vodnih virov Kanomlje – II. del

Na podlagi hidrogeološkega kartiranja je izdelan kataster vodnih virov in hidrogeološka karta Gornje Kanomlje. Določeno je prispevno zaledje potoka Studenci in Kanomljice. Na osnovi bakterioloških in kemičnih analiz je podana ocena uporabnosti in možnosti izkoriščanja izvirov. V Gorenji Kanomlji je tako mogoče zajeti 60 l/s kvalitetne pitne vode, ne računajoč izvir pri Šinkovčevi žagi, ki je deloma zajet za potrebe ribogojnice.

3. Paleolitske raziskave v dolini Idrijce – Divje babe I, V. del

V letu 1988 so bila v okviru arheoloških izkopavanj izvedena nujno potrebna tehnična dela za nadaljevanje izkopavanj: elektrifikacija jame, miniranje in priprava izvozne rampe. Poleg tehničnih del je bil odkopan del profila v jami, sestavljen iz podornega skalovja in zapolnjen z zbitim gruščem. Sočasno s postavitvijo električnih drogov je bilo izdelanih 5 sond, globine 1,5 m.

4. Profil mikroklimе in zoohigienskih pogojev v govejih hlevih na področju občine Idrije – II. del

Do sedaj opravljene meritve so dale le delne rezultate, ki jih lahko strnemo v nekaj spoznanj: opazovani goveji hlevi so dobri prevodniki toplote in vlage, osvetljenost v njih je večkrat nezadovoljiva, v zimskem času je v hlevih 2 – 3x večja koncentracija škodljivih plinov (CO₂) kot poleti. Dosedanje ugotovitve in rezultati III. faze raziskovalne naloge bodo skupno obdelani v letu 1989.

5. Mikroelementi v prehrani goved na kmetijah v občini Idrija – II. del

V letu 1988 je bilo v okviru raziskovalne naloge analiziranih 36 vzorcev zimske krme (17 vzorcev sena, 6 vzorcev koruznih silaž in 12 vzorcev travnih silaž). Določena je vsebnost kalcija, fosforja, kalija, železa, bakra, svinca, mangana in kobalta.

Izdelana je tudi analiza krvi 41 krav s 14 kmetij in določena vsebnost bakra, cinka in železa. Analizirane so tudi selenove spojine v krvi.

6. Zgodovina šolstva v Idriji skozi stoletja – II. del

Opisana je industrijska šola (1779-1903), gozdarska šola (1892-1909), obrtno in trgovsko nadaljevalna šola (1904-?), nedeljska šola (1839-1875).

7. B. Hacquet: Oryctographia Carniolica – prevod

Opravljen je prevod opisa Idrije (str. 33-157), rudnika, njegove tehnične opremljenosti, kamnin in mineralov idrijskega rudišča.

8. Sistem radijskega obveščanja v občini Idrija

II. del: Tehnične možnosti za pokritje občine Idrija s stereo signalom LRP Cerklje na UKV mreži

Izhodišča in ugotovitve, ki jih je prineslo poizkusno obratovanje manjšega (15 W) FM oddajnika na Brdcih, so bistveno pripomogle k uspešnemu načrtovanju in izvedbi oddajniške FM verige na celotnem ozemlju občine Idrija. Na podlagi meritev je bila tako vzpostavljena oddajniška veriga: Studio LRP – Lajše – Bevkov vrh – Gradišče – Kobalove planine. V nadaljevanju poročila so natančneje opisani plani te verige in slikovno prikazana shema UKV mreže občine Idrija.

9. Centralizacija oskrbe s toplotno energijo v občini Idrija

I. del: Posnetek obstoječega stanja z energijo

V poročilu so naštetih objekti za centralno oskrbo s toplotno energijo (kotlarne) treh večjih mest v občini-Idrija (43. objektov – skupna moč 38485 kW), Sp. Idrija (4 objekti – skupna moč 8950 kW), Cerčno (10

objektov – skupna moč 16925 kW) in ostali porabniki (6 objektov – skupna moč 7000 kW).

Skupna moč instaliranih naprav v občini Idrija je 71360 kW.

Iz zbranih podatkov je izvajalec zaključil naslednje:

- oskrba z energijo med objekti ni povezana,
- naprave imajo kratko življenjsko dobo, so slabo vzdrževane, večina ima majhno moč,
- v posameznih objektih so ugotovljene rezerve toplotne moči,
- nekatere naprave za ogrevanje sosesk so opuščene (Koreja, Sigade-Cerkno, blok Črni Vrh),
- kotlarna Športnega centra v Idriji ima preko 60 % prostih kapacitet.

Poleg devetih raziskovalnih nalog je ORS Idrija finančno podprla tudi nekaj dejavnosti (glej tabelo).

Tabela 1: Raziskovalne naloge in dotacije v letu 1988

Naslov naloge in izvajalci	ORS Plan 1988	ORS Valoriz. plan	Sofinancer
1	2	3	4
I. Študijsko raziskovalna naloga »Hidrološke raziskave povodja Soče, Idrije in Vipave« Projekt A Raziskave za vodno oskrbo na Idrijskem in Cerkljanskem			
1. Raziskave vodnih virov na območju Raven in Zakriža – II. del Rudnik živega srebra Idrija – Raziskovalna enota	5.000.000	8.350.000	49.000.000
2. Raziskave vodnih virov Kanomlje – II. del Rudnik živega srebra Idrija – Raziskovalna enota			
II. Ostalo:			
3. Paleolitske raziskave v dolini Idrije – Divje babe I. V. del ZRC SAZU, Inštitut za arheologijo Ljubljana	1.200.000	2.005.000	3.800.000
4. Profil mikroklima in zoohigijenskih pogojev v govejih hlevih na področju občine Idrija – II. del KVZ Nova Gorica, Veterinarska ambulanta Idrija	1.884.000	3.149.000	4.396.000
5. Mikroelementi v prehrani govedi na kmetijah v občini Idrija – II. del KVZ Nova Gorica, Veterinarska ambulanta Idrija	3.646.720	6.091.720	5.470.080
6. Zgodovina šolstva v Idriji skozi stoletja – II. del Mestni muzej Idrija	1.000.000	1.670.000	–
7. Prevod opisa Idrije iz knjige B. Hacqueta: Oryctographia Carniolica Mestni muzej Idrija	669.280	1.119.280	–
8. Sistem radijskega obveščanja v občini Idrija – II. del ETA Cerčno – Raziskovalna enota	9.000.000	9.000.000	4.500.000
9. Centralizacija oskrbe s toplotno energijo v občini Idrija – posnetek obstoječega stanja z energijo – I. del RPC Idrija, TOZD Atelje za projektiranje	6.000.000	6.000.000	–
DOTACIJE:			
10. Astronomsko društvo Javornik – sofinanciranje dejavnosti	500.000	500.000	–
11. Društvo prijateljev mineralov in fosilov Tržič – trasiranje geološke poti po Idrijski občini	100.000	100.000	–
12. Idrijski razgledi – sofinanciranje tiska	4.500.000	7.515.000	–
13. Knjiga dr. Jožeta Pfeiferja: Razvoj zdravstva in socialnih ustanov pri idrijskem rudniku ob začetku 20. stoletja – sofinanciranje tiska	4.500.000	4.500.000	–
SKUPAJ:	38.000.000	50.000.000	67.166.080

Odbor za popularizacijo znanosti

V letu 1988 je bila glavna dejavnost Odbora organizacija in izvedba Mladinskega raziskovalnega tabora (MRT) »Krekovše«, ki je bil predviden že v letu 1987, a je zaradi kadrovskih težav odpadel.

Jubilejni peti mladinski raziskovalni tabor Krekovše '88 je potekal v zgornjem toku Idrijce. Dolina zgornje Idrijce in Belce se namreč ponša z vrsto krajinskih lepot in naravnih ter tehniških spomenikov.

Že leta 1972 je bila pripravljena študija »Krajinski park doline zgornje Idrijce«. Po tej študiji naj bi bilo ožje območje doline Zgornje Idrijce krajinski park nacionalnega pomena. Krajinski park zajema nekatere naravne rezervate in naravne ter kulturne spomenike. Med pomembna naravna rezervata tega parka sodita Suha Idrijca (spodnji del Črnega potoka) in bližnji kanjon na Idrijci (območje Kramaršce). Najpomembnejši tehniški in kulturni spomenik pa predstavljajo Idrijske klavže (I. kategorija, kar pomeni državno ali mednarodno vrednost). Zavod SRS za varstvo naravne in kulturne dediščine je leta 1976 vnesel ta park v Inventar najpomembnejše naravne dediščine Slovenije. Krajinski park Zgornje Idrijce je ustrezno ovrednoten v Dolgoročnem planu občine Idrija pa tudi SR Slovenije za obdobje od leta 1986 do 2000. Z varstvenimi ukrepi je potrebno zagotavljati ohranitev lepote in prvobitnosti te naravne in kulturne dediščine.

Na žalost se je izkazalo, da so naši varstveni ukrepi preskromni, enako tudi naša skrb za ohranjanje naravnih lepote in kulturnih spomeni-

kov. Pod Idrijskimi klavžami je bil zgrajen betonski jez za malo hidrocentralo. To neodgovorno dejanje vzemimo kot neposredni izziv za izdelavo dopolnjenega občinskega odloka o krajinskem parku z vsemi potrebnimi varovalnimi in zaščitnimi ukrepi.

Mnenja smo bili, da enega od vsebinskih prispevkov k strokovni utemeljitvi predlogov, ki bodo zajeti v tem dopolnjenem odloku, lahko da tudi odprava mladih raziskovalcev.

V delo raziskovalne odprave so bile vključene geološka, botanična, zoološka in kemijska skupina. Vsaka je opravila svojo raziskovalno nalogo, ki je sestavni del strokovnega programa tabora.

Odbor za pospeševanje inovacijske in raziskovalne dejavnosti

Na 7. natečaj za izbor najuspešnejših inovacij v letu 1988 so prijave poslale naslednje delovne organizacije: Slovenijales – Lesna industrija Idrija, Kolektor Idrija, Iskra Rotomatika, ETA Cerkno in RPC Idrija TOZD ERCI.

Vse prijave smo ločili na tehnične izboljšave (9) in raziskovalne naloge (2) – (glej tabelo 2!).

Vseh 15 inovatorjev in raziskovalcev je prejelo knjižne nagrade, umetniške slike in priznanja.

TABELA 2: Inovatorji, inovacije in raziskovalne naloge v letu 1988

Inovator	Inovacija	Delovna organizacija
1. METOD MARKIČ	Prenova električnega krmiljenja sortirnice	
2. BRANKO RAZLOŽNIK	Ureditev tehnološke povezave strojev v brusilnici	
3. JOŽE RUPNIK	Predelava hlajenja obtočnih črpalk v kotlovnici	Slovenijales – Lesna industrija Idrija
4. JOŽE OZBIČ	Konstruiranje in izdelava naprave za izravnavanje elementov na polivalnem stroju	
5. JOŽE RUPNIK		
6. BOŠKO ZELENVIČ	Avtomatsko štancanje in sestavljanje narmiranih košaričnih kolektorjev	Kolektor Idrija
7. SILVESTER ČEFARIN	Naprava za lažje in hitrejšo pakiranje rotorjev ROTOREX	
8. MARKO PIRIH	Priprava za dviganje jezičkov pri kontaktni sponki	Iskra Rotomatika Sp. Idrija
9. ZDRAVKO WILER		
10. JANKO PAGON	Zaščitna naprava pri stroju za rezanje obročev	ETA Cerkno
11. METOD RAZPET	Centralno krmiljenje kompresorjev	

Na 7. natečaj smo prejeli tudi 2 prijavi razvojno-raziskovalnih nalog, ki sicer nista prinesli neposrednega prihranka v proizvodnem procesu, sta pa bistveno povečali ponudbo in realizacijo svojih delovnih organizacij.

12. IVAN MENARD	Razvoj motorja ventilatorja za mikrovalovno pečico – nov izdelek	Iskra Rotomatika Sp. Idrija
13. EVGEN LIKAR		
14. BRUNO RUPNIK	Programski paket – Kadrovski informacijski sistem	RPC – TOZD ERC Idrija
15. PETER FELC		

V maju 1988 je Odbor organiziral strokovno ekskurzijo za inovatorje, raziskovalce, konstruktorje in tehnologe. Obiskali smo dve delovni organizaciji: Gorenje v Titovem Velenju in Termoelektrarno Šoštanj.

dr. Jože Čar, geolog, raziskovalec pri Rudniku živega srebra Idrija, **Nekatere posebnosti idrijskih mineralov in rud**

dr. Tone Wraber, botanik, profesor na Biotehnični fakulteti v Ljubljani, **Znamenite rastline na Slovenskem in še posebej na Idrijskem**

Peter Grošelj, komercialist, Lesna industrija Idrija, **Ptičji svet na Idrijskem**

Sandi Sitar, umetnostni zgodovinar, urednik pri Dnevniku, Ljubljana, **Leonardova protiturška vodna zapora v Vipavski dolini (Preloženo na naslednjo sezono)**

Ivan Turk, arheolog, Inštitut za arheologijo pri ZRC SAZU v Ljubljani, **Arheološka izkopavanja v Divjih babah pri Šebreljah – II. del**

Slavica Pavlič, zgodovinarica, ravnateljica Slovenskega šolskega muzeja Ljubljana, **Idrijsko šolstvo skozi stoletja**

Samo Bevk, zgodovinar, ravnatelj Mestnega muzeja Idrija, **Sanacija partizanske bolnišnice »Franje«**

Andrej Albreht, gimnazijski maturant, Raziskovalna enota pri Rudniku živega srebra Idrija
Marija Bavdaž, prof. biologije in kemije, upokojenka iz Idrije
Marijan Beričič, upokojeni direktor Čipke iz Idrije
Samo Bevk, zgodovinar in umetnostni zgodovinar, ravnatelj Mestnega muzeja Idrija
mag. Milan Božič, veterinar iz Cerknega, Veterinarska ambulanta Idrija
dr. Jože Čar, geolog, strokovni vodja Raziskovalne enote pri Rudniku živega srebra Idrija in profesor na FNT – oddelek za geologijo
dr. Matija Drovenik, dipl. ing. rudarstva, redni profesor na FNT Montanistika iz Ljubljane
dr. Jože Felc, psihiater, predstojnik Psihiatrične bolnišnice Idrija, pisatelj iz Idrije
Jože Janež, geolog, Raziskovalna enota pri Rudniku živega srebra Idrija
Janez Jeram, upokojeni uslužbenec, dopisnik iz Spodnje Idrije
Ivica Kavčič, dipl. ing. kemije, predsednica Skupščine občine Idrija
dr. Andrej Kranjc, znanstveni svetnik na Inštitutu za raziskovanje krasa ZRC SAZU v Postojni
Ivan Križnar, zgodovinar, Zgodovinski arhiv CK ZKS SDP v Ljubljani
Ivana Leskovec, etnologinja, kustos Mestnega muzeja Idrija
Dušan Moravec, vzgojitelj, sekretar OK ZSMS Idrija
Franc Pavšič, upokojeni učitelj iz Kopra
Slavica Plahuta, zgodovinarica, kustos Goriškega muzeja Nova Gorica
Karmen Križnik – Podobnik, kemijski tehnik na Gimnaziji J. Vege v Idriji
Marijan Podobnik, agronom iz Cerknega, predsednik Zveze slovenske kmečke mladine
dr. Rafael Podobnik, stomatolog, mojster fotografije, raziskovalec, zaposlen v Zdravstvenem domu Nova Gorica
dr. Darinka Soban, anesteziolog, redna profesorica Medicinske fakultete v Ljubljani
Djuro Šmicberger, novinar TV Koper v pokoju iz Ljubljane
mag. Ciril Štokelj, teolog, študent Akademije za diplomacijo v Rimu
Rafael Terpin, akademski slikar, učitelj likovnega pouka na Osnovni šoli Spomenik NOB Cerkno
Franko Vihtelič, študent Strojne fakultete v Ljubljani, pesnik iz Idrije
Aleksandra Žakelj, učiteljica glasbene vzgoje, zborovodja, študentka Akademije za glasbo v Ljubljani

Ob 500-letnici Idrije

Janez Kavčič **Na prelomnici časov**

Ivan Mlakar **Pomen idrijskih odkritij za razvoj geoloških znanosti doma in v svetu**

Ladislav Placer **Nekaj misli ob petstoletnici rudarjenja v Idriji**

O naših pomembnih ljudeh

Ivana Leskovec **Ob 100-letnici rojstva Franceta Bevka**

Lado Pohar **Tomo Brejc – novinar**

Različni prispevki

Marija Verbič **O tehnični opremljenosti idrijskega rudnika v 16. stoletju**

Niko Jereb **Idrija na poti okoli sveta**

Jože Čar **Iz komentirane bibliografije idrijskega rudnika**

Vinko Urbas **Komunalno odlagališče Ljubevč**

Branko Korošec **Steinbergova idrijska leta – Biografski kroki II**

Anita Vidic **Cerkev sv. Ane v Cerknem**

Naravna in kulturna dediščina

Jožko Bavcon, Rafko Terpin **Kranjski jeglič**

Več avtorjev **Naravna katastrofa v Partizanski bolnišnici »Franja«**

Ekologija

Jože Janež **Divja smetišča v občini Idrija**

Več avtorjev **Vpliv Rudnika na okolje**

Literatura

Janez Podobnik **Iz zdravniške torbe**

Robi Pajer **Pesmi**

Predstavitev različnih tiskov

Helga Glušič **Jože Felc: Duša imena**

Likovne priloge

Paolo Bonassi
Milan Trušnovec
Rafael Podobnik
Rudi Skočir

Opomba: Večina naslovov je delovnih

Ob 500 – letnici Idrije	3
Ivica Kavčič	
Nekaj misli ob 500-letnici Idrije	3
Marijan Berčič	
Ob 500-letnici Idrije	8
Jože Felc	
Jama mojega spoznanja	9
Matija Drovenik	
Pomen Idrije za vedo o rudiščih	12
Jože Janež	
Preteklosti je konec	16
* * *	
Naše znamenite osebnosti	21
Darinka Soban	
Zdravnik in naravoslovec J. A. Scopoli	21
Aleksandra Žakelj	
Zorko Prelovec in njegovi moški zbori	29
Okrogla miza o življenju in delu revolucionarja Toma Brejca – Pavleta	39
Slavica Plahuta	
Tomo Brejc in NOB na Primorskem	39
Ivan Križnar	
Dejavnost Toma Brejca po osvoboditvi	47
Baltazar Hacquet: Oryctographia Carniolica – O Idriji in idrijskem rudniku	53
Jože Čar	
Ob prevodu Hacquetovega teksta	53
Baltazar Hacquet	
O Idriji in idrijskem rudniku	54
Ivana Leskovec	
Police	63
Samo Bevk	
Sanacija Franje v dokumentarni fotografiji	75
Spomini	83
Djuro Šmicberger	
Nonotova Idrija	84
Franc Pavšič	
Stopnik med I. svetovno vojno	85
Janez Jeram	
Gostilne in trgovine med obema vojnama	87

Literatura	95
Franko Vihetelič	
Pesmi	96
Rafko Terpin	
Gobarji kot gobarji	103
* * *	
Razmišljanja	116
Ciril Štokelj	
Križa človekovega odnosa do Boga	116
Jože Janež	
Retrogarda ali naprej v preteklost	119
Rafael Podobnik	
Razmišljanja o fotografiji	120
* * *	
Zapisi	125
Marjan Podobnik	
Slovenska kmečka zveza in Zveza slovenske kmečke mladine	125
Jože Čar	
Ali so rudarsko-geološke raziskave v idrijskem rudišču še potrebne?	126
Marija Bavdaž	
Idrijca – lepota in bogastvo	127
* * *	
Predstavitve	131
Andrej Kranjc	
Gre za obstoj naroda in njegove kulturne identitete	131
Jože Janež	
Biseri slovenske narave	132
Dušan Moravec	
Fontana – nova literarna revija	133
Jože Janež	
Danilo Japelj – Cigani usode	134
Jože Janež	
Sotočja	134
Jože Janež	
Davorin Vidmar – utrinki z griča	135
Jože Čar	
O krasu črnovrške planote in zaganjalkah	135
Jože Čar	
Osameli kras Ledinske planote	136
* * *	
Raziskave	139
Milan Božič	
Kakovost krme in plodnost krav na kmetijah v občini Idrija	139
Karmen Križnik – Podobnik	
Mladinski raziskovalni tabor Krekovše 83 – 89	143

Informacije	147
Andrej Albreht	
Občinska raziskovalna skupnost v letu 1988	147

* * *

Muzejski večeri 1989 – 1990	150
V tej številki sodelujejo	151
Iz prihodnjih števil	152

* * *

Likovne priloge so iz fotografske zapuščine dr. Milana Papeža

ZIDGRAD

S.G.P. IDRIJA p.o.

65280 IDRIJA Vojkova 8

Telefon: (065) 71 511

Telex 34423 ZID IDR YU

Telefax (065) 71 826

Tekoči račun pri SDK Idrija

št.: 52020 - 601 - 15442

Železniška postaja Logatec

lek Ljubljana

*zdravila
dentalni izdelki
farmaceutske in
kemične surovine
veterinarski izdelki
kozmetični izdelki*

Mercator - Rudar

trgovina na debelo in drobno ter gostinstvo,
Idrija

65280 Idrija, Staneta Rozmana 1
telefon: uprava (065) 71 028
komerciala: (065) 71 105
računovodja: (065) 71 026
telegram: Mercator Idrija
p.p.: 37 – 65280 Idrija
železniška postaja Logatec

Mercator-RUDAR Idrija

- ki opravlja trgovino na drobno nudi v svojih poslovalnicah v vseh večjih krajih v občini vse vrste blaga za široko potrošnjo
- oskrbuje večje potrošnike iz skladišča živil v Mokraški vasi
- in nudi gostinske storitve v hotelu v Idriji in drugih gostinskih obratih.

M metalna

strojgradnja, konstrukcije in montaža,
n. sol. o. 62001 MARIBOR

PROJEKTIRA, PROIZVAJA IN MONTIRA:

- transportne naprave
- opremo za energetiko
- procesno opremo
- opremo za steklarsko, papirno, tekstilno in gumarsko industrijo
- stroje za preoblikovanje in rezanje kovin
- stroje za obdelovanje kovin
- varilno opremo
- industrijsko elektroniko
- gradbene žerjave nosilnosti 63 – 185 tm
- gradbena osebno tovorna dvigala
- avtožerjave nosilnosti 160 – 400 kN
- naprave za vrtanje in vzdrževanje naftnih, plinskih in vodnih vrtin
- samohodne mešalce betona

SERVISIRA SVOJO IN OPREMO DRUGIH
PROIZVAJALCEV

IZVAJA INŽENIRING ZA KOMPLEKSNE
OBJEKTE

ZASTOPA FIRMO LIEBHER NA
PODROČJU GRADBENE OPREME

PROIZVODNO PODJETJE

Semesadike S. P. O

61234 MENGEŠ

»SEMESADIKE« MENGEŠ
Izvozno-uvozno podjetje
nudi poceni kvalitetno seme, sadike za pogozdovanje,
parke in drevorede.

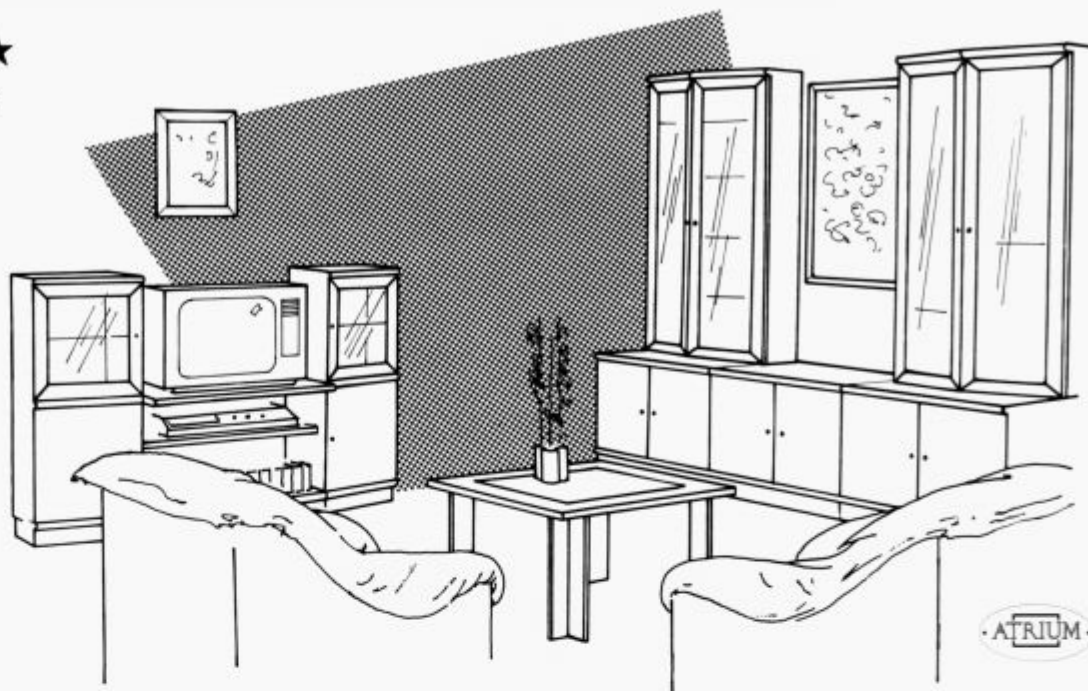
droga

TOZD »GOSAD«
Središče ob Dravi

V vseh živilskih trgovinah nudi vložene gobice – šampinjone, vložene vrtnine, sladkor za posip, domače čaje in začimbe. Odkupujejo razne vrste zdravilnih zelišč, suhe in sveže gobe ter gozdne sadeže. V kooperaciji organizirajo proizvodnjo vrtnin in vzgojo gob – šampinjonov.

SPALNICE
SESTAVLJIVI
PROGRAMI
MIZE
MASIVNO
POHIŠTVO

**BLACK &
DECKER™**